

مجموعه مقالات

اولین همایش

حج و اقتصاد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ارکان ہمایش

کمیٹہ علمی ہمایش :

محمدزمان رستمی، مجید رضائی دوانی، سید کاظم صدر، احمد عابدی، عباس عرب مازار و سید ضیاءالدین کیا الحسینی، غلامرضا مصباحی مقدم، محمد نھاوندیان.

دبیر علمی ہمایش : سید ضیاءالدین کیا الحسینی

دبیر ہمایش : حجت الله بیات

مدیر اجرایی : احمد آخوندزادہ

داوران مقالات :

دکتر ناصر الہی؛ دکتر مجتبی باقری تودشکی؛ ناصر جہانیاں؛ دکتر مجید حبیبیان؛ دکتر سید رضا حسینی؛ دکتر یدالله دادگر؛ دکتر حسین صادقی؛ دکتر محمد زمان رستمی؛ دکتر مجید رضایی؛ دکتر سید منصور زراعتزاد؛ دکتر حسن سبحانی؛ دکتر سید کاظم صدر؛ دکتر احمد عابدی؛ دکتر عباس عرب مازار؛ دکتر سید ہادی عربی؛ دکتر مرتضی عزتی؛ دکتر سعید فراہانی؛ دکتر سید ضیاءالدین کیا الحسینی؛ دکتر محمد تقی گیلک حکیم آبادی؛ دکتر علیرضا لشکری؛ غلام علی معصومی نیا؛ سید عباس موسویان؛ سید حسین میرمعزی؛ دکتر محمد نقی نظرپور؛ حسن آقا نظری؛ دکتر علی اصغر ہادوی نیا؛ دکتر محمدرضا یوسفی شیخرباط و دکتر علی یوسفی نژاد.

ہمکاران اجرایی :

محمدحسین بہرامیان، حمید جباری نیک، محمدجواد حمیدیان، مہدی حیدری، محمدرضا شریفی، سیدکاظم محمدی، محسن محمدی و سیدصلاح موسوی.

فهرست مقالات

بخش اول: کلیات

- گستره ابعاد اقتصادی حج..... ۱۵
- بررسی ظرفیت‌های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی سَلَّمَ اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با رویکرد نظام‌وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی رَضِيَ اللهُ عَنْهُ و مقام معظم رهبری مدظله العالی..... ۲۷
- تحلیل کارآمدی دستگاه حج و ارائه بسته آغازین برای بهره‌ور سازی حج ابراهیمی: اقتصاد حج از زاویه‌ای دیگر ۵۵
- ظرفیتهای اقتصادی حج از دیدگاه امام خمینی رَضِيَ اللهُ عَنْهُ..... ۸۷
- چالش‌های اخلاقی در اقتصاد حج..... ۱۱۹
- تأملی در نحوه تأمین مالی حج تمتع..... ۱۵۳
- نگاهی کلی به اقتصاد و بازار حج (با تأکید بر رفتار اقتصادی ایرانیان و نگاهی به کشورهای اسلامی در آن)..... ۱۶۵
- معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت..... ۱۹۹
- ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت..... ۲۱۳
- حج و اقتصاد..... ۲۲۷

بخش دوم: حج و موضوعات فقهی

- امکان محرومیت از حج در باب معاملات ممنوعه..... ۲۵۱
- اوراق عمره ابزاری جایگزین در ثبت نام عمره..... ۲۶۷



چالشها و راهکارهای تأمین مالی ثبت‌نام عمره ۲۷۹

پژوهشی فقهی در تأثیر هزینه سوغات و ولیمه حج در استطاعت ۲۹۳

بخش سوم: حج و اقتصاد خرد

استطاعت، محاسبه آن و بررسی رابطه‌اش با شئون ۳۱۷

سوغاتی در حج و ضرورت تغییر فرهنگ موجود ۳۴۵

تخمین تابع تقاضای ایرانیان برای سفر حج ۳۶۵

برآورد کمی استطاعت مالی حج با رویکرد حداقل معیشت خانوار ۳۸۱

بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر تعداد زائران در مراسم حج ۴۰۱

برآورد تابع تقاضای حج و تقاضای عمره در ایران با استفاده از داده‌های تابلویی استان‌های کشور ۴۳۳

بخش چهارم: حج و اقتصاد کلان

بررسی تأثیر سفر حج بر اقتصاد عربستان سعودی ۴۵۵

پتانسیل و ظرفیت حج و توزیع درآمد در کشورهای منتخب اسلامی ۴۷۵

تأثیر حج ابراهیمی بر رفتار عاملان اقتصادی برای تأمین توسعه‌ی پایدار تحلیلی براساس مدل رشد فراگیری با

انجام کار با نرخ پس‌انداز درونزا ۵۱۷

بکارگیری بودجه‌ریزی عملیاتی در سازمان حج و زیارت به منظور تثبیت و کاهش هزینه‌های اداری عملیاتی ۵۳۹

نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام ۵۶۳

بخش پنجم: حج و اقتصاد بین الملل

رابطه حج و گردشگری ۵۹۷

سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره‌گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج ۶۱۵

نگاهی آماری به ظرفیت‌های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر ۶۳۳

حج بارزترین مصداق گردشگری اسلامی ۶۵۳

حج و زمینه‌های همکاری اقتصادی بین کشورهای اسلامی ۶۶۷

حج و همگرایی اقتصادی ۶۷۹

پیش‌گفتار

در میان عبادات، حج از جامعیت، پویایی، تنوع و گستردگی ویژه‌ای برخوردار است. از این رو پژوهش در عرصه‌ها و ابعاد مختلف این اقیانوس بیکران و صید گوهرهای گرانبه‌ای آن و کشف راهکارهایی که بتواند این عبادت سترگ را مایه قوام جامعه بشری قرار داده و انسان را به ساحل سعادت رهنمون کند، همواره ضرورت دارد. در موضوع حج و نیز موضوع اقتصاد به صورت جداگانه و تکیه‌نگاری پژوهش‌هایی ارزشمند صورت گرفته اما نوع رابطه این دو موضوع و تأثیر آنها بر یکدیگر و بسیاری از دغدغه‌های دیگر متولیان این دو عرصه، چندان مورد بحث و کاوش قرار نگرفته است.

با توجه به ابعاد گوناگون حج، پژوهشکده حج و زیارت بر آن شد که با توجه به نامگذاری سال ۱۳۹۰ به عنوان «جهاد اقتصادی» و سال ۱۳۹۱ به عنوان سال «تولید ملی و حمایت از کار و سرمایه ایرانی» از سوی مقام معظم رهبری، رابطه حج و اقتصاد را به بحث گذارده و آن را به صحنه محافل علمی و پژوهشی بکشاند و نتایج آن را در قالب همایش حج و اقتصاد به جامعه علمی کشور ارائه دهد.

آنچه در این مجموعه از نظر اندیشمندان و محققان می‌گذرد، مقالاتی است که از طرف پژوهشگران و اساتید ارجمند به دبیرخانه همایش ارسال شده و تنها بیانگر دیدگاه‌های مؤلفان آنها بوده و صحت و سقم محتوای مقالات به‌عهده نویسندگان بوده و بعثه و پژوهشکده حج و زیارت از این جهت مسئولیتی به عهده نمی‌گیرد. از تمامی کسانی که در برگزاری این همایش گام برداشته‌اند صمیمانه سپاسگزاری می‌کنیم. امید است این همایش قدمی هرچند کوچک برای طرح موضوعات مربوط به حج و اقتصاد باشد و ما بتوانیم در فرصت‌های دیگر از توان علمی کشور در این موضوع مهم و کاربردی، بهره‌مند شویم. توفیق همگان را از خداوند متعال خواهیم.

پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

از زمان تأسیس بیت‌الله الحرام و فراخوان حج که به امر خدا و توسط حضرت ابراهیم علیه السلام انجام پذیرفته قرن‌ها می‌گذرد. قرن‌ها بعد که یکی از فرزندان ایشان در آن سرزمین به‌عنوان آخرین پیام‌آور و مظهر رحمت واسعه الهی برگزیده شد بر شرافت آن افزوده گردید. مهبط وحی علاوه بر محل انجام مناسک حج، خود حرم امن الهی بوده و قرار گرفتن خانه خدا در آنجا سبب شرافت و احکام خاص آن گردیده که وجوب تشریف با احرام از جمله آن می‌باشد. این مناسک عظیم در ایام خاصی از سال توسط مؤمنان که از اقصی نقاط گیتی در مشاهد شریفه گردهم می‌آیند، باشکوه و عظمت ویژه‌ای به منظور رضای پروردگار و وصول به منافع وعده‌داده شده انجام می‌پذیرد. شمول عنایت حضرت حق بر عاکفان و قاصدان سبب شده تا زیارت آن مکان شریف در همه اعصار و امکانه آرزوی همه مسلمانان باشد؛ مضافاً اینکه زیارت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم و اهل‌بیت ایشان: و دیگر اولیاء الهی که مجاهدت‌های آنها سبب اعتلای کلمه حق شده نیز در این سفر، بر معنویت و ارزش آن می‌افزاید. خصوصیات مثل انجام مناسک حج در موعد و مکان خاص و وجوب یکبار در طی حیات مکلف و همچنین وجوب و استحباب عمره به حسب شرایط و تجدید عهد و پیمان با رسول گرامی صلی الله علیه و آله و سلم و دیدن مکان‌هایی که یادآور خاطرات شیرین و تلخ و در عین حال عبرت‌آموز تاریخ اسلام، موجب می‌گردد تا با مرور زمان بر مشتاقین زیارت این مشاهد شریفه افزوده شود و طبیعتاً انجام آن با اقتصاد رابطه‌ای نزدیک داشته باشد به نحوی که برخورداری از استطاعت مالی یکی از شرایط وجوب حج می‌باشد و همچنین از دیر زمان تهیه مقدمات و مؤخرات آن نیز بدون برنامه‌ریزی اقتصادی از جانب فرد و حکومت تقریباً غیر ممکن بوده است.

گرچه امروزه به دلیل پیشرفت‌های شگرف در زندگی بشری تهیه بسیاری از مقدمات و ملزومات حج آسان شده، ولی در مقابل، ارتباط حج با اقتصاد نیز آنچنان پیچیده گشته که تأثیرگذاری آن بر متغیرهای اقتصادی مثل نرخ ارز؛ حمل و نقل؛ تجارت بین‌الملل؛ اشتغال و دیگر متغیرهای اقتصادی بر کسی پوشیده نیست. به نحوی که تحولات چند سال اخیر در زمینه تهیه مقدمات و مؤخرات سفر مثل ثبت‌نام؛ تهیه گذرنامه و اجازه سفر، تهیه لباس



و دیگر لوازم سفر، انتقال ارز و ولیمه در کشورهای مبدأ و همچنین انتقال حجاج و زائرین و اسکان آنها؛ تأثیر بر مهاجرت نیروی کار و اشتغال بعضی از کشورهای مسلمان و حجم تجارت بین المللی؛ خرید سوغات و میزان قربانی در موسم حج در سرزمین حجاز از اهم موضوعات می‌باشد.

بر حسب آمارهای رسمی سالانه قریب به شش میلیون معتمر و یک و نیم میلیون حاجی از سراسر دنیا برای برخورداری از منافع وعده داده شده بدانجا سفر می‌کنند که گردش مالی مربوطه تا پایان سفر ارقامی است که می‌تواند اقتصاد کشورهای مبدا و مقصد را تحت تأثیر قرار دهد. لذا ضروری است مباحث مربوطه در چارچوب‌های علمی مورد مذاقه قرار گیرد.

گرچه در گذشته تلاش‌هایی به صورت تک‌نگاری در قالب مقاله و یا تحقیقات دیگر انجام پذیرفت و همچنین مقدماتی در سال‌های گذشته به منظور برگزاری همایشی در این مورد فراهم شده بود که به دلایل مختلف به ثمر نشت. تا اینکه بعثه مقام معظم رهبری در امور حج و زیارت تصمیم گرفت در سال ۱۳۹۰ که توسط مقام معظم رهبری سال جهاد اقتصادی نام‌گذاری شده بود با استفاده از تجربیات صاحب‌نظران در عرصه حج و اقتصاد؛ اقدام به برنامه‌ریزی برای برگزاری همایشی به منظور فرهنگ‌سازی توجه به ابعاد اقتصادی حج و نیز افزایش سطح خدمات رسانی به حجاج؛ استفاده کارآمد از امکانات موجود؛ کاهش هزینه‌های سفر؛ استفاده بهتر حجاج از زمان سفر، جمع‌آوری اطلاعات و آمار و آشنایی با وضعیت موجود؛ آشنایی با متولیان و مرتبطان با موضوع حج و اقتصاد؛ آشنایی با ظرفیت‌های کشور در این مورد؛ بررسی آسیب‌ها و مشکلات بعد اقتصادی حج؛ ارائه راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از آسیب‌ها و مشکلات و ترسیم نقشه راه برای پرداختن به موضوع حج و اقتصاد در آینده نمود که تلاش بی‌وقفه تقریباً یک ساله همکاران در دبیرخانه همایش در تاریخ ۱۳۹۱/۴/۲۲ مصادف با ۲۲ شعبان المعظم ۱۴۳۳ به ثمر نشت.

در ابتدا فراخوان مقاله به تمامی مرکز علمی - پژوهشی کشور ارسال گردید که پس از دریافت چکیده مقالات و تأیید عناوین مناسب، مجموعاً ۷۵ مقاله دریافت شد که پس از ارزیابی تعداد ۳۲ مقاله امتیاز لازم جهت چاپ در مجموعه مقالات را کسب نمودند.

این مقالات در پنج محور کلی:

۱. کلیات شامل مباحث اقتصادی حج در قرآن و سنت، اقتصاد حج از منظر امام علیه السلام و رهبری، مباحث اخلاقی اقتصاد حج و مباحث دیگر؛
۲. مباحث فقهی حج و اقتصاد مثل ثبت‌نام حج و عمره؛ تأثیر هزینه سوغات و ولیمه حج در استطاعت و شرایط درآمد برای استطاعت.
۳. مباحث اقتصاد خردی حج شامل تبیین استطاعت و محاسبه آن؛ اصلاح فرهنگ سوغاتی در حج؛ عوامل مؤثر بر تقاضای حج و محاسبه آن و عوامل اجتماعی مؤثر بر تقاضای حج.
۴. مباحث اقتصاد کلانی حج مثل بودجه‌بندی در حج؛ تأثیر حج بر عاملان اقتصادی و اقتصاد عربستان؛
۵. مباحث مربوط به اقتصاد بین‌الملل شامل نقش حج در تاسیس بازار بین‌الملل اسلامی؛ و نقش آن در افزایش مبادلات تجاری و همگرایی اقتصادی کشورهای مسلمان و مبادلات ارزی و نرخ ارز توزیع شدند.

قطعاً این تلاش بدون همدلی و همکاری ممکن نبود لذا جا دارد تا از حمایت‌های نماینده مقام ولی فقیه در امور حج و زیارت و سرپرست حجاج ایرانی حجت‌الاسلام و المسلمین قاضی عسکر تشکر نمایم همچنین اعضای محترم کمیته علمی همایش اساتید گرامی دکتر سید کاظم صدر؛ دکتر عباس عرب‌مازار؛ حجج الاسلام و المسلمین دکتر احمد عابدی؛ غلامرضا مصباحی مقدم و مجید رضائی دوانی و حجت‌الله بیات و دکتر محمد نهاوندیان و دکتر محمد زمان رستمی و سید ابوالحسن رضوی و همچنین تمامی محققان و پژوهشگران در سراسر کشور که با ارسال مقاله و قبول ارزیابی مقالات و اظهار نقطه نظرات اصلاحی موجبات ارتقای سطح علمی مقالات را فراهم نمود سپاسگزار باشم. در نهایت با توجه به سابقه دیرین موضوع و برگزاری اولین همایش در این زمینه، باید اظهار داشت که قطعاً مجموعه حاضر با نواقص و محدودیت‌هایی همراه می‌باشد که خود می‌تواند زمینه‌ساز تحقیقات و همایش‌های آتی باشد.

دبیر علمی همایش

سید ضیا، الدین کیا، الحسینی

بخش اول: کلیات

گستره ابعاد اقتصادی حج

مجید رضایی دوانی^۱

قبله گاه مسلمانان برخوردار از آیات بینات، امنیت و هدایت جهانیان است. پناهگاه بشریت و مکان امن برای عارفان و معتکفان در گاه الهی است. تمامی انسان‌ها مأمور به زیارت آن و شاهد منافع آن هستند. بیابان لم یزرع و وادی خشک به دعای ابراهیم علیه السلام محل وفود انسان‌ها گشت و نعمت‌های الهی بر آن باریدن گرفت. (سوره آل عمران، آیه ۹۶، ابراهیم، ۳۵ - ۳۷، حج، ۲۶ - ۲۷، بقره، ۱۲۵ و ۱۲۶). سال‌ها از آن زمان می‌گذرد و هر ساله میلیون‌ها عاشق پاکباز با کوله‌باری از امید و آرزو در آن دیار رحل اقامت می‌افکنند و زیباترین جلوه‌های عبودیت شکل می‌گیرد.

کاروان حجاج با حضور در میقات‌های عارفانه جلوه‌ای از قیامت را مشاهده می‌کند و جوشش ایمان آنان در آن دیار سربرمی‌آورد و برای تقرب به بارگاه الهی از خودبینی می‌رهند و با درک عید اضحی شادی ملکوتی خود را جشن گرفته و همنشین ملکوتیان می‌گردند و از تمامی مظاهر شرک و آلودگی ظاهری و باطنی برائت جسته و برای زیستنی بی‌آلایش آماده می‌گردند و این تمام نعمت حج بر آدمیان است.

اما در کنار این حضور عارفانه منافع دنیوی نیز برای انسان‌ها شکل می‌گیرد. علاوه بر منفعت وحدت اسلامی، دیدار دوستان و برادران ایمانی و دیگر منافع فرهنگی، اجتماعی عقیدتی و سیاسی، منافع اقتصادی حج هم ظهور و بروز گسترده‌ای دارد. بررسی آثار اقتصادی حج در طول سال جایگاه و اثر یکی از مهم‌ترین نهادهای مذهبی را در اقتصاد اسلامی روشن می‌کند. نهادهای مذهبی به علت ارتباط وثیق با قلوب مردم مسلمان علاوه بر ارتباطات معنوی، شکل‌دهنده روابط اقتصادی می‌باشند.

نوشتار حاضر پس از بیان جایگاه اقتصادی حج در متون دینی و گذر تاریخی ارتباط اقتصاد اسلامی و اقتصاد حج را مطرح می‌کند و ویژگی حج را در اثرگذاری بر اقتصاد اسلامی بررسی می‌کند تا نشان

۱. عضو هیات علمی دانشگاه مفید و مدیر مرکز مطالعات قرآن



دهد حکم فقهی چگونه اقتصاد را شکل می‌دهد. پس از آن بازار خدمات حج و تعداد متغیرهای اقتصادی مؤثر در بازار را نشان می‌دهد.

اقتصاد حج در متون دینی

۱. خداوند متعال در قرآن کریم در سوره حج می‌فرماید:

﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئاً وَطَهَّرْ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ * وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالاً وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَيَّ مَا رَزَقْتَهُمْ مِنْ بَيْمَاتِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا أَمْرَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَكُونَ * ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

حج برای انجام مناسک توحیدی قرار گرفته و همه انسان‌ها برای مشاهده منافعشان و یاد خدا به مکه خوانده شده‌اند، تا از آن گوشت‌ها بخورند و به دیگر انسان‌های نیازمند صدقه دهند. در حج علاوه بر یاد خدا صدقه به فقرا هم و شکر نعمت گوشت دام ملحوظ است. منافع انسانی حج شامل هر نوع منفعت دنیوی و اخروی می‌گردد. امام صادق علیه السلام در حدیث «ربع ابن خيثم منافع» را اعم از منافع دنیا یا آخرت می‌دانند. (الکلینی، ج ۴، ص ۴۲۲). امام رضا علیه السلام در روایت علل محمد بن سنان از جمله علل حج را بهره‌مندی انسان‌ها در شرق و غرب عالم (حجاج و غیر حجاج) دانسته و فرموده تجار و وارد کنندگان کالا و فروشندگان و خریداران کلی و جزئی همگی از منافع حج بهره‌مند می‌گردند و نیازهای افرادی که در حج جمع می‌شوند برآورده می‌شود. (الصدوق، ص ۴۰۴ و ۴۰۵) در روایت دیگر امام صادق علیه السلام در جواب «هشام بن الحکم» از جمله علل حج را اجتماع انسان‌ها از شرق و مغرب در سود تجاری از تجارت بین شهرها و سود شاغلین در بخش حمل و نقل دانسته‌اند. (همان، ص ۴۰۵)

۲. از جمله آثار حج در روایات رفع فقر و کسب ثروت معرفی شده است. از پیامبر صلی الله علیه و آله اسلام نقل شده که فرموده حج بجا آوردن تا بی‌نیاز گردید و فقر از شما رخت برنندد. از امام علی علیه السلام و امام سجاد علیه السلام و امام صادق علیه السلام هم روایت شده که حج باعث رفع فقر و وسعت روزی می‌گردد (الری شهری، ص ۱۶۴ و ۱۶۵)

۳. حضرت ابراهیم علیه السلام از خداوند متعال خواست که روزی اهل مکه تأمین گردد. ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الْقُرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمْتِعْهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْرِبْهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾ (بقره: ۱۲۶)

۴. قربانی از جمله واجبات حج است که باید به مکه آورده شود و پس از ذبح قسمتی از آن به فقرا و قسمتی توسط حجاج مصرف می‌گردد. خداوند می‌فرماید: ﴿وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا الْقَائِمَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا

- لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿۳۶﴾ (حج: ۳۶). از پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله نقل شده که عید قربان برای وسعت روزی مساکین و بهره‌مندی آنان از گوشت قربانی قرار گرفته است (الصدوق، ص ۴۳۷)
۵. هزینه حج باید از مال طیب و طاهر تأمین گردد و گرنه حج او مقبول نیست. روایات متعددی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام رسیده است (الریشهری، ص ۲۵۰ و ۲۵۱)
۶. صدقه دادن در هنگام حج مطلوب است. (الریشهری، ص ۲۶۸)
۷. هدیه جزو هزینه‌های حج قلمداد شده و مستحب است حاجی هدایایی از مکه تهیه کند (الکینی، ج ۴، ص ۲۸۰)
۸. اگر حج گزار نباشد حاکم باید عده‌ای را به هزینه بیت‌المال به حج بفرستد. (الریشهری، ص ۱۷۲)

اقتصاد حج در گذر تاریخی

از زمانی که زائران کعبه به تدریج شهر مکه را بنیاد نهادند اقتصاد مکه شکل گرفت و درآمد اقتصادی مردم آنجا از راه‌های گوناگونی تأمین شد. شهر مکه به دلیل غیر قابل کشاورزی بودن و فقدان آب امکان گسترش فعالیت کشاورزی را نداشت. درآمد مردم عمدتاً از طریق شکار، هدایای زائران مکه، دامپروری و خرید و فروش کالا در هنگام حج و عمره بود. تا قبل از زمانی که هاشم بن عبدمناف راه تجاری شمال و جنوب را از طریق مکه راه‌اندازی کرد درآمد مردم چندان زیاد نبود.

با مرکزیت تجاری مکه و رفت و آمد تجار اهل مکه به یمن و شام در زمستان و تابستان درآمد مردم رشد فراوانی یافت و تجارت مهم‌ترین راه کسب درآمد قلمداد شد. تشکیل بازارهای متعدد در موسم حج، با حضور قبائل و زوار فراوان، رونق تجاری را دامن زد. شهر مکه شاهد حضور پیامبر صلی الله علیه و آله قبل از بعثت در کاروان‌های تجاری بود. حضرت دو بار (سن ده سالگی همراه عموی گرامیش ابوطالب و سن ۲۵ سالگی از طرف خدیجه کبری رضی الله عنها) از مکه برای تجارت خارج شد. درآمد حاصل از تجارت منبع زیادی بود و تمامی اهل مکه تلاش داشتند سرمایه‌ای تهیه کنند و در کاروان تجاری بزرگ سال که میان یمن و شام در حرکت بود مشارکت نمایند. شکست حمله ابرهه به مکه و افزایش تقدس مکه علاوه بر مراسم حج و وجود امنیت راه خشکی تجاری که از دل بیابان‌های سوزان می‌گذشت (در مقابل تهدید نظامی راه‌های تجاری دریایی به علت جنگ ایران و روم) روز به روز وضعیت تجاری مکه را بهبود بخشید. قرآن ارزش امنیت تجاری و اثر تجارت در تأمین درآمد مکه را بازگو کرده است (سوره قریش) وقوع جنگ میان ایران و روم و ناامنی راه‌های دریایی و توانایی اهل مکه در عبور از بیابان‌ها سهم تجارت خارجی اهل مکه را افزایش داد. پس از اسلام هم مکه نقش خود را در تجارت حفظ کرد. از علل اساسی جنگ‌های میان پیامبر صلی الله علیه و آله و کفار قریش این بود که پیامبر صلی الله علیه و آله و یارانش در مقابل توطئه قریش و اخراج مسلمانان از مکه، راه تجاری را ناامن کردند به گونه‌ای که تا صلح حدیبیه



مردم مکه نتوانستند تجارت خود را در امنیت انجام دهند و سود کافی کسب کنند (الواقدی، ج ۱، ص ۱۹۷، الافغانی، ص ۱۳۷ - ۱۳۴)

بدون شک از عوامل پذیرش صلح حدیبیه توسط مشرکین، خطر نابودی اقتصادی مکه بود. پیامبر ﷺ تهدید شرک را با فشردن گلوی اقتصادی مکه از بین برد و آنان را وادار کرد از مخالفت با اسلام دست بردارند. (الافغانی، ص ۱۳۷ و ۱۳۸)

تجارت مکه به کاروان بزرگ سال اختصاصی نداشت. عراق، حبشه و دیگر مناطق شاهد حضور تجار مکه بود. (علی، ج ۷، ۲۶۱ و ۲۹۴ و ۲۹۵). به علت مشارکت تمام مردم مکه در کاروان‌های تجاری، سرمایه کاروان رقم قابل ملاحظه‌ای بود. سرمایه کاروان ابوسفیان که در جنگ بدر مورد تعرض قرار گرفت ۵۰ هزار دینار طلا بود. کاروانهای دیگر هم که همان مقدار سرمایه داشت در طول سال به حرکت در می‌آمد. (الواقدی، ج ۱، صص ۲۷ و ۱۹۸ و ۲۰۰) به علت انگیزه سود در تجارت (نه تأمین کالای مورد نیاز شهر) تجارت مکه به کالای خاصی اختصاص نداشت. انواع کالاها در کاروان‌ها وجود داشت. معاملات طلا و نقره و جواهرات هم شایع بود و صراف‌ها به صورت گسترده وجود داشت به همین علت رباخواری نیز شایع بود. (بخش فرهنگی جامع مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۷۶ و ۷۷) در کنار تجارت، دامداری در مکه رونق داشت نیاز مردم به گوشت و حیوانات باربر برای حمل و نقل و نیاز حجاج برای قربانی در مراسم حج از عوامل اصلی گسترش دامداری در مکه بوده است. پیامبر ﷺ نیز دوران کودکی خود را که مشغول چوپانی گوسفندان قریش بوده یادآوری نموده است (الهندی، ج ۱۴، ۱۸۳). علاوه بر تجارت و دامداری به علت جایگاه دینی حج، اوقاف زیادی برای مکه اختصاص می‌یافت. در طول تاریخ دولت‌ها و افراد ذی‌نفوذ به انگیزه‌های مختلف در جهت تسهیل امر حج و خدمت به حجاج، آثاری از خود به جا می‌گذاشتند. تأمین آب برای حجاج از موارد مهم و حساس بوده است و برای تهیه آب، چاه‌های مختلفی حفر شده است. خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس هر یک به گونه‌ای در این امر سهیم شدند و چاه‌های عین زبیده - همسر هارون بن رشید - هنوز قابل استفاده است. (جعفریان، ۳۳ و ۳۴) در طول ایام حج در جهت اطعام حجاج و کمک به جابجایی آنان افراد خیر به صورت‌های مختلف به آنان کمک می‌کنند، حجاج نیازمند را سیر می‌کنند و جای مناسب برای آنها تهیه می‌کنند.

ابعاد اقتصادی حج و اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی در بخش‌های مختلف تولید و مصرف، چارچوب‌هایی را تدوین می‌نماید. در بخش تولید در کنار بخش کشاورزی و صنعت بخش خدمات، جایگاه مهمی دارد. آموزش، بهداشت، حمل و نقل، تحقیق و توسعه و گردشگری از مهم‌ترین موارد خدمات است. بخش گردشگری به تدریج در دوره‌های اخیر به جهت تحول صنعتی، رشد نموده است. افزایش درآمد طبقات متوسط و کاهش

هزینه‌های جابجایی، زمینه گسترش گردشگری را فراهم ساخته است. گردشگری انواع متعددی دارد، تفریحی، علمی و مذهبی. گردشگری تفریحی عمدتاً در ایام تعطیلات در دورن کشورها و بین کشورها رواج زیادی دارد و توانسته درآمد فراوانی را ایجاد کند. گردش مالی ناشی از گردشگری در میان بخش‌های تولیدی یک کشور و همچنین گردش مالی بین کشورها در حال تزايد و افزایش است. گردشگری علمی نیز گرچه به افراد محدودتری اختصاص دارد ولی مقدار آن قابل ملاحظه است. گردشگری مذهبی در تمام دنیا به صورت بسیار گسترده از قدیم‌الایام وجود داشته و شاید بتوان گفت قدیمی‌ترین نوع گردشگری، نوع مذهبی آن است. معابد و زیارت‌گاه‌هایی که در تمام ادیان وجود دارد سالیانه افراد بسیاری را به خود جذب می‌کند. معابد هندو، کلیساها، کنیسه‌ها، مسجداً اقصی و ده‌ها مکان دیگر، سالیانه میلیون‌ها انسان مشتاق را به خود جلب می‌کنند و زیباترین صحنه‌های انسانی و دلدادگی را رقم می‌زنند. در میان آئین‌های مذهبی دنیا بدون شک، حج اسلامی جلوه‌انگیزترین است. حرکت میلیونی از اقصی نقاط دنیا برای حضور در ایام معلوم و محدود همراه با آداب و ویژه احرام، طواف، سعی، نماز، وقوف، دعا، قربانی، و رمی شیاطین از شکوه و عظمت ویژه‌ای برخوردار است. قدمت این مراسم به دهها قرن می‌رسد و هیچ‌گاه خانه خدا از مشتاقان خالی نشده است. اجابت دعا و دعوت ابراهیم علیه السلام برای حضور موحدان در ام القری و انجام عبادت خالصانه از حدود ۴۰ قرن قبل تا به امروز، جریان انسانی بزرگی را رقم زده است.

گرچه حج مورد توجه دیگر ادیان هم بوده، ولی بعثت اسلام و احیاء شریعت ابراهیمی و نزول آیات مبارکه قرآن و حاکمیت ارزش‌های دینی در منطقه مکه، حج را با تغییرات اساسی همراه کرد. خدای متعال بر توانایان مقرر نموده که حداقل در عمر یکبار در ایام خاص به آن منطقه سفر کنند و اعمال خاصی را به جا آورند. ﴿فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۷). علاوه بر وجوب یکبار حج در عمر انجام حج و عمره به صورت مکرر از صفات عالی اولیاء بوده و دهها روایت در تشویق به آن وارد شده است. موارد فوق باعث شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم ثبت‌نام کنند، هزینه‌های متعددی را متحمل شوند و با میل و رغبت اموال خود را صرف کنند تا در ضیافت الهی حاضر شوند. برای انجام مراسم حج و عمره تقاضای حضور در حج و برخوردار شدن از خدمات حج شکل می‌گیرد. با شکل‌گیری عرضه آن و تعادل بازار عرضه و تقاضا مبادله رخ می‌دهد و براساس قیمت توافقی، علاقمندان در مراسم شرکت می‌کنند. هر یک از عرضه و تقاضای خدمات حج متأثر از عوامل گوناگونی است که بر نقاط تعادلی، قیمت توافقی، مقدار عرضه و تقاضا و... اثرگذار است. شناخت ابعاد اقتصادی حج، متکی بر شناخت عرضه و تقاضا و عوامل موثر بر هر یک



است. آن چه در پی خواهد آمد شناخت اجمالی بازار خدمات حج است که می تواند ما را در شناخت ابعاد اقتصادی حج و به طور کلی ابعاد حج یاری رساند. شناخت گردشگری مذهبی می تواند یکی از مهم ترین بخش های اقتصاد اسلامی را روشن کند. بخشی از آن چه به عنوان اقتصاد اسلامی مطرح است تحت تأثیر اعمال عبادی است. وجود زیارت گاهها و مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می زند و این بازار از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

در اقتصاد اسلامی گاه چارچوب هایی در مورد تولید یا مصرف یا غیر آن مطرح می شود. مردم که در صدد تولید یا مصرف هستند در چارچوب شرع فعالیت می کنند. کشاورزی، صنعت و خدمات در حدود شرع شکل می گیرد و آثار آن معلوم می شود. تفاوت کشاورز مسلمان با غیر مسلمان در همین است که کشاورز مسلمان اصولی را مراعات می کند که ممکن است غیر مسلمان مراعات نکند ولی لزوماً شیوه تولید تغییر نمی کند ولی گاه در درون شرع اموری ذکر می شود که جریان تازه ای از تولید یا مصرف را به راه می اندازد.

حج از مواردی است که به واسطه دستور شرع انجام می گیرد، خدمت جدیدی در ابعاد جدیدی رخ می دهد و لازم است در تحقق آن مسلمانان شرکت کنند. در واقع خدمت جدیدی در بازار خدمات، باید به جهت انجام فریضه شکل گیرد. مشابه آن در مورد نماز جماعت، روزه، زکات و وقف است. با توجه به لزوم برپایی شعائر دینی خدمات و کالاهایی برای تحقق آن لازم است که تولید کنندگان آن را تولید کنند، با تقاضای مسلمانان نسبت به آن کالا و خدمات برای انجام شعائر دینی و عرضه آن توسط تولید کنندگان بازار شکل می گیرد. اگر تولید و تقاضای آن مجانی باشد، به صورت امر خیریه و بخش سوم اقتصاد است و اگر قیمت داشته باشد بازار بخش خصوصی شکل می گیرد.

اگر حج، واجب نمی شد نه چنین مردم مشتاقانه به آن منطقه حرکت می کردند و نه مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا می کرد و نه درآمد زیادی برای حج پس انداز می شد. البته واجب نبودن باعث تعطیلی نمی شود کما این که امروزه زیارتگاه های متعددی هست که جنبه جوی و جوی ندارند ولی رفت و آمد به آنان زیاد است، ولی تردیدی در اثرگذاری و جوی حج نیست؛ به ویژه آن که منطقه مکه از هیچ امکانات طبیعی برخوردار نیست و تنها عاملی که افراد را به آن می کشاند امر معنوی است. امروزه گرچه امکانات فراوانی برای زوار فراهم نشده ولی در طول تاریخ، مکه همیشه از کمبود آب در مضیقه بوده و گرمای آن بسیار آزار دهنده است.

از این رو شعائری مثل حج ابعاد جدیدی از اقتصاد اسلامی را شکل می دهد که متفاوت از بخش هایی است که با دیگر اقتصادها مشترک است. اقتصاد حج از مختصات اقتصاد اسلامی است و آثار آن متفاوت از دیگر امور است.

بازار خدمات حج

بازار خدمات حج شامل انواع بازارهای کوچک‌تر است که در آن بازار بزرگ شکل می‌گیرد. با توجه به این که اکثر کشورها باید برای حج به کشور میزبان سفر کنند مجموع خدمات‌رسانی در دو کشور مقصد و مبدأ شکل می‌گیرد. مقدمات کار در کشور مبدأ و انجام حج در کشور میزبان رخ می‌دهد. به جهت آنکه رابطه دو کشور مطرح است مباحث مربوط به اقتصاد بین‌الملل شکل می‌گیرد. از سویی در هر دو کشور حج در ابعاد فردی و اجتماعی موثر است، از بعد اقتصادی، حج به‌عنوان یکی از مشاغل دخیل در اقتصاد کلان، ابعاد کلان دارد و از بعد اقتصاد خرد هم قابل بررسی است. از سوی دیگر عوامل درگیر بحث خدمات حج، بخش خصوصی و بخش دولتی است. بنابراین در بازار خدمات‌رسانی هر دو بخش حضور دارند. از بخش دولتی دستگاه‌های مختلف دخالت دارند. در شرایط فعلی در ایران دستگاه‌های دخیل در امر حج عبارتند از:

۱. بعثه رهبری
۲. هیأت دولت
۳. قوه قضائیه و سازمان بازرسی
۴. مجلس شورای اسلامی و دیوان محاسبات
۵. وزارت ارشاد اسلامی و سازمان حج
۶. وزارت امور خارجه
۷. وزارت اطلاعات
۸. وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی
۹. هلال احمر
۱۰. صدا و سیما
۱۱. نیروی انتظامی
۱۲. سپاه پاسداران
۱۳. ثبت احوال
۱۴. هواپیمایی کشور
۱۵. بانک مرکزی و دیگر بانکها
۱۶. شرکت‌های بیمه
۱۷. گمرک
۱۸. مخابرات
۱۹. وزارت بازرگانی



۲۰. بنیادها و ارگان‌های سهمیه گیرنده در حج، مثل بنیاد شهید و جانبازان

۲۱. سازمان دامپزشکی

۲۲. بخش‌های تحقیقاتی و پژوهشی

هر یک از این بخش‌ها خدمتی را عرضه می‌کنند و هر خدمتی بازاری دارد. برای شناخت ابعاد اقتصادی حج باید خدمات هر کدام از دستگاه‌ها معلوم گردد تا در شناخت حج کمک کند. ارزش خدمات برخی دستگاه‌ها روشن و قیمت دارد مثل شرکت بیمه یا مخابرات، ولی خدماتی مثل امنیت و سیاست‌گذاری به مثابه کالای عمومی است که قیمت‌گذاری آن با مشکل مواجه است.

از سوی دیگر در بخش خصوصی عوامل تقاضا و عرضه، خانوارها و بنگاه‌ها هستند. متقاضی حج براساس شرایط اقتصادی خانواده اقدام می‌کند و شرکت مسافرتی و زیارتی به دنبال ارائه خدمات است. تقاضای حج در صورتی است که فرد، دارایی و درآمد به مقدار نیاز داشته باشد. بر حسب درآمد خانوار تقاضا شکل می‌گیرد. گاه باید چند سال پس‌انداز صورت گیرد تا درآمد مورد نیاز شکل گیرد. پس تقاضای حج با درآمد، دارایی و پس‌انداز ارتباط پیدا می‌کند. اگر پس‌انداز چند سال شکل گیرد به آن خمس تعلق می‌گیرد و از این رو با خمس و مالیات هم ارتباط پیدا می‌کند.

برای رفتن حج به علت انبوه علاقمندان قرعه‌کشی صورت می‌گیرد. علاقمندان باید مبلغی را در حساب بانک مرکزی واریز کنند تا در قرعه‌کشی شرکت داده شوند و سپس مبلغ مذکور در حساب باقی بماند تا نوبت آنها حفظ شود. از این رو انبوهی از درآمدها و پس‌اندازها به بانک وارد می‌شود و نوعی جمع‌نقدینگی و افزایش پس‌انداز ملی شکل می‌گیرد. بررسی آثار آن نیز در ابعاد اقتصادی حج برای کشورهایی که از این شیوه استفاده می‌کنند اضافه می‌شود.

با تعیین اولویت و مشخص شدن نوبت افراد، هر فرد برای رفتن به حج باید خدمات مختلفی را از دولت، و بنگاه خریداری کند. اداره گذرنامه برای صدور گذرنامه، بخش پزشکی برای تشخیص بیماری و تزریق واکسن، بخش هواپیمایی برای بلیط حمل و نقل، شرکت بیمه برای بیمه، تهیه و اسکان و وسایل جابجایی و تهیه غذا و امکانات اقامتی از سازمان حج، خرید ارز مسافرتی از بانک مرکزی، امنیت رفت و آمد از نیروهای انتظامی و وزارت اطلاعات و سپاه پاسداران، آموزش حج و کیفیت آمادگی که از سوی بعثه رهبری و مدیران کاروان‌ها صورت می‌گیرد با تهیه کتاب‌ها، و ابزارهای رایانه‌ای خدمات فوق در درون کشور قبل از حرکت شکل می‌گیرد.

متقاضی حج وسایل و کالاهایی را از بازار تهیه می‌کند؛ مثل لباس احرام، ساک، لباس سفر، خشکبار و مانند آن برای استفاده در مدت سفر و گاه قبل از حرکت، دوستان و آشنایان را دعوت می‌کند و از آنان پذیرایی می‌کند. متقاضی باید درآمندی را به صورت ارز بین‌المللی همراه داشته باشد تا بتواند دیگر نیازهای خود را در ایام حج و در مدت سفر هزینه کند؛ حاجی قربانی، هزینه حمل‌نقل‌های جزئی

درون شهری، هزینه سوغات و هدایا را تأمین می‌کند و به میزانی که درآمد دارد به خرید سوغات دست می‌زند. برای تماس با ایران از خدمات مخابرات استفاده می‌کند و پس از بازگشت بر حسب شأن و شرایط افراد، از دوستان و آشنایان پذیرایی می‌کند و آنان را به ولیمه حج میهمان می‌کند و هدایای خریداری شده را به افراد می‌دهد. سفر حج با اعطای هدایا به اتمام می‌رسد. برای کشور مقصد نیز از درخواست ویزا، ورود به فرودگاه، انتقال به مکه و مدینه، اسکان در مکه و مدینه، جابجایی در شهر، انجام مراسم در مسجدالحرام، مواقیت و اماکن تاریخی، تهیه قربانی، غذا و مواد اولیه و انواع کالا در بازارها، تأمین بهداشت عمومی تا اعزام حجاج به کشورهای خودشان را شامل می‌شود.

البته عمده آثار حج در کشور مقصد شکل می‌گیرد.

برحسب تقسیم‌بندی اقتصادی، حج در بازار کالا و خدمات، بازار کار، بازار سرمایه و بازار پول اثر دارد. در بخش کالا و خدمات داخلی، بازار انواع کالا و خدمات مورد نیاز حج از لباس احرام، کتاب، غذا و مواد اولیه تا خدمات پزشکی و گذرنامه... را شامل است.

در بخش بازار کار، حج باعث ایجاد بنگاه‌های مسافرتی زیارتی در بخش خصوصی و استخدام افراد مختلف برای تأمین خدمات حج در بخش دولتی می‌شود. در بازار سرمایه پول حج باعث ورود و خروج ارز، تغییر پس‌انداز ملی، جمع‌آوری نقدینگی و تبدیل آن به سرمایه‌گذاری و تغییر سرمایه کشور می‌گردد.

از جهت بخش‌های حساب ملی، حج در مصرف (C)، سرمایه‌گذاری (I)، هزینه دولت (G)، خالص صادرات (M - X) اثر دارد.

حج از بعد اقتصاد بین‌الملل به جهت نیاز به خرید کالا در خارج از کشور، تقاضای ارز خارجی (ریال سعودی یا دلار یا...) افزایش می‌یابد و بر حسب عرضه و شیب آن، نرخ برابری ارز داخلی و خارجی تغییر می‌کند. این مبالغ به خرید کالا و خدمات خارجی اختصاص می‌یابد. بخشی از این کالا و خدمات در عربستان مصرف می‌شود و بخشی به صورت سوغات داخل کشور می‌آید.

در واقع در ازای خروج ارز معادل بخشی از آن به صورت کالا به داخل کشور برمی‌گردد و این کالا بر حسب تفاوت قیمت آن در خارج و داخل، باعث اثر بر بازار داخلی می‌شود. اگر تفاوت قابل توجه باشد انگیزه خرید کالا از خارج زیادتر است و به علت جابجایی حدود یک میلیون نفر در سال از طریق حج و عمره کالاهای زیادی وارد کشور می‌شود و بخشی از نیازهای داخلی از آن طریق تأمین می‌شود و تقاضای داخلی نسبت به آن کالاها کاهش می‌یابد. کالاهای وارداتی توسط زوار شامل پوشاک، وسایل الکترونیکی خانه، کتاب، اسباب بازی و... است که بر حسب حجم آن میزان اثرگذاری تفاوت پیدا می‌کند.



از بعد ارزش افزوده، حج در خدمات و صنعت اثر گذار است و به صورت جزئی بر اساس فعالیت‌های اقتصادی ۷۲ گانه مؤثر در تولید ناخالص داخلی، حج در امور ذیل به صورت مستقیم مؤثر است.

۱. ساخت محصولات غذایی و انواع آشامیدنی‌ها ۲. ساخت منسوجات ۳. ساخت محصولات چوبی
۴. ساخت محصولات کاغذی ۵. انتشار و چاپ و تکثیر رسانه‌های ضبط شده ۶. ساخت وسایل نقلیه موتوری ۷. ساختمان مسکونی و غیر مسکونی ۸. عمده فروشی، خرده فروشی، تعمیر وسایل نقلیه و کالاها ۹. هتل و خوابگاه ۱۰. رستوران ۱۱. حمل و نقل جاده‌ای، هوایی، راه آهن ۱۲. پست و مخابرات ۱۳. بانک ۱۴. بیمه ۱۵. خدمات واحدهای مسکونی و غیر مسکونی ۱۶. خدمات دلال مستغلات ۱۷. خدمات شهری ۱۸. امور دفاعی ۱۹. امور انتظامی ۲۰. آموزش در مقاطع مختلف ۲۱. بهداشت و درمان دولتی ۲۲. بهداشت و درمان خصوصی ۲۴. دامپزشکی ۲۵. خدمات تفریحی، مذهبی.

نتیجه گیری

بنابراین برای شناخت مباحث واقعی اقتصاد حج لازم است امور ذیل مد نظر قرار گیرد.

الف) شناخت اقتصاد خرد حج شامل:

۱. میزان استطاعت بر حسب طبقات درآمدی و شئون مختلف ۲. اثر حج بر پس‌انداز خانواده
۳. عرضه و تقاضا خدمات آموزشی، بهداشتی و تهیه لباس و حمل و نقل مورد نیاز حج ۴. عرضه و تقاضا ارز خارجی ۵. عرضه و تقاضای سوغات از خارج ۶. عرضه و تقاضای غذا برای پذیرایی ۷. اثر حج بر وقف دارایی ۸. اثر حج بر امور خیریه اقتصادی

ب) شناخت اقتصاد کلان حج شامل:

۱. اثر حج در ارزش افزوده بخش خدمات، صنعت و کشاورزی ۲. اثر حج در مصرف کلان ۳. اثر حج بر هزینه دولت ۴. اثر حج بر سرمایه‌گذاری ۵. اثر حج بر خالص صادرات ۶. اثر حج بر بازار کالا و خدمات ۷. اثر حج بر بازار کار ۸. اثر حج بر بازار سرمایه ۹. اثر حج بر بازار پول ۱۰. اثر حج بر هر یک از سازمان‌های بخش عمومی ۱۱. اثر حج بر رشد و توسعه اقتصاد کشور ۱۲. اثر حج بر ایجاد بازار مشترک اسلامی ۱۳. اثر حج بر توزیع درآمد.

ج - بررسی بهره‌وری و کارایی بخش خصوصی و دولتی در انجام و عرضه هر یک از خدمات تا معلوم شود سپردن کدام نوع خدمات به بخش خصوصی یا دولتی مناسب است. گرچه به نظر می‌آید سیاست‌گذاری کلی بر دوش دولت است و کارهای اجرایی را بخش خصوصی بهتر انجام می‌دهد.

مباحث فوق برای کشور مقصد و مبدأ هر دو جریان دارد. هرگاه مجموع امور فوق برای تمام کشورها در سطح بین‌الملل معلوم و با هم ترکیب شود آثار حج در اقتصاد کشورها به صورت مجزا برای کل اقتصاد جهانی معلوم می‌شود.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. الافغانی، سعید، اسواق العرب فی الجاهلیه و الاسلام، الطبعة الثالثة، دارالفکر، بیروت، ۱۳۹۴ ق.
۳. بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ربا، چاپ اول، موسسه بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱ ش.
۴. جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه نشر مشعر، تهران، ۱۳۷۹ ش.
۵. الریشهری، محمد، الحج، العمرة فی الكتاب و السنه، دارالحديث، قم، الطبعة الاولى، ۱۳۷۶ ش.
۶. سازمان حج و زیارت، همراه با حج، ۱۳۸۱.
۷. الصدوق، ابوجعفر محمدبن علی، علل الشرايع، داراحیاء التراث العربی.
۸. علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، الطبعة الاولى، دارالعلم، بیروت، ۱۹۷۱ م.
۹. الكلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۹۱ ق.
۱۰. الواقدی، کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونز، موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
۱۱. الہندی، علی المتقی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، موسسه الرسالة، بیروت، ۱۴۰۹ ق.

بررسی ظرفیت‌های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی علیه السلام با رویکرد

نظام‌وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری مد ظله العالی

علی اکبر کریمی^۱
محمدحسین دلدار^۲

◀ چکیده

از پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، هنوز نگاه جامع، وسیع و عمیقی به ابعاد و ظرفیت‌های عظیم حج که یکی از پنج ستون اصلی دین مبین اسلام به شمار می‌آید به وجود نیامده است. در سال‌های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی علیه السلام با بیان صریح و عالمانه خود از ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی پرده برداشت و حقایق بلندی را از این کنگره سراسری بر همگان آشکار ساخت که البته به سبب شرایط خاص آن زمان، بیشتر تمرکز ایشان به ابعاد اجتماعی - سیاسی حج بود و کمتر از ابعاد اقتصادی آن بحثی مطرح می‌شد اما همچنان، این دریچه پیش روی ما باز است. بعد از انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی این فریضه بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و در برنامه‌ریزی مسئولان و نگاه‌های مردمی جلوه کرد. در سال‌های اخیر نیز ابعاد و ظرفیت‌های این پدیده چند بُعدی به‌ویژه در بخش اقتصادی و با رویکرد نظام‌وار و به هم‌پیوسته از سوی رهبر عزیز انقلاب مطرح گشت و ایشان به نکات ناب‌ی از این مسئله پرداختند و رهنمودهایی را به مسئولان و مردم ارائه دادند. در این تحقیق

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق علیه السلام.

۲. دانشجوی کارشناسی معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق علیه السلام.



سعی شده است که با الهام از رهنمودهای امام و رهبری و در پرتو وسیع‌تر تعالیم اسلامی و مشاهدات اقتصادی، ظرفیت‌های مغفول این اجتماع عظیم، همچون تکیه بر بازار بین‌المللی اسلامی و رفع مشکلات اقتصادی و معیشتی مسلمین و توانمندسازی اقتصاد کشورهای مسلمان و قطع دست بیگانگان از اقتصاد ایشان، شناخته و کشف گردد تا با توجه به آن بتوان به اعتلای اقتصادی نظام جمهوری اسلامی و سایر کشورهای مسلمان کمک و راه را برای عزت و عظمت دنیای اسلام هموارتر نمود.

واژگان کلیدی: حج ابراهیمی - محمدی، ظرفیت‌های اقتصادی، رویکرد سیستمی، امام خمینی، مقام معظم رهبری

مقدمه

پدیده حج، در بین احکام و عبادات اسلامی از جایگاه ویژه و ممتازی برخوردار است تا جایی که یکی از ستون‌های پنج‌گانه دین مبین اسلام شمرده شده است. در این مقاله سعی داریم با تکیه بر بیانات امام خمینی علیه السلام غالباً و رهبر معظم انقلاب به بررسی ابعاد و ظرفیت‌های اقتصادی این کنگره سراسری با یک نگاه کل‌نگر و سیستمی پردازیم. چرا که بررسی جنبه‌ها و ابعاد مختلف حج، بدون یک نگاه جامع و نظام‌مند میسر نخواهد بود و ما باید ابعاد این فریضه الهی را در کنار هم و در یک مجموعه منسجم بررسی و تحلیل نماییم و به نظر نویسنده بدون داشتن چنین نگاهی بررسی و تحلیل بیانات این دو متفکر و رهبر جهان اسلام، کاری ناقص خواهد بود. در ابتدا به برخی شاخص‌ها و اصول اساسی اقتصادی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام اشاره کرده، آن‌گاه ظرفیت‌های اقتصادی حج را بر مبنای همین اصول و شاخص‌ها بررسی و تحلیل خواهیم کرد. قابل ذکر است که از دیدگاه رهبر کبیر انقلاب اسلامی، اقتصاد باید دارای برخی مؤلفه‌ها باشد که شاید لزوماً در اقتصاد متعارف کنونی پذیرفته شده نباشد و یا حتی در عمده موارد دارای تضاد و تقابل باشد. گذشته از آن، نکته‌ای که در این اصول و معیارها دیده می‌شود دید جامع و کل‌نگر و به عبارتی سیستمی حاکم بر اسلام و بالتبع اندیشه رهبر انقلاب اسلامی ایران در این زمینه می‌باشد که بدون درک و فهم این دید، محتوا و عمق نگرش ایشان به مسائل اقتصادی و به دنبال آن ظرفیت‌های اقتصادی کنگره عظیم حج، قابل حصول نخواهد بود. برای همین منظور بعد از ارائه اصول و معیارهای اقتصادی، به تعریف و تبیین این تفکر و نگرش خواهیم پرداخت.

گفتنی است در این نوشتار به دلیل شباهت و همخوانی بسیار بیانات حضرت امام علیه السلام با رهبری معظم انقلاب و بلکه حتی الگوگیری ایشان از بنیان‌گذار انقلاب اسلامی در اکثر قریب به اتفاق ارجاعات از بیانات امام علیه السلام استفاده شده است.

اصول و معیارهای اقتصادی اسلام از دیدگاه امام خمینی رحمته الله علیه:

- براءت از مشرکین
- رفع وابستگی به شرق و غرب (اقتصاد کمونیزم و سرمایه‌داری)
- اتحاد و همکاری مسلمین برای دفع بیگانگان
- محرومیت‌زدایی
- دفاع از مستضعفین و محرومین جهان
- استقلال
- وابستگی بیگانگان به مسلمین
- طرح و حل و فصل مشکلات و مسائل اقتصادی کشورهای اسلامی
- تقدم منافع اقتصادی جهان اسلام بر ملی‌گرایی و گروه‌گرایی و منافع شخصی
- تفاهم و برادری بین مسلمین (روحیه همکاری به جای رقابت و تقابل)

تعریف سیستم

در تعریف سیستم هیچنز^۱ (۱۳۷۶)، سیستم را کل پیچیده، «مجموعه‌ای از اشیاء^۲ یا اجزاء^۳ مرتبط، پیکره‌ای^۴ سازمان یافته از اشیاء مادی و غیر مادی می‌داند» و یا در تعریف دیگر از او سیستم «مجموعه دانش‌ها^۵ یا باورها^۶ است که به صورت کل سازمان یافته در نظر گرفته می‌شوند». سیستم، یک پیکره جامع و فراگیری از دکرترین‌ها، عقاید، نظریه‌ها، فعالیت‌های اجرایی و غیره است که به صورت یک مکتب فلسفی، مذهب، دولت و غیره متجلی می‌شود. اما نکته‌ای که در تعریف سیستم وجود دارد یک هویت جمعی مستقل از تک تک اجزاء است که فون برتالنفی^۷ اولین کسی بود که نشان داد، یک سیستم عبارت از کلی است که در حاصل جمع ساده اجزای تشکیل دهنده آن، خلاصه نمی‌شود. (صادقپور، ۱۳۷۵)

همچنین زاهدی (۱۳۸۹) در تعریف نظام می‌گوید: «سیستم (نظام) مجموعه‌ای است از اجزای به هم

۱ . Hichenz

۲ . things

۳ . parts

۴ . body

۵ . knowledges

۶ . beliefs

۷ . Von Bertalanffy



وابسته که به علت وابستگی به اجزای خود، کلیت جدیدی را پدید آورده‌اند. اجزای سیستم ضمن برخورداری از ارتباطات کنشی و واکنشی، از نظم و سازمان خاصی پیروی می‌نمایند و در جهت تحقق هدف‌های معینی که دلیل وجود سیستم است، فعالیت می‌کند. نظام به مفهوم جدیدش دارای اجزایی است که در تعاریف گوناگون به آنها اشاره شده است. با وجود این، دو مفهوم اساسی «کلیت» و «روابط فیما بینی میان عناصر نظام» در تمام تعاریف وجود دارد. (جهانپان، ۱۳۸۲)

از ویژگی‌های نگرش سیستمی توجه به کل^۱ یا «کل‌گرایی»^۲ است. قسمت اعظم مفاهیم مرتبط با آن در شناخت سازمان‌ها و درک صحیح موقعیت و نیز اداره امور پدیده‌های مرکب و پیچیده مورد استفاده قرار گرفته است. (هیچنز، ۱۳۷۶) در مورد تفاوت روش سیستمی و روش تحلیلی، (ژوئل دوروسنی) و «جون بیشون» در کتاب روش تفکر سیستمی خود بیان می‌دارند که «روش سیستمی» بر خلاف «روش تحلیلی» همه اجزاء تشکیل دهنده سیستم مورد بررسی را در برمی‌گیرد و روابط و آثار متقابل آنها را روشن می‌سازد.... ایشان در تعریف سیستم می‌گویند: «هر سیستم مجموعه‌ای است از اجزای تشکیل دهنده آن و روابط و آثار متقابل این اجزاء با یکدیگر. در تعریفی کامل‌تر از سیستم در این کتاب آمده است: سیستم؛ یعنی مجموعه‌ای متشکل از عوامل گوناگون که روی یکدیگر به طور دینامیکی اثر می‌گذارد، و برای به انجام رساندن کار و یا دست یافتن به هدف خاصی سازمان یافته‌اند. (دوروسنی و بیشون، ۱۳۷۰) شاید بهترین تعریف از سیستم را «راسل اکاف» ارائه کرده است. او معتقد است سیستم مجموعه‌ای از دو یا چند عنصر است که دارای شرایط سه‌گانه ذیل هستند:

۱. رفتار هر کدام از عناصر، کل را متأثر می‌سازد؛
۲. رفتار هر عنصر و تأثیر آن بر کل با دیگر عناصر وابستگی متقابل دارد؛
۳. سیستم‌های فرعی به صورتی که شکل گرفته باشد هر کدام به روی مجموعه تأثیر می‌گذارند و اثر هیچ کدام به طور مستقل و مجزا مطرح نیست. (اکاف، ۱۹۸۱)

به طور خلاصه، نگرش سیستمی، بررسی پدیده‌ها از طریق در نظر گرفتن کلیت آنهاست. در واقع می‌توان گفت که در این نگرش آمیزه جدیدی از روش‌های قیاسی و استقرایی است که می‌تواند ضمن دارا بودن محاسن هر دو، فاقد عیوب آنها باشد. زیرا، در آن، هم کلیت پدیده و هم ارتباط بین اجزای تشکیل دهنده آن مورد توجه قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر تنها به بررسی رفتار اجزاء اکتفاء نمی‌شود زیرا کل موجود، شخصیت و کلیتی دارد که با مجموعه تک تک اجزاء متفاوت است و در عین حال، ارتباط کنشی و واکنشی اجزاء با یکدیگر، تغییراتی را در کل پدید می‌آورد که توجه به آنها را الزامی می‌سازد.

۱ . whole

۲ . holistic

نگرش سیستمی چارچوبی منطقی و علمی ارائه می‌دهد که با سایر نگرش‌ها متفاوت است و این تفاوت، از چند بُعدی بودن آن ناشی می‌شود. لذا فردی که قالب ذهنی خود را بر مبنای سیستم‌نگری استوار می‌سازد، می‌تواند به شناخت کاملتری از محیط خود دست یابد و با آگاهی از سیستم‌های گوناگون، ارتباطات موجود بین آنها و همچنین شناخت نقش و موقعیت خود در هر یک از آنها، میزان تأثیرپذیری و اثرگذاری خویش را بر آنها ارزیابی کند و در جهت بهبود سیستم‌های محیطی خویش بکوشد. (زاهدی، ۱۳۸۹)

اسلام به مثابه یک سیستم (نظام)

دین مبین اسلام هم به دلیل جامعیت خود و در بر گرفتن تمامی زوایا و ابعاد زندگانی بشر، دارای یک نظام به‌هم پیوسته و کامل است که می‌تواند تمامی نیازهای بشر را در تمامی شئون مرتفع سازد و او را به‌عنوان آخرین و کامل‌ترین دین به سعادت حقیقی برساند.

امام خمینی علیه السلام در این باره می‌فرماید:

مفهوم مذهب و رهبر مذهبی در فرهنگ اسلامی بسیار تفاوت دارد از مفهوم آن در فرهنگ شما که مذهب صرفاً یک رابطه شخصی و معنوی است بین انسان و خدا. و از این رو مذهب اسلام از هنگام ظهورش متعرض نظام‌های حاکم در جامعه بوده و خود دارای سیستم و نظام خاص اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی بوده است که برای تمامی ابعاد و شئون زندگی فردی و اجتماعی قوانین خاصی وضع کرده است و جز آن را برای سعادت جامعه نمی‌پذیرد. (صحیفه امام، ج ۵، ص ۳۸۹، مصاحبه با روزنامه «تایمز» درباره تبیین مواضع اسلام و سیاستهای آینده ایران)

همچنین امام علیه السلام در کتاب ولایت فقیه، احکام عبادی اسلام را منشأ آثار اجتماعی، سیاسی و حتی اقتصادی می‌داند:

بسیاری از احکام عبادی اسلام منشأ خدمات اجتماعی و سیاسی است. عبادت‌های اسلامی اصولاً توأم با سیاست و تدبیر جامعه است. مثلاً نماز جماعت و اجتماع حج و جمعه در عین معنویت و آثار اخلاقی و اعتقادی، حائز آثار سیاسی است. اسلام این‌گونه اجتماعات را فراهم کرده تا از آنها استفاده دینی بشود؛ عواطف برادری و همکاری افراد تقویت شود؛ رشد فکری بیشتری پیدا کنند؛ برای مشکلات سیاسی و اجتماعی خود راه‌حلهایی بیابند؛ و به دنبال آن به جهاد و کوشش دسته جمعی بپردازند. (ولایت فقیه، ص ۱۳۱)

ایشان همچنین درباره جنبه‌های اجتماعی و سیاسی حج و پیوستگی آن با جنبه‌های عبادی می‌فرماید: این موافقی که در اسلام هست مثل عید فطر، عید اضحی، قربان، و حج - موافق حج - نماز



جمعه، جماعات که در شب و روز انجام می‌گیرد، این مواقف جنبه‌های عبادی دارد، و جنبه‌های سیاسی و اجتماعی هم دارد؛ یعنی جنبه عبادی‌اش در جنبه سیاسی‌اش - اینها - مُدْعَمَد، مُنْتَمَم به همدند. (صحیفه امام، ج ۴، ص ۴۴۷)

امام علیه السلام در پیام سالگرد کشتار خونین مکه نیز با صراحت بیش‌تری از ابعاد مختلف این فریضه الهی پرده برداشته و حتی آن را همانند قرآن برای نیل به اهداف مقدس اسلامی لازم و ضروری می‌داند:

حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جستجو نمود. حج پیام‌آور و ایجاد و بنای جامعه‌ای به دور از رذایل مادی و معنوی است. حج تجلی و تکرار همه صحنه‌های عشق‌آفرین زندگی یک انسان و یک جامعه متکامل در دنیا است. و مناسک حج مناسک زندگی است. و از آنجا که جامعه امت اسلامی، از هر نژاد و ملیتی، باید ابراهیمی شود تا به خیل امت محمد صلی الله علیه و آله و سلم پیوند خورد و یکی گردد و یک واحد شود، حج تنظیم و تمرین و تشکل این زندگی توحیدی است. حج عرصه نمایش و آیین سنجش استعدادها و توان مادی و معنوی مسلمانان است. حج پسان قرآن است که همه از آن بهره‌مند می‌شوند، ولی اندیشمندان و غواصان و درد آشنایان امت اسلامی اگر دل به دریای معارف آن بزنند و از نزدیک شدن و فرو رفتن در احکام و سیاستهای اجتماعی آن نترسند، از صدف این دریا گوهرهای هدایت و رشد و حکمت و آزادگی را بیشتر صید خواهند نمود و از زلال حکمت و معرفت آن تا ابد سیراب خواهند گشت. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۷۷)

و در میان این اهداف، اهداف اقتصادی نیز مد نظر ایشان بوده است، همچنانکه در پیامی خطاب به حجاج و مسلمانان ایران و جهان بیان می‌کنند:

(اسلام) اقتصاد را به صورتی سالم و بدون وابستگی، به نفع همگان، در رفاه همه مردم، با اهمیت به مستمندان و ضعیفان، بارور می‌کند؛ و برای رشد بیشتر کشاورزی و صنعت و تجارت کوشش می‌نماید. (صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۴۳)

اساس مطلب اینجاست که اسلام آیا دین سیاست است و با سیاست به همه ابعاد، با مسائل اجتماعی ملتها به همه ابعاد، با مسائل اقتصادی و فرهنگی و همه چیزهایش با همه افراد توأم است، یا این که اسلام باید منزوی باشد، و در صدر اسلام آنهايي که حکومت دادند همه در اشتباه بودند. (صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۲۰۵)

حال به تبیین شاخص‌های اقتصادی مذکور در کنگره عظیم حج ابراهیمی - محمدی که جزء پنج ستون اصلی دین به شمار می‌آید و نمونه‌ای از معارف و احکام اسلامی در آن مشهود است، با همین رویکرد کل‌نگر و سیستمی می‌پردازیم:

۱. استقلال اقتصادی مسلمین

تأکیدات امام علیه السلام در این باره بسیار فراوان است که خود نشان از نقش محوری این اصل در جامعه اسلامی دارد. ایشان در پیام خود به حجاج، حج واقعی را تأمین کننده استقلال مسلمانان می‌دانند:

مسلمین اگر حج را پیدا کنند، اگر آن سیاستی که در حج به کار رفته است از طرف اسلام، همان را پیدا کنند، کافی است برای این که استقلال خودشان را پیدا بکنند، ولی مع الأسف ما گم کردیم اسلام را. آن اسلامی که الآن دست ماست که به کلی از سیاست جدایش کردند؛ سرش را بریدند. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۴۴۸)

از بیانات شیوای معمار انقلاب پیداست که عرصه حج عرصه‌ای برای کسب استقلال و قطع دست بیگانگان و زیر بار ذلت نرفتن است. ایشان در این زمینه می‌فرماید:

لذت این که یک حکومت بر یک جامعه بیدار از یک حکومت بر یک جامعه‌ای که هیچ خبر از هیچ چیز ندارد بهتر است، از زیر بار بیرون آمدن از ابرقدرت‌ها، ولو هر جور مصیبت هم برای ملت‌های ما داشته باشد، بهتر است از این که ما در کاخ‌های بزرگ و در خانه‌های چه و کذا و اتومبیل‌های کذا باشیم و نوکر باشیم اگر اینها این را می‌فهمیدند، دست از این کارها برمی‌داشتند و با ملتها هم صدا می‌شدند و وسایل را فراهم می‌کردند و این محفل بزرگ حج را نه این طوری که حالا هست، درست به جا می‌آوردند و خودشان هم می‌آمدند در آن محافل و می‌نشستند و مسائلشان را حل می‌کردند، آن وقت اسلام یک قدرتی می‌شد که هیچ قدرتی مقابل او نبود. (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۳۲۵)

مقام معظم رهبری نیز با اشاره به فضای معنوی حج، درباره این ظرفیت می‌فرماید:

در حج همه‌ی ملت‌ها می‌توانند... با بهره‌گیری از فضای معنوی بیت‌الله الحرام، خود را برای حرکتی هماهنگ و مخلصانه در راه بازگشت به حاکمیت اسلام و کسب عزت و استقلال و تلاش برای تحولی اساسی در کشورهای خود آماده سازند. (پیام مقام معظم رهبری به حجاج بیت‌الله الحرام ۱۳۷۸/۱۲/۲۳)

در همین زمینه رهبری معظم انقلاب با اشاره به جنبه اجتماعی حج و استفاده از ظرفیت آن در جهت اقتدار و استقلال مسلمین می‌فرماید:

در جنبه اجتماعی، حج در میان همه فرایض اسلامی بی‌همتا است؛ زیرا مظهری از قدرت و عزت و اتحاد امت اسلامی است. هیچ فریضه دیگری بدین سان به آحاد مسلمانان، درباره مسایل امت اسلامی و جهان اسلام، درس و عبرت نمی‌آموزد و آنان را در روحیه و واقعیت، به قدرت و عزت و وحدت نزدیک نمی‌کند. تعطیل این بخش از حج، بستن سرچشمه‌یی از خیرات به روی



مسلمین است که از هیچ رهگذر دیگری نمی‌توانند بدان دست یابند. (پیام مقام معظم رهبری به کنگره عظیم حج ۱۳۷۶/۰۱/۲۱)

۲. طرح و حل و فصل مشکلات و مسائل اقتصادی کشورهای اسلامی

اجتماع عظیم حج گزاران در کنگره حج، فرصت مغتنمی است برای طرح کردن مشکلات اقتصادی بین مسلمین، ملت‌ها و دولت‌هایشان و امام علیه السلام در این باره می‌فرماید:

اجتماع کعبه بزرگترین اجتماعی است که هیچ دولتی نمی‌تواند خودش این اجتماع را ایجاد کند و خدای تبارک و تعالی همچو کرده است که مسلمین بدون یک مزاحمتها و زحمتی و بدون یک خرجی که بر دولت‌ها باشد، مجتمع می‌شوند در آنجا و مع‌الأسف، استفاده از آن نمی‌شود. (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۷۵)

اجتماع در مکه در این محافل مختلف با آن یکپارچگی مردم، که از همه بلاد مسلمین واجب شده است که بیایند در آنجا، بروند چه بکنند، چه نکنند... خدا که احتیاج به عبادت من و تو ندارد. خدای تبارک و تعالی می‌خواهد که مردم را مجتمع کند، واجب کرده است اینها را که جمع بشوند در آنجا و مسائل اسلام را طرح کنند و حل کنند. مع‌الأسف، در اثر بی‌اطلاعی ماها، در مکه مجتمع می‌شوند، لکن به مسائل خودشان درست نمی‌رسند. (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۳۲۴) حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و در صدد رفع مشکلات برآیند. (صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۵۱)^۱

۲ - ۱. شناخت مسائل اقتصادی دنیای اسلام

فرصت حج برای شناخت مسائل گوناگونی که جهان اسلام با آن روبروست بسیار فرصت مناسب و بی‌ظنری است چرا که در آن تمام مسلمانان از اقصی نقاط عالم جمع هستند و هر یک از کشور و مملکتی متفاوت برای حضور در مراسم حج مشرف شده‌اند. قضایایی همچون اشغال فلسطین و سیل پاکستان از مشهودترین مواردی است که می‌توان به‌عنوان نمونه ذکر کرد.

جهت سیاسی زیادی در اجتماعات، جماعات و جُمعات، و خصوصاً اجتماع گرانهای حج می‌باشد؛ که از آن جمله اطلاع بر گرفتاریهای اساسی و سیاسی اسلام و مسلمین است، که با گردهمایی روحانیون و روشنفکران و متعهدان زائر بیت الله الحرام ممکن است طرح، و با مشورت از راه حلها مطلع، و در بازگشت به کشورهای اسلامی در مجتمع‌های عمومی گزارش داده، و در رفع آنها کوشا شوند. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۵۹)

۱. در این زمینه همچنین مراجعه کنید به صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۲۱.

از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائل اقتصادی که دنیای اسلام و مسلمین با آن روبرو هستند از جمله می‌توان به وابستگی اقتصادی بیش از حد به شرق و غرب، خودباختگی و روحیه خود کم‌بینی، ترک کردن قرآن و احکام اقتصادی اسلام، استفاده نادرست از منابع و ذخایر خدادادی همچون نفت که شریان حیاتی زندگی امروزی است، عدم اتحاد و برادری و همدلی بین مسلمین عموماً و به‌ویژه بین دولت‌های کشورهای اسلامی است، پذیرش حکومت‌ها و سیاست‌های اقتصادی بیگانگان در کشورهای اسلامی، فقر و محرومیت و عقب‌ماندگی اقتصادی مسلمین اشاره نمود. فرصت حج، فرصت و ظرفیت بسیار مغتنمی است که می‌توان این مسائل را در آن طرح و برایش چاره‌اندیشی کرد.

۲ - ۱ - ۱. اتحاد و همکاری (به عنوان سرمایه اجتماعی عظیم اسلام)

در تعریف سرمایه اجتماعی گفته شده است: «سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منابعی در اختیار اعضا قرار می‌گیرد تا بتوانند به اهداف و منافع خود دست پیدا کنند» (کلمن، ۱۹۹۰، ص ۵۹). از نظر «کلمن» سرمایه اجتماعی امری قابل تملک و پدیده‌ای قابل مشاهده نیست، بلکه در فضای ارتباطی بین افراد (ونه در خود افراد) موجود بوده و ما قادریم آثار آن را همانند تسهیل‌کننده تعامل بین افراد و کاهش هزینه و زمان صرف شده در نیل به اهداف مشاهده کنیم. از نگاه او بنیادی‌ترین عنصری که در خلال روابط بین فردی می‌تواند به سرمایه اجتماعی موجودیت بخشد، اعتماد متقابل است. در صورت نبود اعتماد، فرآیندهای اجتماعی مسیر طولانی‌تری را به ناچار باید طی نمایند تا به اهداف مورد نظر برسند (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۲۶۸ - ۲۶۴). کلمن سه عامل را سبب ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی می‌داند: همکاری، ایدئولوژی و هنجارها (ناظمی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۲). مواردی چون همکاری متقابل، اعتماد، مسئولیت‌پذیری و تعهد، مشارکت، صداقت و شفافیت از مهم‌ترین فاکتورهای سرمایه اجتماعی به شمار می‌آیند که رسیدن به منافع اجتماعی را میسر می‌سازند.

موارد بالا همراه با اتحاد، همدلی و برادری یکی از بزرگترین سرمایه‌های اجتماعی در یک کشور محسوب می‌شود که اینها کاملاً در دین مبین اسلام و روابط بین مسلمین در نظر گرفته شده است. سلیمانی (۱۳۸۷) به نقل از «الویری» با تبیین این نوع از سرمایه در دین مبین اسلام می‌گوید:

«ساز و کار و روش‌های افزایش و تشدید سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف صاحب‌نظران علوم اجتماعی هنوز نیازمند بررسی و تحقیق است، اما در نگاه دینی روش‌های مشخص و گوناگون برای این منظور وجود دارد. آموزه‌هایی همچون امر به معروف و نهی از منکر، حج، عبادات جمعی، صداقت و... نقش مؤثری در افزایش سرمایه اجتماعی دارد.»

امام خمینی علیه السلام در بیان مصائب مسلمین، حج را ابزار تفاهم و تعامل بین مسلمانان معرفی می‌نماید:



یک مشکل دیگر عدم رابطه بین ملتهاست. ملتها با هم روابطشان یا هیچ نیست، یا کم است. تمام مؤمنین به حسب فرمان خدا برادرند؛ برادرها باید از حال برادرها مطلع باشند. برادرها باید مشکلات برادرشان را حل کنند. اسلام در عین حالی که نقشه این مطلب را، که تفاهم بین همه قشرها باشد، کشیده است، و آن مسئله حج است، فریضه حج که تمام کشورهای اسلامی را موظف کرده است که افراد مستطیعشان بروند به مکه، آنجا هم مواضع متعدده فراهم کرده اسباب را که تفاهم باشد، مسلمین مع الأسف غفلت دارند. اگر دولتها بخواهند یک مجلسی را از دویت نفر آدم از بلاد مختلفه جمع بکنند، چه زحمتهای و چه خرجها باید تحمل کنند تا این که دویت نفر جمع بشود در یک نقطه ای بخواهند که یک محفلی در آن نقطه درست کنند، خدای تبارک و تعالی یک محفل چندین میلیونی برای مسلمین تهیه کرده است و گفته است بروند همه در آنجا، و همه هم برادرند. مؤمنها اخوه هستند، برادرند. (صحیفه امام، ج ۹، ص ۳۳۱)^۱

اما در مورد کارکردها و آثار اقتصادی این نوع از سرمایه، سه جنبه اساسی را می توان در نظر گرفت:

۱. امنیت

محل اجتماع مسلمین یعنی کعبه و مسجد الحرام که در ایام پر از صفا و معنویت حج، مسلمین از سراسر عالم گرد آن جمع می شوند دارای ویژگی های منحصر به فردی است؛ از جمله آنکه خانه کعبه و پیرامون آن دارای ابعاد مختلف امنیت است: امنیت کامل جانی، امنیت مالی، امنیت روحی و روانی، امنیت زیست محیطی، امنیت اخلاقی و امنیت از ورود غیرمسلمانان (قاضی عسکر، ۱۳۸۶).

این ابعاد که هر کدام به این محل مقدس ارزش و اعتباری ویژه می بخشد، جزء اساسی ترین مسائلی است که برای شروع یک فعالیت اقتصادی لازم و ضروری است و برای ایجاد آن باید مبالغ هنگفتی را هزینه نمود. تمام فعالیت های اقتصادی اعم از سرمایه گذاری، تولید، کارآفرینی و نیز فعالیت های تجاری باید در موقعیت هایی باشند که حداقل هایی از امنیت را دارا باشند و اسلام با فراهم نمودن چنین زمینه ای مسلمانان را در این امر مهم یاری نموده است. مسلمانان در محیط امن مکه براحتی می توانند هر فعالیت اقتصادی را بدون مزاحمت طبیعی و غیرطبیعی برنامه ریزی و اجرا نمایند، غیر مسلمانان با توجه به فقدان چنین فضای امن و آرامی که بهترین بستر برای به کاراندازی یک فعالیت اقتصادی است به ناچار با مسائل و مشکلات فراوانی مواجهند و در موارد بسیاری از شروع و یا ادامه فعالیت خود باز می مانند.

فعالیت هایی چون سرمایه گذاری، تولید، تجارت و خدمات در چنین محیطی براحتی می تواند توسط

۱. در این زمینه همچنین مراجعه شود به صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۶۲ و صحیفه امام، ج ۹، ص ۳۳۱ و صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۸۳

مسلمانان فراهم گردد و بازارهای اسلامی با امنیت کامل تشکیل و رونق یابند و مسلمین از آنها مایحتاج خود را تهیه نمایند.

۲. کاهش هزینه‌های مبادلاتی

مسلمانان با وجود اخوت و برادری که بین آنان حاکم است و نیز مذهب و مرام و مسلک واحدی که دارند، معمولاً اعتماد متقابلی به یکدیگر دارند که در ادبیات سرمایه اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. از مهم‌ترین کارکردهای اقتصادی اعتماد این است که هزینه‌های مبادلاتی^۱ مربوط به هماهنگی‌های رسمی نظیر قراردادها، سلسله مراتب، مقررات دیوان‌سالارانه، هزینه‌های کسب اطلاعات و هزینه‌های مربوط به فعالیت‌های قانونی را کاهش می‌دهد. در انعقاد قرارداد بین دو یا چند نفر، بسته به اینکه اطراف قرارداد در چه سطحی از اعتماد به یکدیگر قرار داشته باشند، در تنظیم قرارداد جانب دقت و احتیاط را بالا می‌برند که بالطبع هزینه انعقاد قرارداد را افزایش می‌دهد و هرچه این اعتماد شدیدتر باشد، هزینه‌های انعقاد قرارداد کمتر خواهد بود.

البته قرارداد کاملی که بتواند تمام جوانب و هزینه‌های جانبی یک قرارداد را در برداشته باشد، غیر ممکن یا بسیار مشکل و پرهزینه است. در این حالت است که اعتماد و سرمایه اجتماعی به کمک افراد و گروه‌ها آمده و با کاهش فرصت‌طلبی، ضعف‌های موجود در قراردادهای ناقص را جبران کرده و ضمن ایجاد رونق اقتصادی می‌تواند بازدهی قراردادها و مناسبات را افزایش داده و هزینه تولید را کاهش دهد (رنانی و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۱۳۶ - ۱۳۷).

در چنین شرایطی مسلمانان با داشتن اعتماد متقابل شدید به یکدیگر به راحتی می‌توانند با دیگر مسلمانان وارد فعالیت‌های اقتصادی شوند و بسیاری از هزینه‌های مربوط به جستجوی شرکای موثق و نظارت و کنترل شریک به منظور عدم تخلف او و بسیاری از هزینه‌های اداری و قانونی تنظیم سند را کاهش دهند. برای مثال دو نفر تاجر از دو کشور مختلف وقتی برای انجام فریضه حج وارد مکه می‌شوند و در محیط معنوی و الهی آن با هم آشنا شده و با یکدیگر گفتگو کرده و تبادل نظر نموده و از اوضاع یکدیگر مطلع می‌شوند و تجربیات خود را در اختیار همدیگر می‌گذارند، خیلی راحت‌تر می‌توانند با یکدیگر قرارداد و همکاری اقتصادی داشته باشند تا همین دو نفر در شرایطی خارج از فضای امن و معنوی حج که در انعقاد قرارداد باید چندین نوع وثیقه و ضمانتی را به طرف مقابل ارائه دهند تا فرد مقابل فکر غش و فریب در معامله را به خود راه ندهد و باز هم کامل نمی‌تواند جلو شکست در معامله را بگیرد.

۱. Transaction costs



۳. رفع اطلاعات نامتقارن

ما نوعاً در بازار با پدیده‌ای به نام اطلاعات نامتقارن مواجهیم که امر تولید و به طور کلی فعالیت‌های اقتصادی را تحت تأثیرات سوء خود قرار می‌دهد و این، خصوصیت بازارهای غیر رقابت کامل است. این واقعیت شامل دو نوع خطاست اول انتخاب بد^۱ (معکوس) و دوم خطر اخلاقی^۲. در مورد خطای اولی می‌توان به موارد استخدام کارگران و اجاره زمین و ماشین‌آلات و کالاهای سرمایه‌ای اشاره کرد و در مورد خطای دوم می‌توان به کم‌کاری و ریسکی بودن و عدم مهارت کارگران عطف نمود. هر دو نقیصه ناشی از مشکل ماهوی بازار یعنی فقدان اطلاعات کامل است که این اشکال اساسی از طریق سرمایه اجتماعی موجود در حج به خوبی قابل معالجه است؛ در فضای اعتماد و صداقت و همکاری موجود در بین مسلمین هیچ کس به دنبال فریب و نارو زدن به طرف مقابل نیست چرا که خدا و دین او بدان‌ها این گونه سفارش فرموده است به‌ویژه در مکان مقدسی چون مکه. در چنین شرایطی فعالان اقتصادی آن چنان که هستند خود را نشان می‌دهند و کارفرمای و کارگر هیچ یک تظاهر به دروغ نمی‌کنند و افراد می‌توانند با آگاهی و اطلاعات صحیح و کامل دست به انتخاب شغل و کارگر مورد نیاز خود بزنند.

متأسفانه با همه این مزیت‌ها و برکاتی که حج ابراهیمی - محمدی دارا می‌باشد، مسلمین از این ظرفیت عظیم بهره ننگرفته‌اند. امام علیه السلام نیز با تیزبینی خاص خویش، نقش این امر را در دنیای اسلام ضروری می‌دیدند و با اشاره به دردها و مسائل دنیای اسلام، بزرگترین آن را اختلاف و تفرقه دانسته می‌فرمایند:

مشکلات مسلمین زیاد است، لکن مشکل بزرگ مسلمین این است که قرآن کریم را کنار گذاشته‌اند و تحت لوای دیگران درآمده‌اند. قرآن کریم که می‌فرماید که ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾^۳، ما اگر همین یک آیه را، مسلمین اگر همین یک آیه را عمل به آن بکنند تمام اشکالات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و همه چیزشان بدون تشبث به غیر رفع می‌شود. (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۲۷۵)

امام خمینی علیه السلام ظرفیت منحصر به فرد حج در ایجاد وحدت بین مسلمین را به خوبی در کتاب ولایت فقیه خود تبیین نموده و از ناتوانی غیر مسلمانان در ایجاد چنین اجتماعاتی بحث کرده و مسلمین را به استفاده حداکثری از این فرصت دعوت می‌نمایند:

۱ . Adverse selection

۲ . Moral hazard

۳ . سوره مبارکه آل عمران، آیه ۹۳، و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید، و پراکنده نشوید (فولادوند)

در کشورهای غیر اسلامی، یا حکومت‌های غیر اسلامی در کشورهای اسلامی، هرگاه بخواهند چنین اجتماعی فراهم آورند، مجبورند میلیونها از ثروت و بودجه مملکت را صرف کنند. تازه اجتماعات آنها بی‌صفا و ظاهری و عاری از آثار خیر است. اسلام ترتیباتی داده که هر کس خودش آرزو می‌کند به حج برود، و راه افتاده به حج می‌رود. (ولایت فقیه، ص ۱۳۲)

ایشان در دیگر جای با اشاره به آیه ۹۷ سوره مائده^۱ در بیان سرّ حج می‌فرماید:

سرّ و انگیزه حج و غایت قرارداد کعبه و بیت الحرام را، نهضت و قیام مسلمانان برای مصالح ناس و توده‌های مستضعف جهان ذکر می‌فرماید. باید در این اجتماع عظیم الهی که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی‌تواند آن را فراهم کند، مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند. یکی از بزرگترین و اساسی‌ترین مشکلات، عدم اتحاد بین مسلمین است که بعضی از به اصطلاح سران کشورهای اسلامی منشأ آن می‌باشند که مع الأسف برای رفع آن تا کنون اقدام چشمگیری نشده است.

همچنین حضرت امام علیه السلام به صراحت از منافع اقتصادی حج سخن می‌گویند که باید به شهود و بروز برسد:

به ابراهیم خلیل الله خطاب می‌شود که مردم را به حج بخوان تا برای «شهود منافع» خود از همه اقطار بیایند. این منافع جامعه است: منافع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی بیایند و ببینند. (صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۹۱)

۲-۱-۱-۱. نقش اتحاد در تشکیل جبهه مستضعفین

ایشان همچنین در اهمیت این اصل اساسی به مسئله جبهه مستضعفین اشاره کرده و می‌فرماید:

و از جمله وظایف در این اجتماع عظیم، دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است؛ که خطبا و گویندگان و نویسندگان در این امر حیاتی اقدام نمایند؛ و کوشش کنند در به وجود آوردن جبهه مستضعفین؛ که با وحدت جبهه و وحدت کلمه و شعار «لا اله الا الله» از تحت اسارت قدرتهای شیطانی اجانب و استعمارگران و استثمارگران بیرون آیند، و با اخوت اسلامی بر مشکلات غلبه پیدا کنند. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۵۹)

امام علیه السلام در جملات بالا چند وظیفه کلیدی حجاج را بیان می‌کنند:

۱. دعوت به اتحاد ۲. رفع اختلافات بین طبقات مسلمین (اعم از اختلافات مذهبی، قومی، قبیله‌ای، اقتصادی) ۳. ایجاد جبهه مستضعفین علیه قدرتهای شیطانی ۴. غلبه بر مشکلات با اخوت اسلامی
- ایشان همچنین وحدت مسلمین را در حج، شرط رسیدن به آرزوها و امیال انسانی می‌دانند:

۱. «جَعَلَ اللَّهُ الْكُفَّةَ الْتَبَّتِ الْحَرَامُ قِيَامًا لِلنَّاسِ».



و شرط همه مناسک و مواقف برای رسیدن به آرزوهای فطری و آمال انسانی، اجتماع همه مسلمانان در این مراحل و مواقف و وحدت کلمه تمامی طوایف مسلمین است بدون اعتنا به زبان و رنگ و قبیله و طایفه و مرز و بوم و عصیبت‌های جاهلی، و هماهنگی خروشیدن بر دشمن مشترک است. (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۰)

۲ - ۱ - ۲. فقر و وابستگی اقتصادی

در اینجا به راحتی می‌توان دریافت که یکی از مشکلات عمومی مسلمین که در دو گفتار بالا آمده است مشکلات خاص اقتصادی به‌ویژه فقر و وابستگی است که دامنگیر همه کشورهای اسلامی شده است. امام علیه السلام می‌فرماید:

برادران و خواهران مسلمان من! آگاهید که تمام منافع مادی و معنوی همگی ما را ابرقدرت‌های شرق و غرب می‌برند؛ و ما را در فقر و وابستگی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی قرار داده‌اند. به خود آید و شخصیت اسلامی خود را بیابید. زیر بار ظلم نروید. و هوشیارانه نقشه‌های شوم جهانخواران بین‌المللی را - که در رأس آن امریکاست - افشا کنید. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۵۹)

این مشکلات در حالی است که کشورهای اسلامی با داشتن ذخایر غنی فراوان از نفت و گاز به راحتی می‌توانند علاوه بر تأمین رفاه خود، حتی نیازهای غیر مسلمانان را نیز فراهم سازند. امام علیه السلام در این زمینه بیان می‌کنند:

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست [کشورهای اسلامی]، نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها [آمریکا و اسرائیل] ببندند خاضع می‌شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت‌های باصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می‌کنند و التماس هم می‌کنند.

این مصیبت نیست؟ برای مسلمین این مصیبت نیست که همه چیزمان را بدهیم به خارجی‌ها و در طبق اخلاص بگذاریم و با منت کشیدن از آنها که بپذیرند؟ (صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۵۴)

حضرت امام همچنین تأکید بسیاری بر لزوم آگاهی و لمس فقر فقرا در حج داشته و از حجاج می‌خواهند تا حد امکان توقعات رفاهی خود را پایین آورده و در عوض به فکر دردمندان و بیچارگان باشند:

و راجع به حج و آقایی که در حج، در کاروانها هستند. حقیقت حج این است که شما بروید درد مردم را ببینید؛ ببینید فقرا چه جوری هستند، شما هم بشوید آن‌طور. ببینید مستمندان جهان چطورند، شما هم [به] آن رنگ در آید. اگر مردم توقع داشته باشند که حالا که ما حج می‌رویم باید برای ما همچو رفاه حاصل بشود که در منازلمان هم نیست، این حج نمی‌تواند باشد. آن

حجی که خدای تبارک و تعالی بر اشخاص واجب فرموده است این است که بروید آنجا زندگانی مردم را ببینید... آقاپان روحانیون، مردم را توجه بدهند به این مسائل که توقعات آنها در سطح بالا نباشد.

۲ - ۱ - ۳. عقب‌ماندگی اقتصادی

ایشان همچنین در پیامی به زائران بیت الله الحرام با تذکر فلسفه اجتماع عظیم حج مبنی بر اهتمام به امور مسلمین، گزارشی از مصائب اقتصادی ایران قبل از انقلاب ارائه داده و حج را فرصت مغتنمی برای رفع این امر می‌دانند:

ایران که اکنون حدود سی میلیون مسلمان دارد، از پنجاه سال قبل تا کنون گرفتار در چنگال خاندان پهلوی، که رسماً نوکر اجانب بوده و هستند، می‌باشد. در این پنجاه سال سیاه، این ملت بزرگ، در تحت فشار پلیس و اختناق و شکنجه روحی دست و پا می‌زند، و تمام مخازن زیرزمینی و منافع حیاتی ملت را شاه به اجانب داده است. نفت را امریکا و گاز را شوروی و مراتع و جنگلها را به علاوه بر بخشی از نفت، انگلیس و بعض کشورهای دیگر. مردم را از تمام مظاهر حیاتی محروم نموده و به حال عقب‌ماندگی نگه داشته. نظام ارتش و فرهنگ ما و اقتصاد کشور، استعماری و رشد را به همه ابعادش از ملت سلب نموده است. (صحیفه امام، ج ۴، ص ۴۳ و ۴۴)

ایشان در بیانی کلی‌تر از اوضاع کشورهای جهان سوم سخن می‌گویند و به متفکرین و حجاج در حج، توصیه به تفکر درباره گرفتاری‌های مسلمین می‌نمایند:

باید به یک امر حیاتی، که راهگشا برای رفع همه گرفتاریهای مسلمین و مستضعفین جهان است، اشاره کنم. و آن این است که کسانی که اندک تفکری در اوضاع کشورهای اسلامی بنمایند به وضوح خواهند دانست که آنچه دو ابرقدرت جهان و قدرتهای تابع این قدرتها با هم اتفاق دارند - و هیچ گاه از این اتفاق دست بردار نیستند - عقب‌نگه داشتن کشورهای جهان سوم، خصوصاً کشورهای پهناور و غنی اسلامی، در ابعاد فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی و سیاسی و نظامی است، و تحمیل جهات استعماری در تمامی امور مذکوره بر جهان سوم می‌باشد. و برای این مقصد، که در نظر آنان بسیار دارای اهمیت است، زحمتهای متحمل شدند و وقتها و پولهای بسیاری صرف نموده‌اند و می‌نمایند.

امام خمینی علیه السلام همچنین در وصیت‌نامه الهی - سیاسی خویش با بیان ابعاد و جوانب مختلف این عقب‌ماندگی‌ها از جمله واردات بی‌رویه کالاهای مختلف، مصرف‌گرایی و گرایش به کالاهای لوکس و تزیینی، نفوذ فرهنگ بیگانه و استعماری را در جان و فکر مسلمین، ریشه و علت این امر می‌دانند: رفتن به انگلستان و فرانسه و امریکا و مسکو افتخاری پر ارزش و رفتن به حج و سایر اماکن



متبرکه که کهنه‌پرستی و عقب‌ماندگی است. بی‌اعتنایی به آن‌چه مربوط به مذهب و معنویات است از نشانه‌های روشنفکری و تمدن، و در مقابل، تعهد به این امور نشانه عقب‌ماندگی و کهنه‌پرستی است.

این جانب نمی‌گوییم ما خود همه چیز داریم؛ معلوم است ما را در طول تاریخ نه چندان دور خصوصاً، و در سده‌های اخیر از هر پیشرفتی محروم کرده‌اند و دولتمردان خائن و دودمان پهلوی خصوصاً، و مراکز تبلیغاتی علیه دستاوردهای خودی و نیز خود کوچک‌دیدنها و یا ناچیز دیدنها، ما را از هر فعالیتی برای پیشرفت محروم کرد. وارد کردن کالاها از هر قماش و سرگرم کردن بانوان و مردان خصوصاً طبقه جوان، به اقسام اجناس وارداتی از قبیل ابزار آرایش و تزئینات و تجملات و بازیهای کودکانه و به مسابقه کشاندن خانواده‌ها و مصرفی بار آوردن هر چه بیشتر، که خود داستانهای غم‌انگیز دارد، و سرگرم کردن و به تباهی کشاندن جوانها که عضو فعال هستند با فراهم آوردن مراکز فحشا و عشرتکده‌ها، و دهها از این مصائب حساب شده، برای عقب‌نگهداشتن کشورهاست.^۱ (وصیتنامه، ص ۳۹)

۲- ۱- ۴. مصرف‌گرایی

متأسفانه کشورهای اسلامی به واسطه برخورداری از منابع نفتی و اتکاء بیش از حد اقتصادی به درآمدهای حاصل از آن و عدم استفاده صحیح و بهینه از آن، رویه‌ای که پیش گرفته‌اند، یک رویه کاملاً مصرف‌محور به جای یک روش تولیدمحور است.

امام خمینی علیه السلام در پیامی به حجاج و مسلمانان ایران و جهان با تشخیص این بیماری در کشورهای اسلامی که نمود آن در بازارگردی‌های حجاج در ایام حج بیش از پیش برای همگان قابل مشاهده است، با جسارت تمام از این مسئله انتقاد می‌کنند:

اکنون بازارهای کشورهای اسلامی مراکز رقابت کالاهای غرب و شرق شده است، و سیل کالاهای تزئینی مبتذل و اسباب بازیها و اجناس مصرفی به سوی آنها سرازیر است و همه ملتها را آن چنان مصرفی بار آورده‌اند که گمان می‌کنند بدون این اجناس امریکایی و اروپایی و ژاپنی و دیگر کشورها زندگی نمی‌توان کرد. و مع‌الأسف مکه معظمه و جده و مشاهد مشرفه حجاز، مرکز وحی و مهبط جبرائیل و ملائکه الله، که باید به حکم اسلام بت‌های جنایتکار را در آنجا شکست و فریاد بر سر آنها زد و از آنها برائت جست، مملو از کالاهای بیگانگان و بازار برای دشمنان اسلام و پیامبر بزرگ صلی الله علیه و آله و سلم شده. کثیری از حجاج بیت الله الحرام که برای فریضه حج می‌روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد «یا للمسلمین» برخیزند،

۱. در همین زمینه مراجعه کنید به صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۱۸

غافلانه در بازارها به جستجوی کالاهای امریکایی، اروپایی و ژاپنی پرسه می‌زنند، و دل صاحب شریعت را با این عمل، که با حیثیت حج و حجاج بازی می‌کند، به درد می‌آورند. (صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۴۴)

در همین زمینه می‌توان با تشکیل بازار متحد اسلامی در ایام حج و بعد از آن، این روند را متوقف و یا اصلاح نمود؛ به طوری که یا حجاج کشورها و وسائل و مایحتاج و سوغات سفر خود را در داخل کشور خویش، قبل و یا بعد از ایام حج خریداری نمایند و از این طریق به اقتصاد ملی خود کمک کنند و به علاوه ایام پرخیر و برکت حج را که محدود بوده و شاید تا آخر عمر دوباره روزی انسان نگردد با بازارگردی ضایع نکنند. در این زمینه مقام معظم رهبری^{مدظله} بیان می‌کنند:

از جمله غفلت‌های احتمالی در حج، یکی این است که کسانی به جای شرکت در نمازهای جماعت، به جای طواف مستحبی، به جای حضور در فضای معطر مسجدالحرام یا مسجدالنبی - که از دوران افتخار اسلام و دوران وحی و بعثت، این همه خاطرات در این دو محل وجود دارد - سراغ زرق و برق‌های بی‌ارزش و پوچ و بازارها و مغازه‌ها بروند، برای این که جیب دولتهای بیگانه لابلایی نسبت به منافع مسلمین را پُر کنند؛ جیب کارگر و سرمایه‌دار آنها را با پول ایرانی و با ثروت ملی شان پُر کنند. به جای شرکت در نماز جماعت، به بازارگردی و دکان‌گردی بروند و اجناس را تماشا کنند. انسان متأسف می‌شود وقتی بشنود هنگامی که جمعیت باشکوه در مسجدالحرام یا مسجدالنبی مشغول اقامه جماعتند یا به اقامه جماعت می‌شتابند، تعداد معدودی حاجی ایرانی - یا مرد یا زن - سراغ بازارها بروند؛ کیسه‌ها را زیر بغل بگیرند و اجناسی را که در شهر خودشان گاهی ارزان‌تر و بهتر از آن‌جا می‌توانند پیدا کنند، بگیرند بیایند.

راه دوم این است که به جای عرضه کالاهای وارداتی در این بازارچه‌ها در ایام حج که عموماً اروپایی و آمریکایی هستند و سود اصلی آن عاید کمپانی‌های سرمایه‌داری می‌شود و بعلاوه معمولاً از کیفیت پایینی برخوردار می‌باشند و مهم‌تر از همه اینکه زمینه‌ساز تفوق و سلطه اقتصادی این کشورها که غالباً با اسلام و مبانی اسلامی میانه‌ای ندارند بر امت‌های مسلمان شده و مصداق قاعده نفی سیل است^۱، یکسری مراکز تجاری و نمایشگاه‌هایی از کالاها و خدمات کاملاً منطبق با فرهنگ اسلام و بدور از تشریفات و تجملات خارج از عرف و عقل و شرع در ایام حج در کشور عربستان از سوی تمامی کشورهای اسلامی دائر گردد و تنها در آن تولیدات این کشورها عرضه شده و به فروش رسد تا کنگره حج با آن اجتماع میلیونی از مسلمانان، بتواند به منبع سرشاری از درآمد نه فقط برای مردم حجاز بلکه برای جهان اسلام

۱. در این زمینه مراجعه کنید به صحیفه امام، ج ۲، ص ۹۷ (پیام به مردم و زائران بیت الله الحرام به مناسبت ایام حج (مهجوریت حج ابراهیمی))



تبدیل گردد و نیز از این طریق محفلی برای تقویت اقتصادی امت اسلامی و زمینه‌ای در جهت رشد تولیدات کشورهای اسلامی در میان جامعه بالغ بر یک میلیاردی مسلمین شود.

حضرت امام خمینی علیه السلام دقیقاً به همین مسئله اشاره می‌نمایند:

کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می‌شود، آن چه مربوط به امریکای مخالف با آرمانهای اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها باید احتراز شود. (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۷)

البته این پیشنهاد در صورتی می‌تواند به بهترین شکل عملی گردد که این بازارهای کالاهای اسلامی در موسم حج توسط تاجران مسلمانی که در مراسم حج حضور ندارند اداره شود و حتی الامکان حجاج در موسم عظیم حج وقت خود را صرف این امور نکنند. چرا که سفر حج، یک سفر معنوی است و نه یک سفر تجاری چنانچه امام علیه السلام می‌فرماید:

توجه داشته باشید که سفر حج، سفر کسب نیست؛ سفر تحصیل دنیا نیست. سفر الی الله است. شما دارید به طرف خانه خدا می‌روید. تمام اموری که دارید انجام می‌دهید به طور الهیت باید انجام بدهید. مبدا این سفر را سفر تجارت قرار بدهید و امور تجاری در این سفر مطرح باشد پیشتان، امور معنوی مطرح باشد. چه آقایان اهل علم، و چه کاروانها و رؤسای کاروانها، و چه سایر حجاج. سفر، سفر الی الله است؛ نه سفر به سوی دنیا. [این سفر را] آلوده به دنیا نکنید. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص ۱۷۵)

البته باید دقت کرد که برنامه‌ریزی و تلاش برای حل مسائل اقتصادی مسلمین و تبادلات اقتصادی کلان به منظور توسعه و رشد اقتصادی، منافاتی با سفر معنوی حج نداشته و در راستای اعتلا و منافع مسلمین می‌باشد و نه دنیاخواهی و کسب و تجارت صرف به منظور سود مادی. همچنین این پیشنهاد برای مسلمانان سراسر دنیاست به‌عنوان تاجر و بازرگان بین‌الملل و نه به‌عنوان زائر بیت‌الله الحرام لذا این امر منافاتی با فرمایش حضرت امام علیه السلام ندارد.

در همین زمینه پیشنهاد می‌گردد تا خود شهر مکه، به‌عنوان یک منطقه آزاد تجاری مستقر شود به‌طوری که تنها در آن کالاها و تولیدات کشورهای اسلامی عرضه شده و به همین منظور بازرگانان تنها از کشورهای اسلامی باشند و از پرداخت مالیات و هرگونه تعرفه وارداتی و گمرکی معاف باشند تا هم قیمت کالاها ارزان‌تر شود و هم رونق کسب و کار و آزادی تجارت در آنجا سبب جلب تجارت تمام امت اسلامی گردد.

علاوه بر این می‌توان از بسیاری از موارد و هزینه‌های غیرضروری حج همچون میهمانی‌ها و تشریفات پر زرق و برق و سوغات و هدایای گران‌قیمت و لوکس کاست و در عوض در جهت خدمت و کمک به محرومین و مستضعفین و فقرا در موارد مختلف هزینه نمود کما اینکه حضرت

امام علیه السلام می فرماید:

در این سال که به واسطه انقلاب اسلامی به برادران و خواهران ما صدمات و ضررهای بسیار از حکومت طاغوتی رسیده است و بسیاری از معلولین از حوادث انقلاب احتیاج مبرم به کمک دارند، مقتضی است کسانی که می‌خواهند حج استحبابی به‌جا آورند، هزینه آن را صرف در احتیاج برادران و خواهران خود کنند، که ثواب آن نزد خداوند تعالی بسیار بر حج استحبابی ترجیح دارد. و نیز کسانی که به‌عنوان سوغات مصارف ناروا می‌نمایند یا تشریفات و مهمانی‌های خارج از رویه در وقت برگشت از حج می‌نمایند، مقتضی است این نحو هزینه‌ها را صرف احتیاج برادران و خواهران علیل و مستمند خود نمایند که خداوند تعالی به آنان اجر و برکت عنایت فرماید. (صحیفه امام، ج ۱۰، ص: ۶۳)

۲ - ۱ - ۵. انتقاد از دخالت شرق و غرب در امور مسلمین

امام خمینی علیه السلام حج را محملی برای انتقاد از دخالت قدرت‌های غربی و شرقی در امور مختلف مسلمین از مسائل سیاسی گرفته تا مسائل اقتصادی می‌داند. در واقع باید مسلمین خود مقدرات کشورهای خود را بدست گیرند نه اینکه سایر قدرت‌ها به‌ویژه در اقتصاد ایشان دخالت کنند و اینها حق اظهار نظر و ابتکار عمل نداشته باشند. ایشان در پیام براثت از مشرکین خطاب به حجاج می‌فرمایند: و یکی از مسائل بسیار مهمی که به عهده علما و فقها و روحانیت است، مقابله جدی با دو فرهنگ ظالمانه و منحط اقتصادی شرق و غرب و مبارزه با سیاستهای اقتصاد سرمایه‌داری و اشتراکی در جامعه است، هر چند که این بلیه دامنگیر همه ملت‌های جهان گردیده است... و حق تصمیم‌گیری در مسائل اقتصاد جهان از آنان سلب شده است. (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۴۲)

ایشان به حجاج تذکر می‌دهند که بیگانگان چگونه و از چه راه‌هایی در امور اقتصادی مسلمین دخالت می‌کنند:

[مسلمانان] علی‌رغم منابع سرشار طبیعت و سرزمینهای حاصلخیز جهان و آبها و دریاها و جنگل‌ها و ذخایر، به فقر و درماندگی گرفتار آمده‌اند و کمونیست‌ها و زراندوزان و سرمایه‌داران با ایجاد روابط گرم با جهان‌خواران، حق حیات و ابتکار عمل را از عامه مردم سلب کرده‌اند و با ایجاد مراکز انحصاری و چند ملیتی، عملاً نبض اقتصاد جهان را در دست گرفته و همه راههای صدور و استخراج و توزیع و عرضه و تقاضا و حتی نرخ‌گذاری و بانکداری را به خود منتهی نموده‌اند و با القای تفکرات و تحقیقات خود ساخته، به توده‌های محروم باورانده‌اند که باید تحت نفوذ ما زندگی کرده و ال‌راهی برای ادامه حیات پابرنه‌ها، جز تن دادن به فقر باقی نمانده است و این مقتضای خلقت و جامعه انسانی است که اکثریت قریب به اتفاق گرسنگان در حسرت یک لقمه نان بسوزند و بمیرند و گروهی اندک هم از پرخوری و اسراف



و تعیشها جانشان به لب آید. به هر حال این مصیبتی است که جهانخواران بر بشریت تحمیل کرده‌اند و کشورهای اسلامی به واسطه ضعف مدیریتها و وابستگی، به وضعیت أسفبار گرفتار شده‌اند. (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۴۰)

۲ - ۱ - ۶. عدم ایستادگی در برابر استعمار و استکبار

از مشکلات دیگری که باید در فرصت حج با توجه به اجتماع عظیم مسلمین و فضای آکنده از توحید و نفی عبودیت غیر خدا برای مسلمین مطرح شود تا از این طریق بیدار شوند، لزوم مقاومت و ایستادگی در برابر مستعمرین و مستکبرین عالم است، همچنان که امام علیه السلام در بیان حج مقبول می‌فرماید: مسلمین باید در حج وقتی که می‌روند یک حج زنده، یک حج کوبنده، یک حجی که محکوم کنند این شوروی جنایتکار و آن امریکای جنایتکار را؛ یک همچو حجی، حجی است که مقبول است. اگر ما حج برویم و مصالح مسلمین را در نظر نگیریم بلکه بر خلاف مصالح مسلمین هی روی جنایت‌ها پرده بپوشیم، نگذاریم مسلمین صحبت بکنند از جنایت‌هایی که بر مسلمین می‌گذرد و جنایت‌هایی که از حکومت‌ها و از قدرت‌های بزرگ بر مسلمین می‌گذرد، ما یک صحبت بکنیم، این حج نیست، این یک صورت بی‌معناست. (صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۵۳)

ایشان در جای دیگر با نام نهادن استکبار به عنوان بت بزرگ بیان می‌کنند:

مگر ابرقدرت های زمان ما بت‌های بزرگی نیستند که جهانیان را به اطاعت و کرنش و پرستش خود می‌خوانند، و با زور و زر و تزویر خود را به آنان تحمیل می‌نمایند؟ کعبه معظمه یکتا مرکز شکستن این بت‌هاست. ابراهیم خلیل، در اول زمان، و حبیب خدا و فرزند عزیزش مهدی موعود علیه السلام در آخر زمان، از کعبه ندای توحید سردادند و می‌دهند. (صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۸۷)

ایشان همچنین با بیان مصائبی که استکبار و استعمار بر کشورهای اسلامی تحمیل کرده است، در پیامی به حجاج، حج را مظهر مبارزه با استکبار و سیاست‌های استعماری ایشان می‌دانند:

[دشمنان غدار شما]... ذخایر غنی بلاد شما و دسترنج مظلومان کشورهای شما را به غارت برده و می‌برند؛ و درصدد هستند که حکومت‌ها را گوش و چشم بسته و در بست به خدمت خود گمارند، و ملت‌ها را به دست آنان مصرفی بار بیاورند و از رشد انسانی و ابتکار صنعتی کشورهای مظلوم با حیل‌ها و توطئه‌های شیطانی جلوگیری کنند، و وابستگی هر چه بیشتر و اتکا به غرب و شرق را روزافزون کنند، و مجال تفکر برای استقلال و ابتکار را به هیچ کس ندهند، و نفسهایی که برای بیداری ملت‌ها آماده‌اند در سینه‌ها خفه کنند... پس، اکنون که در مرکز اسلام حیاتبخش به امر خدا و ندای رسولش گرد آمده‌اید و از هر ملت و مذهب در این مکان عظیم اجتماع کرده‌اید، برای این درد مهلک و سرطان کشنده چاره‌اندیشی کنید. (صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۴۱)

۳. محرومیت‌زدایی

یکی از اصول و سیاست‌های اساسی نظام جمهوری اسلامی ایران در راستای اهداف متعالی اسلام، دفاع از محرومین و مستضعفین جهان و گرفتن حق ایشان از ظالمان و مستکبران است؛ امام خمینی علیه السلام با تبیین این اصل می‌فرماید:

ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از مبارزان و گرسنگان و محرومان با تمام وجود تلاش نماییم. و این را باید از اصول سیاست خارجی خود بدانیم. ما اعلام می‌کنیم که جمهوری اسلامی ایران برای همیشه حامی و پناهگاه مسلمانان آزاده جهان است. و کشور ایران به‌عنوان یک دژ نظامی و آسیب‌ناپذیر، نیاز سربازان اسلام را تأمین و آنان را به مبانی عقیدتی و تربیتی اسلام و همچنین به اصول و روشهای مبارزه علیه نظام‌های کفر و شرک، آشنا می‌سازد. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص، ۹۲)

و این دفاع از هر جهت است که یکی از جهات آشکار آن رفع محرومیت و فقر و تهیدستی از جوامع مسلمین است که قدرت‌های زورگوی اقتصادی دنیا بر کشورهای جهان سوم و از جمله کشورهای اسلامی تحمیل نموده‌اند و بدون قطع دست ایشان دفاع از محرومین و رفع محرومیت از ایشان معنایی نخواهد داشت. امام علیه السلام در پیامی به مسلمانان جهان و حجاج در آستانه عید قربان با اشاره به بعد سیاسی حج و وظایف متفکرین و دلسوزان برای احیاء آن بیان می‌فرمایند:

مسلمانان امروز و در این عصر - که عصر جنگل است - بیشتر از هر زمان موظف به اظهار آن [بعد سیاسی حج] و رفع ابهام از آن هستند؛ زیرا بازیگران بین‌المللی با اغفال مسلمین و عقب‌نگه داشتن آنان از یک سو، و عمال سودجوی آنان از سوی دیگر، و غفلت زدگان نادان از طرفی، و آخوندهای درباری یا کج‌فهم از سوی دیگر، و متنسکان جاهل از یک طرف، دانسته یا ندانسته پشت در پشت هم ایستاده و در محو این بُعد سرنوشت‌ساز و نجات‌دهنده مظلومان در فعالیت هستند. و لازم است متعهدان و بیداران و دلسوزان برای غربت اسلام و مهجوریت این بعد در احکام اسلام، به‌ویژه حج که این بعد در آن ظاهرتر و مؤثرتر است، با قلم و بیان و گفتار و نوشتار به کوشش برخیزند؛ خصوصاً در ایام مراسم حج، که پس از این مراسم عظیم انسانها می‌توانند در شهر و دیار خود با توجه به این بُعد عظیم مسلمانان و مظلومان جهان را بیدار، و برای خروج مظلومان جهان از تحت فشارهای روزافزون ستمگران مدعی حمایت از صلح به حرکت وادارند. (صحیفه امام، ج ۱۹، ص، ۲۴)

در عبارات بالا همان‌طور که مشهود است بعد سیاسی حج مدنظر امام علیه السلام است اما باید توجه کرد که ایشان هر جا در سخنان خویش از این بعد سخن می‌گویند، همگی ناظر به بعد حکومتی و اجرائی قوانین و احکام اسلامی است که با توجه به نظام‌مند بودن احکام اسلامی، یک جزء اساسی و جدائی‌ناپذیر از



آن، همان جنبه اقتصادی می‌باشد که باید همچون سایر جنبه‌ها در حج ابراهیمی - محمدی مورد توجه دقیق قرار گرفته تا بتواند در راستای دفاع حقیقی و همه‌جانبه از محرومان و کاستن فشار اقتصادی ستمگران بر ایشان موفق باشد.

۴. تقدم منافع اقتصادی جهان اسلام بر ملی‌گرایی و گروه‌گرایی و منافع شخصی

یکی از اصول ثابت اسلام در حکومت اسلامی و بالطبع در اقتصاد اسلامی، در نظر گرفتن مصالح عالیة مسلمین و دنیای اسلام، به جای توجه انحصاری بر مرزهای ملیت و قومیت و منافع ایشان است. در سخنان امام خمینی علیه السلام به این مسئله بسیار اشاره شده است و ایشان همواره از مصالح مسلمین سخن می‌گویند به جای اینکه تنها از مصالح یک ملت، یا یک مذهب و قوم و یا یک گروه خاص دم بزنند. در بعد اقتصادی نیز وضعیت به این منوال است و ما تنها نباید به دنبال منافع اقتصادی خود در منطقه باشیم بلکه جهان اسلام اساساً یک امت واحده‌اند و در صورتی می‌توانند به عزت، شکوفایی و اقتدار اقتصادی دست یابند که با هم همکاری و برادری داشته باشند نه اینکه رقابت و یا تقابل در منافع در میانشان حاکم باشد. یکی از عرصه‌هایی که به‌طور آشکار این اصل را در آن می‌بینیم، آوردگاه حج است که بنا به فرموده قرآن برای قیام ناس^۱ قرار داده شده است. قرآن کریم نفرموده است یک ملت و کشور خاص، یک آیین و طرفداران آن و نه یک گروه و قبیله خاص بلکه فرموده است برای همه مردم حتی غیر مسلمانان. لذا این عرصه نیز برای تأمین منافع همه مردم مسلمان و حتی کافر است. امام علیه السلام در پیام حج خود درباره این مطلب می‌فرماید:

بیت الله الحرام، اول بیتی است که برای «ناس» بنا شده^۲. بیت همگانی است. هیچ شخصیتی و هیچ رژیم و هیچ طایفه‌ای حق تقدم در آن را ندارد. اهل بادیه و صحرائشینان و خانه به دوشان با عاکفان کعبه و شهرنشینان و دولتمردان در آن یکسانند.^۳ این بیت معظم برای ناس بنا شده، و برای قیام ناس و نهضت همگانی، و برای منافع مردمی.

ایشان با بیان اینکه یکی از مقاصد حج، دفاع از مستضعفین جهان و منافع آنهاست و بزرگترین منفعت ایشان، قطع دست بیگانگان از سر آنهاست، در پیامی به حجاج بیان می‌نمایند:

و چه نفعی بالاتر و بالاتر از آنکه دست جباران جهان و ستمگران عالم از سلطه بر کشورهای

۱. ناس در زبان عربی اسم جمعی است به معنای مردم و مجموعه‌ی انسان‌هاست نه یک قوم و مذهب و ملتی خاص و مفرد آن انسان است. (معلوف، ص ۸۴۶)
۲. اشاره به آیه‌ی ۹۶ سوره مبارکه آل عمران ﴿إِنَّ أَوْلَٰئَ نَبِئَتٍ لِّلنَّاسِ لَلَّذِي بِنَكَّةٍ مُّبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾.
۳. اشاره به آیه ۲۵ سوره مبارکه حج: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِّلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَ الْبَادِي﴾.

مظلوم کوتاه شود، و مخازن عظیم کشورها برای مردم خود آن کشورها باشد. بی‌تی که برای قیام تأسیس شده است، آن هم قیام ناس و للناس، پس باید برای همین مقصد بزرگ در آن اجتماع نمود، و منافع ناس را در همین مواضع شریف تأمین نمود، و رمی شیاطین بزرگ و کوچک را در همین مواضع انجام داد.

ایشان همچنین به انگیزه‌های ملی‌گرایی اشاره کرده و به حجاج گوشزد می‌کنند که:

باید حجاج محترم کشور انقلاب اسلامی ایران... فریاد «یا للمسلمین» این ملت انقلابی را به گوش همه جهانیان برسانند و به آنان بفهمانند که ملت ایران از تمام مسلمین نه برای مصالح شخصی و منطقه‌ای که برای اسلام استغاثه می‌کند و امروز اسلام گرفتار توطئه‌های جنایتکاران جهانخوار است. (صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۵۱۳)

۵. برائت از مشرکین

شاید در ابتدا اینطور به ذهن برسد که برائت از مشرکین چه ارتباطی با اصول و سیاست‌های اقتصادی دارد اما نکته این است که آن‌چه در حج به‌عنوان مراسم برائت از مشرکین واجب شده است، در واقع برائت از سیاست‌های استکباری شرق و غرب در استعمار کشورهای اسلامی است که تاراج منابع زیرزمینی یکی از مصادیق بارز اقتصادی آن است. امام علیه السلام در پیام برائت از مشرکین بیان می‌کنند:

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهیدستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را، زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند و حریصانه از خون دل ملت‌های فقیر و کشاورزان و کارگران و زحمتکش‌شان، به اسم سرمایه‌داری و سوسیالیسم و کمونیسم مکیده و شریان حیات اقتصاد جهان را به خود پیوند داده‌اند و مردم جهان را از رسیدن به کمترین حقوق حقه خود محروم نموده‌اند. (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۱۸)

ایشان همچنین در پیام سالگرد کشتار خونین مکه، درباره آثار برائت از مشرکین در حج و اینکه این امر ارتباط کاملاً مستقیمی با منافع کشورهای اسلامی دارد که بزرگترین آن قطع دست بیگانگان است بیان می‌کنند:

راهپیمایی مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راهپیمایی‌های برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و امریکا ختم می‌شود. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۸۴)

ایشان در لزوم اعلام برائت از مشرکین در حج و منافع آن بیان می‌نمایند:

ممکن نیست حجاج ما به حج بروند و دست به تظاهرات علیه استکبار جهانی نزنند. اصولاً برائت از مشرکین از وظایف سیاسی حج است و بدون آن، حج ما حج نیست. آل سعود بدانند اگر غیر



از این عمل کنند، در مقابل تمام مسلمین دنیا ایستاده‌اند و اگر صحیح و درست عمل کنند به نفع خودشان است. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۲)

برائت از مشرکین حتی منافع مادی مستضعفان عالم را هم تأمین می‌نماید و برائت از مشرکین به نوعی دفاع از مستضعفان و محرومان جهان است تا از این طریق هم باعث رفع فقر و احتیاجات مادی ایشان شده و هم سبب شکوفایی و توسعه اقتصادی این جوامع شود. امام علیه السلام در این زمینه بیان می‌نمایند: ما با اعلام برائت از مشرکین تصمیم بر آزادی انرژی متراکم جهان اسلام داشته و داریم. و به یاری خداوند بزرگ و با دست فرزندان قرآن، روزی این کار صورت خواهد گرفت. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۸۰)

مراسم برائت از مشرکین حتی می‌تواند، فریادها و حرف‌های نهفته و ناگفته مسلمین را به بهترین نحو به یکدیگر برساند تا آنان از حال و وضعیت خود، دیگر مسلمین را آگاه سازند و برای آن چاره‌ای بیندیشند و این امر تنها در خانه کعبه که امن‌ترین نقاط روی زمین است به آسانی میسر است:

از آنجا که مسلمانان جهان به علت فشار و حبس و اعدام، قدرت بیان مصیبت‌هایی را که حاکمان کشورشان بر آنها تحمیل کرده‌اند را ندارند، باید بتوانند در حرم امن الهی مصایب و دردهایشان را با کمال آزادی بیان کنند تا سایر مسلمانان برای رهایی آنان چاره‌ای بیندیشند. لذا ما بر این مطلب پافشاری و اصرار می‌کنیم که مسلمانان، حداقل در خانه خدا و حرم امن الهی، خود را از تمامی قید و بندهای ظالمان آزاد ببینند و در یک مانور بزرگ از چیزی که از آن متنفرند اعلام برائت کنند و از هر وسیله‌ای برای رهایی خود استفاده نمایند. (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۸۰)

و پرواضح است که یکی از مصیبت‌های مسلمین، همانا وابستگی اقتصادی شدیدشان به قدرت‌های استکباری است که استعمار آن را برای ایشان رقم زده است.

نتیجه‌گیری

آنچه در اینجا به‌عنوان نتیجه این مقاله باید گفت این است که مسلماً دست‌یافتن به اهداف مقدس اسلام در حوزه اقتصاد همچون تأمین رفاه همه مردم به‌ویژه محرومین و مستضعفان، عدالت اقتصادی، اقتصاد سالم و کارا و قطع دست اقتصادهای سرمایه‌داری و کمونیزم از سر اقتصاد، در صورتی میسر است که احکام اسلام به خوبی شناسایی و اجرا شده و حکومت اسلامی به وظایف خود به بهترین نحو ممکن عمل نماید. یکی از این احکام و عبادت‌ها، فریضه بزرگ حج است که با کمترین هزینه‌ای خداوند متعال برای اجتماع مسلمین و اتحاد ایشان بر سر خدای واحد و نفی تمامی بت‌ها از جمله بت بزرگ استکبار فراهم نموده است و بنا به فرموده قرآن کریم دارای خیر و برکت برای مردم و برای

رسیدن به منافع مادی و معنوی از طریق آن وضع گردیده است. در فریضه بزرگ حج دو نکته بسیار حائز اهمیت است: اول: اجتماع عظیم مسلمانان از سرتاسر عالم در مکانی واحد؛ دوم: فضای معنوی، امن و آکنده از توحید و نفی بت‌ها. از این دو ظرفیت اساسی می‌توان برای رسیدن به اهداف اقتصادی اسلام، استفاده حداکثری نمود که مواردی از آن در ذیل می‌آید:

آثار نوع اول

گسترش و تعمیق وحدت، برادری، اطلاع از مشکلات مسلمین در هر نقطه عالم، تبادل نظر و مشورت برای چاره‌اندیشی و حل این مشکلات (که همگی ذیل عنوان سرمایه اجتماعی قرار می‌گیرد)، همکاری‌های اقتصادی (در عرصه نیروی کار، سرمایه‌گذاری، تولید، انتقال تجربیات آموزشی، فنی و تکنولوژیکی)، تشکیل بازارهای تجاری متحد اسلامی، حمایت از تولیدگران کشورهای اسلامی، توسعه و شکوفایی اقتصادی و کمک به رفع فقر و از بین بردن وابستگی به بیگانگان (که همگی از آثار این سرمایه عظیم اجتماعی حج است).

آثار نوع دوم

برائت از مشرکین و نفی بت‌های استکبار و استعمار و دشمنان اسلام به‌ویژه نظام‌های اقتصادی سرمایه‌داری و کمونیزم، شناخت نقشه‌ها و سیاست‌های استعماری ایشان، استفاده درست و صحیح از منابع سرشار زیرزمینی و روزمینی گسترده و فراوان و عدم فروش آنها بدون توجه به مصالح مسلمین، تشکیل جبهه متحد اقتصادی که دارای بیش از یک میلیارد جمعیت است در برابر دشمنان اسلام. در پایان به محققین و متفکرین محترم توصیه می‌شود که با دقت و عمق بیش‌تری به احکام نورانی اسلام و فلسفه آن به‌ویژه حج ابراهیمی - محمدی از دیدگاه امام علیه السلام و رهبری عنایت کنند و با انجام تحقیقات کاربردی و عینی سعی در استفاده حداکثری از این موقعیت ممتاز اسلامی داشته باشند. همچنین به مردم عزیزمان توصیه می‌کنیم تا قبل از سفر حج، ابتدا مطلوب و مقصود شارع از این فریضه را به خوبی مطالعه داشته باشند و بهترین منبع برای این امر بیانات ارزشمند امام و رهبری به‌عنوان پیشوایان این نظام می‌باشد.

و بالاخره به مسئولان امر توصیه می‌نماییم با تشریح و توضیح هرچه بیش‌تر ظرفیت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی حج برای حجاج و غیر حجاج و آشنا نمودن آنان با این ظرفیت‌ها و در اختیار دادن منابع مناسب برای این امر، سعی کنند که این کنگره سراسری در جهت حداکثر کردن منافع مسلمین و



مستضعفین جهان بیش از پیش موفق باشد و در انتها یک توصیه از امام علیه السلام به عنوان حسن ختام می آوریم:

چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیلگران مغرض و یا جیره خواران به عنوان فلسفه حج ترسیم شده است این است که حج یک عبادت دسته جمعی و یک سفر زیارتی - سیاحتی است. به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه داری و کمونیسم ایستاد! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره اندیشی نمود! به حج چه که مسلمانان باید به عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت سوم جهان خودنمایی کنند! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت‌های وابسته بشوراند. بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار از قبله و مدینه است و بس! (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۷۷)

◀ منابع

۱. قرآن کریم.
۲. زاهدی، شمس السادات، ۱۳۸۹، تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم‌ها، مبانی سیستم‌های اطلاعاتی مدیریت، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
۳. هیچنز، درک، کی، ۱۳۷۶، کاربرد اندیشه سیستمی، ترجمه رشید اصلانی، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران.
۴. دوران، دانیل، نظریه سیستم‌ها، ۱۳۷۶، ترجمه دکتر محمد یمنی دوزی سرخابی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم.
۵. جهانیان، ناصر، ۱۳۸۲، اهداف توسعه با نگرش سیستمی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶. صادقیور، ابوالفضل، مباحثی در مهندسی اجتماع، مرکز آموزش مدیریت دولتی، تهران، ۱۳۷۵.
۷. دروسنی، ژوئل، جون بیشون، ۱۳۷۰، روش تفکر سیستمی، ترجمه دکتر امیر حسین جهاننگلو، انتشارات پیشبرد - مفهرس، چاپ اول، تهران.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۳۶۸، وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعة، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، لإحياء التراث، قم.
۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۰. کلمن، جیمز (۱۳۷۷) بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه: منوچهر صبوری تهران، نشر نی.
۱۱. رزانی، محسن و دیگران (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی: ارائه یک الگوی نظری. اصفهان مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی).
۱۲. معلوف، لوئیس، ۱۳۷۳، المنجد فی اللغة، نشر بلاغت، قم.

۱۳. نرم افزار مجموعه آثار حضرت امام خمینی علیه السلام، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام با همکاری مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
۱۴. سلیمانی، محمد، تابستان ۱۳۸۷، اندازه‌گیری اثرات سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد.
۱۵. قاضی عسکر، سیدعلی، ۱۳۸۶، نقش و جایگاه حج در تحقق همگرایی اسلامی، فصلنامه اندیشه حوزه، آذر تا اسفند.
۱۶. ناظمی، مهدی (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی و جایگاه بسیج در تولید آن. مجموعه مقالات قدرت نرم و سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی بسیج). تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام و پژوهشکده مطالعات و تحقیقات بسیج.
۱۷. نرم افزار حدیث ولایت، مجموعه رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیه الله العظمی خامنه‌ای.
۱. ۱. Ackoff, R. L. ۱۹۸۱, Creating the corporate future John Wiley, New York.
۲. ۲. Bertalanffy, L. Von, ۱۹۶۲, "General System Theory — A Critical Review" General System
۳. ۳. Gouger J. Daniel and Robert W. Knapp, ۱۹۷۴, System Analysis Technique John Wiley and Sons, New York
۴. ۴. Senn Jams A, ۱۹۸۵, Analysis and Design of Information System, Mc Grow Hill Book Company, New York
۵. ۵. Svendsen, Gunnar Lind Haase, ۲۰۰۴, The creation and destruction of social capital. Edward Elgar publication, p۱۵ - ۲۶

تحلیل کارآمدی دستگاه حج و ارائه بسته آغازین برای بهره‌ور سازی حج ابراهیمی: اقتصاد حج از زاویه‌ای دیگر

یدالله دادگر^۱

◀ چکیده

اقتصاد حج، در مفهومی کلی، به معنای تجزیه و تحلیل علمی و کارشناسانه عملکرد دستگاه حج، با استفاده از تکنیک‌ها، الگوها و متدولوژی اقتصاد است. بنابراین ارزیابی اقتصادی یک دستگاه با تقاضای آن دستگاه، قدم اول در پذیرش اعتبارسنجی از سوی آن دستگاه است که درخواستی پسندیده و کارساز است. حج وظیفه‌ای عبادی، برای آن دسته از رهروانی است که توانمندی اجرای آن را دارند. حج با شکوه معنوی خاص خود، رسمی اجتماعی است که با فرض فراهم آمدن مجموعه‌ای از توانمندی‌های انفرادی و بسترهای اجتماعی لازم، زائران می‌توانند بهترین بهره‌مندی را از این آیین خداوندی به عمل آورند.

یک هدف از تحقق این پدیده عظیم، هجرت از ضعف‌ها و ناراستی‌ها و تلاش برای نزدیکی به مرکز شفاف برکات خداوندی است. در عین حال ضمن انجام دادن این عبادت، زمینه گفتمانی صمیمی با دیگر رهروان، و اصلاح‌پذیری ماندگار پس از بازگشت به وطن وجود دارد. از این رو باید دیگر امور مربوط به این مراسم، مانند اتصال به سازمان حج، تأمین توشه سفر و دیگر تدارکات، تنها نقش ابزاری داشته باشد.

این سفر از منظر اقتصادی، کارگزاران، متقاضیان و عرضه‌کنندگان معینی دارد که، افزون بر صاحب‌خانه اصلی (خدای وصف‌ناپذیر)، می‌توان از حجاج، سازمان حج و کاروان‌های مربوط، مبلغان حج، متولیان حرم الهی و جامعه‌ای

۱. دانشیار اقتصاد، دانشگاه شهید بهشتی.



که زائران را به خانه خدا فرستاده است، نام برد. رضایت معنا دار این کارگزاران، بیانگر تحقق اثربخشی و کارآمدی این حرکت باشکوه است. این مقاله درصدد است با کمک الگوهای دینی و اقتصادی، ضمن ارزیابی کارآمدی و اثربخشی سازمان اداره‌کننده امور حج در ایران، بسته‌ای ابتدایی را برای افزایش بهره‌وری حج پیشنهاد کند. مقاله براساس منسج تحلیلی، استنادات کتابخانه‌ای و الگوهای ساده ریاضی تدوین شده است. همچنین از یافته‌های مصاحبه‌های دوستانه با حجاج دانشگاهی استفاده شده است. با وجود تلاش فراوان مدیریت حج، یکی از یافته‌های این نوشته، ترسیم وجود فاصله معنا دار بهره‌وری دستگاه حج در ایران، با معیارهای استاندارد بهره‌وری از منطق دین و اقتصاد است. بنابراین از منظر این تحقیق، و براساس تحلیل اقتصادی حج، دو برنامه پیشنهاد می‌شود: یکی تلاش همه جانبه سازمان حج برای پرکردن شکاف توسعه‌ای بین عملکرد فعلی و وضع مطلوب، و دیگری تغییر استراتژی مدیریتی در یک دوره آزمایشی سه ساله. کلمات کلیدی: حج ابراهیمی، کارگزاران حج، بهره‌وری دستگاه حج در ایران

مقدمه

و جوب حج با فرض تحقق لوازم استطاعت از سوی خدای بزرگ (آل عمران: ۹۷)، خود دلیل مستقلى بر اهمیت این وظیفه بزرگ معنوی و اجتماعی است؛ زیرا واضح است که صدور احکام ناب الهی از سوی خداوند حکیم، دارای توجیهی منطقی، پشتوانه‌ای اخلاقی و حکمت شرعی کافی و وافى است. وانگهی زیارت خانه امن الهی با تقاضای شریف‌ترین پیامبر زمان خود، ابراهیم، هم ضامن سلامت و سعادت است، هم فراهم‌آورنده رزق (بقره: ۱۲۵-۱۲۸) و هم توفیقی عظیم است. ذکر صریح آداب و حتی مقدمات این مراسم باشکوه در کتاب خداوند نیز شاهد دیگری بر عظمت آن است (بقره: ۱۹۶-۲۰۴، آل عمران: ۹۶، مائده: ۹۵-۹۷، حج: ۲۶، ۲۸، ۳۳، ۳۶). با این حال، هم خانه و هم سیر و سلوک زائران خانه، ابزارهایی برای اهدافی بزرگ‌تر، یعنی نایل شدن به درجاتی از تقوا، و تقرب به قادر متعال است. روایات نیز حج را امتحانی سخت، ابزاری برای خودسازی و دوری از رذائل اخلاقی و عامل رحمت و برکت خداوندی معرفی کرده است.^۱ باید این زیارت در نهایت، به اعتراف عملی زائر به تواضع خود و عظمت صاحب‌خانه بینجامد.^۲ پایبندی عملی به سلوک این خانه، هم امنیت‌آور است و هم انسان‌ساز و هدایتگر (آل عمران: ۹۶).

۱. ابتلاء عظیم و امتحاناً شدیداً و اختباراً مبیناً و تمحصاً بلیغاً جعله الله سبباً للرحمة.

۲. فرض الله علیکم الحج بینه الحرام.. و جعله علامه لتواضعهم لعظمته.

گویی انجام دادن صحیح این عمل، محصولی کارآمد از سیاست و اخلاق و اقتصاد را با هم دارد. از این رو تصریح قرآن به اینکه خانه خدا وسیله پایداری و قوام برای مردم است (مائده: ۹۷) معنادار است. حال اگر زائران به اهداف مربوط نایل آیند، حج آنها تمام است و گرنه ممکن است در نهایت، مصداق «ما اکثر الضجيج و اقل الحجيج» باشند. دقت و ارتباط زیر سیستم‌های سه گانه دین، یعنی اخلاق، عقاید و احکام، در مراسم حج واضح تر از بیان است؛ مثال فلسفه «سعی» آن است که روحیه استبدادی انسان را بخشکاند و خداوند از این امر، کسب رضایت می‌کند.^۱ فراهم شدن گفتمان آزاد از سوی تمامی انسان‌های حج گزار از ملت‌ها، رنگ‌ها و نژادهای گوناگون، و تبادل دیدگاه‌ها و تجارب گوناگون، فلسفه دیگر حج است.^۲ زائر باید هنگام بازگشت به وطن، پیام عملی حج را به افراد جامعه برساند (توبه: ۱۲۲). پس اینکه طبق روایات گفته می‌شود، در صورت برگزاری حج صحیح، فقر کاهش می‌یابد،^۳ در یک قالب سیستمی، معنادار است؛ زیرا در آن صورت، انسان‌های صالحی ساخته می‌شوند، ارتباطات مسالمت‌جویانه‌ای میان بلاد فراهم می‌آید، روحیات استبدادی، که نابودکننده، دین، دولت و ملت است، رخت برمی‌بندد و فضای صلح و صفا و نقد و نصیحت فراهم می‌شود. به یقین چنین اموری از لوازم رونق در اقتصاد، بهبود در کشورداری و پیشرفت در دین و اخلاق خواهد بود.

عمل واقعی به آداب حج، به همراه خود، شفافیت و استاندارد بودن زمینه‌ها، اقتصادی بودن هزینه‌ها و کار آمد بودن مدیریت‌ها را دارد؛ برای مثال استطاعت واقعی داشتن و غیررانتی بودن خود سفر حج از مقومات برگزاری آداب استاندارد این سفر است و غیرشفاف بودن درآمدها و هزینه‌ها در حج ممکن است خود نقض غرض باشد؛ چون از سویی فلسفه احرام آن است که حج گزار از هر نوع زمینه غیرحج به دور باشد^۴ و از سوی دیگر امضای خداوند درباره انجام دادن وظیفه، به حج جامع تعلق می‌گیرد و گرنه احتمال پذیرفته نشدن آن از سوی خداوند قوی خواهد بود.^۵ حج گزار واقعی باید پیرو ابراهیم خلیل باشد و در آن صورت است که حجش قبول، و دعایش مستجاب می‌شود. از این رو وقتی ابراهیم از خدای بزرگ تقاضا کرد: ﴿رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا﴾، خداوند هم اجابت کرد و فرمود: ﴿وَمَنْ

۱. ما من نفعه الی الله من المسعی لانه یدل فیه کل جبار (ابن بقایی ۱۹۹۵)

۲. امرهم بما یكون من امر الطاعة فی الدین و مصلحتهم من امر دنیا هم فجعل فیه الاجتماع من الشرق و الغرب لیتعارفوا.

۳. الحج ینفی الفقر و حجوا تستغنوا (بحار ج ۷۷، ص ۶۲).

۴. انما تأمروا بالاحرام لیخشموا قبل دخولهم حرم الله و امنه و لئلا یلهوا و یشغلوا بشی من امور دنیا و زینتها و یكونوا حادین فیها هم فیه قاصدین نحوه.

۵. به تعبیر روایت معتبر: اخشی ان یقول عزوجل لالیبک و لا سعدیک. برای آگاهی بیشتر در مورد این روایت و روایات قبل ر.ک: ابن هندی ۱۹۸۵.



دَخَلَهُ كَانْ آمِنًا

جنبه عرفانی و معنوی حج، روح این عبادت است که زائر خانه را به صاحب‌خانه نزدیک می‌کند تا خود خانه. رفتن خانه خدا آسان است. اما جلب رضایت صاحب‌خانه دشوار، و در عین حال ارزشمند و اصیل است. قبله بودن کعبه نیز معنای خاص خود را دارد؛ یعنی عبادتی هدفمند است. این است که حج گزاردن، واجب تعیینی است. بنابراین می‌توان گفت که فراهم شدن حداقل‌هایی از ظرفیت معنوی و لیاقت ملاقات خداوندی هم جزء استطاعت است. شاید به این علت است که برخی عرفا و کارگزاران اهل دل، هنگام حرکت به سوی حج تصمیم می‌گیرند که حج گیل را با حج دل معاوضه کنند. «عبدالله بن سلام» و «بایزید بسطامی» دو نمونه از این زائرانند که وقتی از فقر خانواده‌ای آگاه می‌شوند، توشه سفر حج خود را به آنان می‌سپارند و از دل، ندای «حجکم مقبول» می‌شنوند. از این رو توجه به جایگاه هدف و وسیله در حج کاری عظیم است و خداوند نیز به ابعاد عرفانی و رمز آلود حج اشاره دارد و حدود ۷۰ درصد آیات مربوط به حج را با راز و هدف نهایی حج مرتبط دانسته، و باقی را به بیان احکام آن پرداخته است: (ابراهیم: ۳۷ - ۴۰، براءت: ۳ و ۱۹، مائده ۹۵-۹۷). حتی به محور بودن هدف هنگام انجام دادن عمل قربانی حج تصریح می‌کند و قرب خود را می‌طلبد.^۱

تحقق هدف حج دشوار است و ساده‌اندیشی است که صرف سفر و انجام دادن مناسک، پایان حج قلمداد شود؛ زیرا حج، عبادت عظیمی است که باید زائر آن تلاش فراوانی کند تا به اهداف بلند آن نایل شود. رنج‌های ابراهیم، هاجر و اسماعیل، سمبل‌های معناداری در این رابطه است. اینکه قرآن یکی از اهداف حج را پاکی از آلودگی‌ها ذکر می‌کند،^۲ معنادار است. در واقع شرط اکمال و اتمام حج، شست‌وشو از انواع آلودگی‌های ظاهری و باطنی خواهد بود و تقلیل دادن آن، به اقدامات ظاهری، خلاف حکمت این عبادت عظیم است. در واقع، داستان ابراهیم، عبرت‌آموز است و نباید آن را گزارشی عادی قلمداد کرد. این مقاله با توجه به اهداف عظیم این عبادت، درصدد است برخی از ابعاد اداره و اجرای حج در ایران را ارزیابی کند و از منظر کارآمدی و بهره‌وری شرعی و اقتصادی، آن را تحلیل کند و بسته‌ای را برای بهبود آن ارائه کند. در نتیجه، پیش‌فرض این پژوهش می‌تواند وجود فاصله بهره‌وری و کارآمدی دستگاه حج در ایران، نسبت به وضعیت استاندارد محسوب شود. این کار با منطق توصیفی - تحلیلی، و بر محور پژوهش کتابخانه‌ای استوار است که در صورت ضرورت نیز از مدل‌های ساده ریاضی، الگوهای شماتیک و یافته‌های تجربی مبنی بر مشاهداتی گذرا استفاده شده است.

۱. «لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَلَكِنَّ يَنَالَهُ التَّقْوَى» (حج: ۳۷)

۲. «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَمَثُّمَهُمْ» (حج: ۲۹)

در اینجا نکته‌ای درخور توجه است که ترجیح می‌دهم آن را «فرضیه غفلت و بدعت» در سازمان‌های حکومتی مرتبط با دین بنامم. این فرضیه در واقع زمینه غافل شدن از روح اصلی عباداتی چون حج، در چارچوب سازمان‌های رسمی، و شکل‌گیری نوعی انحراف یا بدعت است. این زمینه درباره موضوعات غیردینی نیز وجود دارد. اما اثر آن در موضوع دینی کارسازتر است؛ برای مثال به تعبیر بزرگان علم اقتصاد، غفلت از بُعد اخلاقی این علم، باعث ناکارآمدی آن شده است؛ چون حقیقت اقتصاد، جمع بین مهندسی و اخلاق بود. اما در طول زمان، تنها به بُعد مهندسی آن توجه شد و بنابراین از روح اخلاقی تهی گشت. (Sen ۱۹۸۷)

پیام فرضیه غفلت و بدعت [همراه گردن افزایی]^۱ این است که: اگر دستگاه‌های مرتبط با دین از هدف اصلی غافل شود و دستگاه‌های کنترل‌کننده نیز برای اصلاح آنها وجود نداشته باشد، در نهایت به صورت قالبی رسمی و ظاهری مقدس باقی می‌ماند و روح اصلی شریعت از آن رخت برمی‌بندد. اینکه در آیات و روایات، توجه ویژه‌ای به موضوع غفلت شده، بسیار معنادار است.

غفلت از روح عبادات، زمینه انحراف را فراهم می‌کند و در نهایت موجب بدعت و ناکارآمدی می‌شود که آثار منفی آن هنگام شکل‌گیری سازمان‌های اجتماعی مرتبط با دین بیشتر مشاهده می‌شود؛ یعنی هر چند غفلت به صورت فردی نیز آثار منفی خود را دارد، ولی در شکل‌گیری سازمان اجتماعی، آثار منفی گسترده‌تری دارد. هم تجربه و هم تئوری ثابت می‌کند که رمز موفقیت سازمان‌های کشورهای پیشرفته، یکی توجه ویژه به هدف اصلی، و دیگری وجود ابزارهای کنترل کافی برای مقابله با انحرافات احتمالی است. از آنجا که موفقیت هرگونه تشکیلات اجتماعی، به مدیریت سازگار و دستگاه‌های اصلاحگر نیاز دارد، و غفلت از اصول مدیریت سازگار یا نبودن دستگاه‌های اصلاحگر، ناکارآمدی را بالا می‌برد و زمینه ظلم، بدعت و در نهایت فروپاشی را فراهم می‌آورد، مناسب است یا هنگام شکل‌دادن تشکیلات دینی احتیاط کنیم، یا ضمن تعریف دقیق هدف، دستگاه‌های اصلاح انحراف از هدف را به میزان کافی تدارک ببینیم.

در صدر اسلام، هر وقت عده‌ای از بخش خصوصی، دنبال ساختن مسجدهای پر خرج بودند، پیامبر با بیان «یهات من البنیان» راضی نبودن خود را اعلام می‌کرد که اگر ساختمانی برای مسجد در نظر است، تنها در حد نیاز و به شکلی باشد که حیوانات وارد آن نشود. وقتی صاحب شریعت درباره ساختن مسجد، آن هم از سوی بخش خصوصی، چنین احتیاط می‌کند، بی‌شک درباره دستگاه‌های رسمی مرتبط با دین، حساسیت بیشتری خواهد داشت. یک مشکل کلیدی نظام‌های دیوان‌سالاری دنیا، که همه دنبال اصلاح آن‌اند، بروز زمینه‌های غفلت و انحراف از اصول، و ناکارآمدی آن

۱. Ignorance and innovative arrogance.



است. بنابراین براساس یافته‌های فرضیه غفلت و بدعت، زمانی ایجاد سازمان مرتبط با دین ضرورت دارد که جایگزینی برای آن وجود نداشته باشد. همچنین در صورت تصمیم به ایجاد سازمان مربوط، تابع هدف به طور روشن تشریح شود و دستگاه‌های اصلاحگر برای کنترل انحرافات احتمالی معین شود.

در صورت غفلت از این یافته‌ها، نوعی انحراف از اصول و هدف حاکم می‌شود. اما اداره‌کنندگان سازمان مربوط، به دلیل جایگاه روان‌شناختی تقدس دینی، حتی ممکن است احساس پیروزی و اقتدار کاذب کرده و به دفاع از اشکالات سازمان مبادرت کنند. تداوم این وضع در نهایت به تهی شدن سیستم از اصولی خواهد شد که باید سیستم حافظ آن باشد که در این صورت بدعت حاکم می‌شود. شاید به دلیل چنین بی‌توجهی‌هایی بوده است که آن‌قدر حقایق دگرگون می‌شود که خداوند با چندین قسم به یک قوم متدین می‌فهماند که در مسیر انحراف قرار دارند: «إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ * ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ... وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ * فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ * إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ * لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ» (تکویر ۱۹-۲۹). قرآن این هشدارها را خطاب به سران و صاحبان سازمان‌های آن زمان بیان می‌کند و زمینه دوری از بدعت و انحراف را فراهم می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۹۷ هـ.ق، ج ۲۰، ص ۳۲۶؛ رازی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ج ۳۱، ص ۷۲).

از پیام‌های فرضیه غفلت و بدعت، رفتار و اندیشه تقدس‌مدار افراد و دستگاه‌هایی است که به دلیل ارتباط دینی حاصل می‌شود. در واقع سیطره ابعاد روان‌شناختی است که برخی، خود و دستگاه خود را منطبق بر آن جایگاه به ظاهر قدسی می‌دانند؛ برای مثال سازمان حج، که عظیم‌ترین مناسک را برگزار می‌کند و در دستگاه خداوندی در سطوح عالی مطرح است، کارکرد خود را با آن سطوح عالی منطبق می‌داند و این می‌تواند یک قدرت ظاهری فراهم آورد. آن سیطره روان‌شناختی باعث می‌شود که سازمان مربوط باور کند از هرگونه خطایی به دور است. اما خصلت نداشتن غفلت، به شخص آموزش می‌دهد که اگرچه خداوند خطاناپذیر است، اما مسئول سازمان مربوط نباید احساس کند که اندیشه و رفتار او نیز بی‌خطاست. پس از ملاحظه دقیق این بحث، می‌توان به خوبی درک کرد که چرا قرآن در چند جا تصریح می‌کند که خداوند غافل نیست (بقره: ۷۴، ۸۵، ۱۴۰، ۱۴۴ و ۱۴۹؛ آل عمران: ۹۹؛ انعام: ۱۳۲؛ هود: ۲۳؛ نمل: ۹۳؛ ابراهیم: ۴۲) و منحرفان و ستم‌پیشگان فکر نکنند خداوند از عملشان غافل است.^۱ مفسران عقیده دارند این هشدار به مدعیان دین، در مورد آثار غفلت آنهاست. از این‌رو تعجبی ندارد که از نظر قرآن مرتبه غفلت‌کنندگان، از همه پایین‌تر باشد.^۲

۱. «لَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» (ابراهیم ۴۲)

۲. «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ» (اعراف ۱۷۹)

در واقع قرب به خدا، با کم کردن غفلت سازگار است.^۱ طبق روایات، اندیشه و رفتار غفلت‌آمیز، انسان را به دور از درک تحولات بار می‌آورد.^۲ غفلت هم قلب را می‌میراند و هم قساوت قلب می‌آورد.^۳ خلاصه در دستگاه‌هایی، مانند سازمان حج، که با ابعاد دینی سروکار دارند، احتمال شکل‌گیری فرضیه غفلت و بدعت جدی است. از این رو دو برنامه را در ارتباط با این دستگاه پیشنهاد می‌کنم: یکی اصلاح و دیگری سپردن موقت به یک جایگزین مدیریتی با نظارت رسمی. احتیاط عقلایی ایجاب می‌کند که سازمان حج پیشنهاد دوم را بپذیرد تا عبادت حج مسیر طبیعی خود را بیابد. احتیاط پیامبر در دخالت نکردن در اموری که توسط مردم اجرا پذیر بود، هشداردهنده و روشنگر است. وقتی از پیامبر تقاضا شد در قیمت‌گذاری بازار دخالت کند، تصریح کرد که این مسئله به من ارتباط ندارد، بلکه مسیر طبیعی و خداوندی خود را دارد.^۴ حال با فرض توجه به این قسمت مقدماتی، گزارش‌واره‌ای از وضع موجود دستگاه حج، توصیف مرتبگی از کارآمدی و بهره‌وری، و ارائه بسته‌ای پیشنهادی، قسمت‌های دیگر این مقاله را تشکیل می‌دهد.

گزارش‌واره‌ای از عملکردها و ظرفیت‌های دستگاه حج

منظور از دستگاه حج، مجموعه‌ای از کارگزاران حقیقی و حقوقی است که رفتار آنها ارتباط معناداری با کارآمدی عبادت حج به معنای شرعی آن دارد. متقاضیان اصلی حج، سازمان حج، کاروان‌های حج، مردم کشور داخلی، مردم کشورهای خارجی حاضر در مراسم حج، دولتمردان داخل و دولتمردان حاکم بر حرم الهی، برخی از این کارگزاران‌اند. صاحب‌خانه، یعنی خدای وصف‌ناپذیر، نیز کارگزار اصلی است. همه اینها می‌توانند نقش بازیگرانی را به عهده بگیرند که بازده نهایی رفتار همه آنها چگونگی انجام دادن عبادت حج و آثار آن را منعکس می‌سازد.

قبل از انقلاب در ایران، کاروان‌های حج به صورت خصوصی اداره می‌شد. اما پس از انقلاب، مجری برنامه حج و عمره، سازمان حج است که نهادی حکومتی است و کاروان‌های مختلف حج زیر نظر این سازمان به فعالیت خود ادامه می‌دهد. از این رو برنامه حج در ایران به صورتی متمرکز اداره می‌شود. برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری، گزینش نهایی حجاج، چگونگی اداره آنها در کشور عربستان، حتی تغذیه و اسکان آنها در مراسم حج و بازگشت آنها، با مدیریت مرکزی سازمان حج انجام می‌شود. هر چند

۱. قال امیرالمؤمنین: فی خلقه الملائكة و ملائكة خلقتهم... و لا عندهم غفلة.

۲. اغفل الناس من لم يتعظ بتغير الدنيا من حال لي حال (بخاری، ج ۷۷ و ج ۵۹)

۳. من غلبت عليه الغفلة مات قلبه. اياك و الغفلة ففيها تكون قساوة القلب ﴿لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ (ق: ۲۲)

۴. ان الله هو المسعر، نمازی و دادگر، ۱۳۹۰، دادگر، ۱۳۸۵.



مدیریت حکومتی می‌تواند منافی داشته باشد، ولی هزینه‌های درخور توجهی دارد؛ برای مثال هزینه‌های دیوان‌سالاری و بوروکراسی در بخش حکومتی بسیار سنگین است. همچنین زمینه رانت و سوء استفاده از بخش‌های حکومتی بسیار فراهم‌تر و مخرب‌تر از بخش خصوصی است. امکان پاسخگویی و حسابرسی نیز در بخش خصوصی آسان‌تر است. زمینه‌های وفق دادن بخش خصوصی با تغییرات هزینه‌ها و قیمت‌ها و درونی‌سازی آنها راحت‌تر از بخش حکومتی است.

از آنجا که هزینه‌ها پیوند نزدیکی با کارآیی دارند، در ادامه به ابعادی از آن می‌پردازیم: در واقع، تغییر هزینه‌ها در حج جدی است؛ برای مثال با وجودی که اقتصاد عربستان و عملکرد دولتمردان آن به گونه‌ای است که تغییرات وسیع در قیمت‌ها و هزینه‌های سفر حج، نوسان زیادی ندارد. اما از سال ۲۰۰۹ تاکنون (۲۰۱۲) حداقل سالیانه بین ۳ تا ۵ درصد هزینه هتل افزایش داشته است. برخی از هزینه‌ها به‌ویژه در بخش خدمات‌رسانی به حجاج در سال ۲۰۱۱ تا ۱۵٪ افزایش داشته است. البته در همین مدت ارزش پول ایران نسبت به عربستان حدود ۱۴٪ کاهش داشته است (از هر ریال عربستان برابر ۲۵۰ تومان، به هر ریال ۲۸۵ تومان). با توجه به وجود حدود ۱/۶ میلیارد مسلمان در سراسر جهان، همه ساله تقاضای بالقوه بالایی برای سفر حج وجود دارد. مسئولان کشور عربستان ظرفیت پذیرش بیش از ۲/۵ تا ۳ میلیون زائر را در سال اعلام کرده‌اند. معمولاً تمام ظرفیت، هر ساله مورد تقاضا بوده است و تقریباً همه آن استفاده شده است. گفتنی است با وجود افزایش هزینه‌های اجرای حج، تقاضای مسلمانان کشورهای مختلف برای اعزام زائر حج به عربستان همواره رو به افزایش بوده، و هیچ کاهش نیافته است.

این تقاضا از سوی کشورهای مختلف و حتی کشورهای فقیر نیز رو به افزایش است؛ برای مثال در کشور هند با وجودی که سطح زندگی مردم بالا نیست و تعداد مسلمانان هم زیاد نیست، در سال ۲۰۱۰ متجاوز از ۱۷۵ هزار زائر به عربستان اعزام شده است. جالب توجه است که دولت هندوستان همواره تلاش می‌کند مبلغی یارانه برای سفر حج در نظر بگیرد. از این رو آنها که می‌توانند از یارانه استفاده کنند، کمتر از نصف هزینه عادی را می‌پردازند؛ برای نمونه، هزینه سفر حج برای زائرانی که به‌طور شخصی اقدام می‌کنند، برای هر نفر حدود ۶۰۰۰ دلار است. اما آنهایی که از یارانه استفاده می‌کنند، هر یک کمتر از ۳۰۰۰ دلار می‌پردازند.

کشور اندونزی نیز در سال گذشته، ۲۲۰ هزار زائر به عربستان اعزام کرده، که هزینه هر یک ۳۵۰۰ دلار بوده است. از سال ۲۰۱۰ به بعد شرکت‌های مسافرتی اندونزی، هزینه سفر حج را بین ۳ تا ۵٪ افزایش داده است. هزینه اعزام زائر از پاکستان به عربستان در سال ۲۰۱۱ نسبت به ۲۰۰۹ بیش از ۱۵٪ افزایش داشته است و هزینه هر زائر متجاوز از ۲۹۰۰ دلار برآورد شده است. پاکستان سالانه حدود

۱۷۰ هزار زائر به عربستان اعزام می‌کند که حدود ۵۰٪ از آنان از تسهیلات دولتی بهره می‌برند. مصر سالانه حدود هشتاد هزار زائر به عربستان اعزام می‌کند. هزینه سفر زائران مصری در سال جاری ۱۴٪ افزایش یافته است. افغانستان نیز سالانه حدود سی هزار زائر اعزام می‌کند که هزینه هر نفر ۳۰۰۰ دلار است. هزینه هر زائر اماراتی به عربستان حدود ۷۰۰ دلار است. هزینه سفر هر مسلمان چینی برای مراسم حج حدود ۴۴۰۰ دلار است. در سال جاری حدود دوازده هزار زائر از امارات و چهارده هزار نفر از چین به عربستان اعزام شده‌اند. هزینه سفر برای هر نفر زائر از قرقیزستان به عربستان حدود ۲۴۰۰ دلار است. از خود عربستان نیز به‌طور متوسط سالانه ۲۱۰ هزار زائر در مراسم حج شرکت می‌کنند که هزینه‌های فعلی نسبت به سال‌های ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ بین ۱۹ تا ۲۱٪ برای آنان افزایش داشته است. همچنین بخشی از هزینه سفر هر زائر در عربستان با کمک دولت صورت می‌گیرد. هزینه سفر هر ایرانی برای اعزام به حج برای سال ۲۰۱۱ بین ۳۲۰۰ تا ۴۶۰۰ دلار برآورد شده است که با توجه به مسافت کم، نسبت به دیگر کشورها رقم سنگینی است. ایران معمولاً هر سال حدود صد هزار نفر برای سفر حج اعزام می‌کند.

خانه خدا و کشور عربستان، به دلیل داشتن شریف‌ترین مکان برای مسلمانان، ظرفیت عجیبی را فراهم آورده است. از زمان حضرت ابراهیم و اسماعیل، خانه خدا با پوششی مخصوص آذین می‌شد. در سال ۶۶۱ هـ ق (۱۲۶۲ م) و سال ۷۴۳ هـ ق (۱۳۴۲ م) حاکمان مصر این مأوریت را انجام دادند. در سال ۸۴۸ هـ ق (۱۴۴۴ م) حاکم وقت ایران، پوشش کعبه را تدارک کرد. از سال ۱۳۴۶ هـ ق (۱۹۲۷ م) حکام عربستان با تأسیس یک مؤسسه، خود عهده‌دار تدارک پوشش کعبه شدند. البته با تقاضای حاکمان مصر، با وجود مؤسسه مربوط، تا سال ۱۳۸۲ هـ ق (۱۹۶۲ م) همواره از مصر، پوشش کعبه تهیه، و به عربستان وارد می‌شد. از آن سال تا کنون خود عربستان عهده‌دار تدارک پوشش مذکور است. جنس پوشش خانه خدا در حال حاضر از حریر طبیعی است که چهارده متر ارتفاع دارد. تنها هزینه پرده بیرونی آن، حدود پنج میلیون دلار، براساس قیمت‌های سال ۲۰۱۱، است. در ساخت این پرده، ۱۲۰ کیلو طلا به کار می‌رود. حدود ۲۴۰ کارگر در طول یک سال مشغول بافتن پرده خانه خدا شدند.

خانه خدا از منظر اقتصادی، نوعی کالای عمومی منحصر به فرد قلمداد می‌شود؛ یعنی استفاده یک نفر، مانع استفاده دیگران از آن نمی‌شود. اما در عین حال همه متقاضیان نیز نمی‌توانند هر لحظه از آن استفاده کنند. از این رو نوعی دسته‌بندی و زمان‌بندی برای استفاده از این کالای عمومی منحصر به فرد الزامی است. حداکثر حدود سه میلیون نفر برای حج تمتع در ایام مورد نظر می‌توانند از این فرصت استفاده کنند. ولی تقاضا، بسیار فراوان‌تر از این مقدار است؛ برای مثال ایرانی‌هایی که متقاضی زیارت خانه خدا برای حج تمتع‌اند، بین پانزده تا بیست سال باید در انتظار اعزام باشند. مراسم حج و عمره



درآمدزایی ویژه‌ای را برای حکومت و اقتصاد عربستان فراهم آورده است که در نوع خود بی‌نظیر است.

افزون بر زائران حج تمتع که در ایام مخصوص وارد عربستان می‌شوند (حدود سه میلیون نفر)، تعداد درخور توجهی هم برای انجام دادن مراسم عمره در طول سال از این کشور بازدید می‌کنند؛ برای نمونه در سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۱۱، سالانه حدود پنج میلیون نفر از خارج عربستان برای عمره وارد این کشور شده‌اند که این رقم نسبت به سال ۲۰۰۹ بین ۲۸ تا ۳۲ درصد رشد داشته است. تنها برای سال ۲۰۱۱، بدون احتساب زائران کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، ۴/۷۰۰/۰۰۰ ویزا برای عمره صادر شده است. درآمد سالانه عربستان از برگزاری این مراسم با شکوه بین ۱۹ تا ۲۵ میلیارد دلار برآورد شده است. تنها در زمان برگزاری حج، برای عربستان حدود پانزده هزار فرصت شغلی ایجاد می‌شود.

هزینه‌ها و سرمایه‌گذاری‌های درخور توجهی نیز از سوی مسئولان کشور عربستان برای ارائه خدمات به زائران صورت گرفته است؛ برای نمونه تنها در سال ۲۰۱۱، برای سهولت در رفت و آمد حجاج به مشعر، قطار مخصوصی راه‌اندازی شده، که برای آن حدود ۱/۷۰۰/۰۰۰/۰۰۰ دلار هزینه شده است. عشق به زیارت خانه خدا به گونه‌ای است که هر کس با هر نوع امکانات و انگیزه‌ای تلاش می‌کند به وادی معشوق وارد شود.^۱

در مواردی نیز زمینه‌های تجملی و بالا رفتن هزینه‌ها، به شکل غیرعادی، در سفر حج به وجود می‌آید؛ برای مثال سال ۲۰۱۱، هزینه یک شب اقامت در هتل‌های اطراف خانه خدا در مکه، در روزهای آخر ماه رمضان، حدود سیزده هزار دلار (پنج‌هزار ریال سعودی) بوده است. هزینه اقامت در سایر هتل‌ها نیز در ایام خاصی هر شب حدود هشت هزار دلار بوده است. افزون بر پرداخت برای اقامت در هتل، زوار برای قربانی، خرید سوغاتی و موارد مشابه نیز درآمدهایی را وارد کشور عربستان می‌کنند. یکی از منابع خبری اقتصادی، از سود سی میلیارد دلاری عربستان از مراسم حج در سال ۲۰۱۰ خبر می‌دهد (ریانووستی، ۲۰۱۱). درآمد حاصل از زیارت اماکن مقدس در عربستان، به‌طور متوسط، بیش از هشت درصد تولید ناخالص این کشور برآورد شده است. حج برای کشور عربستان و کشورهای طرف قرارداد آن، زمینه رشد و تولید و اشتغال‌زایی است. اخیراً مؤسسه راه‌آهن عربستان مسئولیت اداره طرح قطار حرمین را به شرکت انگلیسی «سکرت ویلسن» به ارزش حدود نود میلیون ریال سعودی (حدود ۲۵ میلیون دلار) واگذار کرده است.

می‌توان گفت در بیشتر کشورهایی که زائر به خانه خدا اعزام می‌کنند، بیشترین فعالیت‌های در این

۱. برای نمونه دو زائر خانه خدا از آفریقای جنوبی تصمیم گرفتند این مسیر را با دوچرخه طی کنند. آنان سفری ۸ ماه و ۲۲ روزه را انجام دادند و خود را به کعبه رساندند.

زمینه توسط شرکت‌های مسافرتی بخش خصوصی انجام می‌شود و مسئولان رسمی در نهایت بر امور، نظارت می‌کنند و در مواردی نیز با اعطای کمک و یارانه به اقشار کم‌درآمد، به تسهیل امر می‌پردازند. اما مسئولان حکومتی در ایران، سازمان سیاستگذار و مجری‌اند و کاروان‌های بخش خصوصی، در واقع، کارگزاران تحت فرمان آن محسوب می‌شوند. حتی مدیران ثابت کاروان‌ها توسط سازمان تعیین می‌شوند.

سازمان حج هزینه‌های زیادی نیز برای تدارک و شکل‌گیری واحدهای مختلف استانی و نمایندگی‌های خود متحمل می‌شود؛ برای مثال تنها برای احداث ساختمان حج استان قزوین، که سال جاری افتتاح شده است، هفتصد میلیون تومان هزینه شده است. همچنین در پنجمین همایش مدیران و معاونان حج در استان البرز، خبر از کمک پنج میلیون تومانی زائران این استان به ستاد زائران مطرح بود. به منظور ارائه سرویس تغذیه‌ای به زائران ایرانی توسط سازمان حج، روزانه بیش از نود هزار وعده غذایی در آشپزخانه‌های این سازمان در مکه و مدینه توزیع می‌شود. آشپزخانه‌های مربوط به صورت شبانه‌روزی فعالیت دارد. به گفته مدیر آشپزخانه سازمان، برنج مورد نیاز از هند، مرغ از عربستان، گوشت از استرالیا و سودان و ماهی از امارات خریداری می‌شود. مسئولان مربوط، سبب را از آفریقای جنوبی، انگور را از آمریکای جنوبی، پرتغال را از مصر و لبنیات را از عربستان خریداری می‌کنند.

همچنین گوسفند قربانی از کشورهای سودان و جیبوتی وارد می‌شود. در این مورد نیز ایران تنها کشوری است که به‌ویژه در دوره عمره، سازمان رسمی‌اش از زائران پذیرایی می‌کند. به علت مشکلات مختلف، باید سازمان حج هزینه‌های جانبی دیگری را نیز پرداخت کند؛ برای مثال در حج سال جاری مبلغ ششصد میلیون تومان خسارت برای برگرداندن زائرانی صورت گرفت که طبق گزارش با خود مواد مخدر حمل کرده بودند. به همین دلیل مقرر شد که در سال آینده ۲۴۰ نفر از پرسنل نیروی انتظامی برای مبارزه با حمل مواد مخدر به همراه حجاج اعزام شوند. (لیالی، ۱۳۹۰)

همچنین دولت ایران برای ممنوع کردن سفر انفرادی به عربستان، هزینه‌های بسیاری را متحمل شده است؛ برای مثال از آنجا که زمینه صدور گذرنامه جعلی یا قاچاقی وجود دارد، مقرر شد که پلیس، گذرنامه الکترونیک صادر کند. اعتبار مربوط، طبق گزارش رئیس پلیس گذرنامه، شانزده میلیارد تومان برآورد شده است. همچنین، در سال جاری احداث ترمینال حج فرودگاه گرگان، با اعتباری بالغ بر هشتاد میلیارد ریال، آغاز شده است. همچنین هزینه‌های خرید و تدارک قربانی، نظارت بهداشتی، حمل و نقل، نظارت امنیتی و موارد مشابه نیز ارقام بسیار سنگینی را شامل می‌شود که باید سازمان، آنها را تأمین کند.

رئیس سازمان حج از افزایش آشپزخانه در سال آینده در مکه و مدینه خبر داد. کلیه این امور در حالی است که ادعا می‌شود سازمان حج، غیرانتفاعی است و اعتباری از دولت دریافت نمی‌کند. همچنین سازمان‌های رسمی مراقب امور مذهبی، رعایت حجاب و مانند آن نیز هزینه‌های خود را دارد.



در ضمن از سوی جمعیت هلال احمر ایران نیز هزینه‌هایی برای نظارت بر امور بهداشتی در اماکن حج، اعزام پزشک، سم‌پاشی و موارد مشابه، بر کل سیستم تحمیل می‌شود. دفتر طرح و برنامه حج، که از سال ۱۳۸۸ راه‌اندازی شده است، از منظر اقتصادی، اضافه شدن واحدهای موازی به حساب می‌آید.

طبق برآورد اولیه، برای هر زائر ایرانی هزینه مستقیم حدود ۱/۵ میلیون تومان و دو برابر این رقم، به شکل غیر مستقیم، از منابع اقتصاد کشور هزینه می‌شود؛ یعنی ۴/۵ میلیون تومان کل هزینه هر فرد زائر است. بنابراین در صورتی که ۱۰۰ هزار حاجی به‌طور متوسط مورد نظر باشد، هزینه مربوط ۴۵۰ میلیارد تومان خواهد شد. اینها غیر از هزینه‌های جاری پرسنل تمام وقت سازمان، هزینه تشریفات و دیگر هزینه‌های مشابه است. این در حالی است که هزینه‌ها در بیشتر کشورها، درونی شده است و به‌طور شفاف از سوی استفاده‌کنندگان از خدمات حج پرداخت می‌شود. حتی در کشورهای جنوب شرق آسیا، مردم به‌طور خودجوش و در قالب انجمن‌ها، صندوق‌ها و شرکت‌های سرمایه‌گذاری مخصوص حج راه‌اندازی کرده‌اند. البته الگوی مدیریت فعلی حج در ایران با فرض ثبات سایر چیزها، برجستگی‌های مناسبی هم به همراه دارد. در واقع، هر نوع سازمان رسمی مربوط به بخش عمومی، کارکردهایی دارد و تحلیل حاضر نیز منکر خدمات فراوان سازمان حج نیست. اما چند سؤال در این زمینه وجود دارد:

۱. آیا الگوی بدیلی برای این شیوه مدیریت وجود دارد؟ یا این شیوه، منحصر به فرد است؟
 ۲. آیا مجموعه اهداف حج در قالب الگوی مورد نظر محقق می‌شود یا خیر؟
 ۳. آیا هزینه‌هایی غیراقتصادی از ناحیه این مدیریت بر کشور و بر خود حجاج تحمیل نمی‌شود؟
 ۴. ضرورت و توجیه علمی و اقتصادی سازمان‌دهی مذکور چیست؟
 ۵. آیا با ملاحظه منافع جانبی این شیوه مدیریت و هزینه‌های مربوط و با کمک تکنیک هزینه - فایده جامع می‌توان گفت دستگاه مربوط از کارآیی استاندارد برخوردار است یا خیر؟
 ۶. آیا کشور دیگری، الگوی کشور ایران را سرمشق خود قرار داده است؟
- دست‌کم حداقل از منظر تئوریک و با توجه به تجارب فراوان، می‌توان به‌طور خلاصه پاسخ داد که بدیل‌هایی برای این نوع مدیریت وجود دارد که می‌تواند کارآمدتر و کم‌هزینه‌تر از الگوی فعلی باشد. همچنین می‌توان استدلال کرد که تحقق اهداف عبادت حج از طریق اجرای آن بدیل‌ها، آسان‌تر و معنادارتر خواهد بود.

در واقع، قسمت‌های بعدی مقاله به بررسی و پاسخ سؤال مطرح شده، می‌پردازد. به یقین می‌توان گفت که سپردن دستگاه حج به دست خود مردم، چون با نوعی آزادی همراه است، با طبع عاشقانه زائران واقعی سازگارتر و با اهداف نهایی حج همراه‌تر است. همچنین مطالعات متفکران اثبات می‌کند که حتی لازمه انجام دادن عمل اخلاقی و خیر، دخالت نکردن مقامات رسمی، و وجود اختیار و آزادی

است. (ارسطاطالیس، ۱۳۶۸). از لحاظ اقتصادی نیز چون تمامی هزینه‌ها در حالت آزاد، درونی می‌شود، کل سیستم کارآمدتر است.

امکان‌سنجی شکل‌گیری الگوهای مدیریتی رقیب

در این قسمت با توجه به قسمت‌های قبلی، زمینه‌های اصلاح الگوی فعلی یا ارائه جایگزینی برای آن، بررسی می‌شود. البته این بررسی با این فرض مسلم آغاز می‌شود که به معنای واقعی، زمینه حج و استطاعت جامع برای حجاج فراهم شده است و مردم و دستگاه رسمی با آگاهی کافی به آن اقدام می‌کنند. اما در صورتی که زمینه‌های استطاعت قابل قبولی فراهم نشده باشد یا برای دستگاه‌های بخش عمومی وظایف مهم‌تر و برتری مطرح باشد، مشکل جدی‌تر خواهد بود. گفتنی است هنگام مطالعه برای تدوین این مقاله، با برخی از معضلات اقتصادی و اجتماعی کشور مواجه می‌شدم که هشدار دهنده بود؛ برای مثال اهالی یکی از روستاهای «کهکیلویه» برای خرید از مغازه‌ای یا رفتن به مدرسه یا محل کاری که آن طرف رودخانه است باید هر روز سوار وسیله‌ای شوند که شیه تله کابین دستی است. آنها باید ضمن عبور از آن، سیمی را برای حرکت دستگاه به سمت چرخ‌های دو طرف هدایت کنند. موضوع غم‌انگیز آن است که در بیشتر مواقع انگشت افراد زیر چرخ می‌رفت و قطع می‌شد. این اتفاقی است که در دهه دوم قرن ۲۱ در کشوری اسلامی رخ می‌دهد. بسیار واضح است که هزینه‌های رسمی و خصوصی که برای حج و عمره صرف می‌شود، می‌تواند در اصلاح معضل مورد نظر به کار رود و حتی ممکن است برخی هزینه‌های تمتع نیز با این وصف توجیه ناپذیر باشد. خلاصه، دانش‌آموزان روستای یاد شده مدرسه ندارند و باید به روستای دیگر بروند. اما خیلی از آنها دیگر انگشتی برای نگهداشتن قلم ندارند؛ زیرا انگشت آنها لای دستگاه مذکور مانده است.

همچنین در ۴۰ کیلومتری «مسجد سلیمان» روستایی قرار دارد که نه برق دارد و نه آب. هشت دانش‌آموز پسر و پنج دانش‌آموز دختر به‌جای کلاس، در آغل تاریکی درس می‌خوانند. بچه‌ها می‌گویند مطالب نوشته شده روی تخته سیاه را نمی‌بینند. درخور توجه است که خانمی نیکوکار به نام «الیاسی» با ۶۵ سال سن، هزینه حج خود را تقدیم دانش‌آموزان آنها کرد تا کلاسی برای آنها ساخته شود. اینها را برای نمونه ذکر کردیم و دشواری‌ها به همین موارد تمام نمی‌شود. در هر صورت، این واقعیت‌ها و موارد مشابه آن، ممکن است بر مفهوم استطاعت مؤثر باشد.^۱

۱. گذشته از این، فتاوی مراجع درباره استطاعت از گستردگی درخور توجهی برخوردار است؛ برای مثال برخی از مراجع، داشتن هزینه یک سال را به‌طور مطلق، شرط استطاعت می‌دانند و برخی حتی مفهوم «سنه» (یک سال) را در روایت مشهور حج به دو سال و بیشتر معنا می‌کنند. اما برخی حتی قرض کردن برای رفتن به حج را جایز می‌دانند.



حال فرض می‌کنیم که متقاضیان حج با رعایت تمامی قواعد و شرایط، مستطیع شده‌اند. هدف آن است که یک حج خداپسندانه و شرعی کارآمد برگزار شود؛ یعنی زائر خانه خدا با آگاهی کافی تصمیم بگیرد و دستگاه ارائه‌دهنده خدمات حج نیز خدمت مربوط را ارائه کند. البته زائر باید بدانند هرچند حج وظیفه‌ای تعبدی و عینی است، ولی مشروط و تبعی است؛ یعنی مشروط به آماده کردن برخی ابزار و لوازم، و تابع شرایط خاصی است. همچنین زائر باید آگاه باشد که حتی در صورت توانایی مالی، تنها یک بار حج تمتع بر او واجب است. زائر باید بدانند ممکن است، اجرا نکردن کامل حج موجب بطلان این عمل عبادی شود.

از سوی دیگر برای کارآمدی حج از منظر شریعت توجه به نکات زیر لازم است:

۱. مراسم، طبق رضایت صاحب‌خانه انجام شود.
 ۲. زائر با اطمینان خاطر و آزادی کافی، وظیفه‌اش را انجام دهد.
 ۳. رفتار زائران در ارتباط با مسلمانان دیگر کشورها همراه با صفا و مهربانی باشد.
 ۴. رفتاری دوستانه و نشانگر اعتماد، بین زائران و کاروان‌ها و شرکت‌های خدمات‌رسانی حاکم باشد.
 ۵. سفری همراه با برکات اخلاقی و خودسازی حجاج، هنگام بازگشت به کشور باشد.
- بر اساس این چارچوب‌ها و فرض‌ها به بررسی وضعیت مدیریت حج می‌پردازیم. ادعای من در این نوشته آن است که در صورت نظارت دولت منضبط، و نه دخالت مستقیم، بر امور حج و سپردن امور به دست مردم، کارآیی افزایش می‌یابد؛ یعنی در این صورت، صاحب‌خانه، زائر، شرکت‌های خصوصی، مردم کشورهای دیگر و مردم کشور داخلی با اطمینان خاطر از مراسم حج، احساس رضایت بیشتری خواهند کرد.

بنابراین براساس مطالعات، مدیریت بخش خصوصی با نظارت دولت، به‌جای تصدی سازمان حج پیشنهاد می‌شود؛ زیرا در این صورت:

۱. تقریباً تمامی هزینه‌ها درونی خواهد شد و زمینه هیچ نوع رانت وجود نخواهد داشت.
۲. بخش خصوصی با انگیزه وارد خواهد شد و زمینه رقابت بین شرکت‌های ارائه‌دهنده خدمات حج به‌وجود خواهد آمد که خود، کارآمدی سیستم‌ها را بالا می‌برد.
۳. زمینه اشتغال‌زایی بیشتر توسط بخش خصوصی فراهم می‌شود و از این‌رو پدیده منفی «جای دهی» اقتصادی ظهور نخواهد کرد.^۱

۱. جای دهی (crowding out) پدیده‌ای است که طی آن با ورود و دخالت بخش دولتی به یک فعالیت، بخش خصوصی از آن فعالیت محروم خواهد شد؛ برای مثال در حال حاضر با ورود دولت به بخش مسکن، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی از این فعالیت مولد محروم شده‌اند و سرمایه‌ها به سوی فعالیت‌های دلالی صرف (تقاضا برای خرید و فروش ارز و طلا) و حاکمیت نوعی سفته‌بازی عظیم روی آورده‌اند. و آنگهی دولت نیز در بخش مسکن ناموفق بوده، و این بخش عظیم را به رکود و ناکارآمدی کشانده است.

۴. نیروهای بخش حکومتی آزاد، و در جای مناسب به کار گرفته خواهند شد و هزینه‌های حکومتی اداره حج کاهش پیدا خواهد کرد.

۵. هزینه‌های سیاسی، تنش‌های حکومت‌ها و موارد مشابه به کمترین مقدار خواهد رسید. حتی پیش‌بینی می‌شود هزینه شخصی حجاج نیز کاهش پیدا کند.

نظارت از لحاظ اقتصادی، بهره‌وری و کارآمدی را افزایش می‌دهد. ولی دخالت حاکمان، بهره‌وری را کاهش می‌دهد. رضایت متقاضیان حج و اعتماد آنها در صورت نظارت، به جای دخالت مجامع رسمی، افزایش می‌یابد. عبادتی که در شرایط آزاد و بدون اکراه و اضطراب باشد، لذت معنوی و طبیعی خواهد داشت. تمامی هزینه‌ها و منافع در چارچوب مکانیسم‌های آزادانه و شخصی متوازن خواهد شد و در نتیجه، اثربخشی و بهره‌وری دستگاه حج افزایش خواهد یافت. این روند با توجه به منافع عقلایی که دارد با اصول شریعت سازگاری معناداری دارد. اجرای حج توسط سازوکارهای بخش خصوصی منافع فراوانی دارد که البته دشواری‌های احتمالی آن نیز توسط نظارت کارساز بخش عمومی برطرف خواهد شد. به عبارت دیگر، بخش خصوصی نیز دشواری‌های خود را دارد. اما از طرفی نظارت دولت، بخشی از آنها را حل می‌کند و از طرف دیگر براساس تجزیه و تحلیل هزینه - فایده، منافع پیشنهاد جانشین، بیشتر است.

سازوکار بازار و بخش خصوصی، با فرض ثبات سایر شرایط، کارآمدترین وضعیت را به دیگر سازوکارها ارائه می‌دهد. حتی در صدر اسلام که یک الگوی تجربی از مدیریت پیامبر است، سازوکار مربوط، به‌طور وسیع، مورد استفاده بوده است. در عین حال نظارت پیامبر و دیگر رهبران آن عصر معنادار بوده است. وقتی به ماهیت و ابعاد دقیق کارکردی این سازوکار توجه شود، اهمیت استفاده آن بزرگان از آن روشن‌تر می‌شود. چون «سازوکار بازار و بخش خصوصی توسعه یافته با فرض ثبات سایر شرایط» (سبتسا) به کارگزاران خود یاد می‌دهد که برای حصول بهره‌وری و کارآیی مورد نظر، لازم است ملاحظات اخلاقی را رعایت کنند؛ برای مثال به آنها آموزش می‌دهد که دروغ نگویند، تقلب نکنند، دزدی نکنند، براساس قول و قرارها عمل کنند، رضایت طرف مقابل را جلب کنند و به یکدیگر اعتماد داشته باشند.^۱

بدیهی است اینها از امور مورد تأکید شریعت است. نقش اخلاق میان سه ستون دین (اخلاق، عقاید، احکام) محوری است و عناصر دوگانه دیگر در واقع بُعد لجستیک آن را تشکیل می‌دهد. از این رو

۱. پیامبر ﷺ و دیگر رهبران صدر اسلام نیز برای ورود افراد به بخش کسب و کار، شرایطی قائل بودند که از جمله آنها راستگویی، وارد نشدن به معاملات ربوی، بیان شفاف عیب محصولات (اطلاع رسانی درست به مردم) و به کاربرد نبردن حيله است (دادگر، ۱۳۸۵، ص ۱۱۱).



برخلاف تصور غیر کارشناسی که تصور می‌کند کارکرد «سبتسا» غیر اخلاقی و غیر عادلانه است، باید دانست که اخلاقی و عادلانه بودن، با دولتی بودن مدیریت همراه نیست. بلکه برعکس، در مواردی دولتی بودن ضمن نا کارآمد ساختن نظام اقتصادی، عدالت و اخلاق را نیز مخدوش می‌کند؛ چون حصول عدالت و پایداری اخلاق، به طی کردن مسیری منطقی و طبیعی نیاز دارد که بیشتر با روند «سبتسا» سازگار است تا دولت. البته وظیفه «سبتسا»، به طور عادی، ایجاد اشتغال، سرمایه‌گذاری، تولید و انجام مبادله و توزیع است. ولی ساختار آن برای کارکرد مناسب و رسیدن به تعادل در سطح بهره‌وری مورد نظر، نیازمند ملاحظات اخلاقی است. تجربه ثابت کرده است که برای کارآمدی در کسب و کار بازار، باید اخلاق را در عمل برپاداشت. وانگهی عملکرد صحیح بازار و بخش خصوصی می‌تواند فقر را کاهش دهد که مسئله مورد توجه جدی دین است و خود ره‌آوردی اخلاقی است.

پس عملکرد «سبتسا» تناسب معناداری با آموزه‌های دینی دارد، یا دست کم تعارضی با آن ندارد. از سوی دیگر، کار دین، انسان‌سازی است و نه انجام‌دادن کارهایی که مربوط به بازار است. فقیه برجسته و صاحب‌نظر در اقتصاد اسلامی «آیت الله صدر» تصریح می‌کند که در واقع دین، انقلابی است برای تغییر واقعیات مشکل‌دار و تبدیل آنها به مظاهری سالم، و وظیفه‌اش توصیف امور انجام شده و معمول نیست.^۱ می‌توان نتیجه گرفت که شاید مناسب نیست، یا وظیفه حاکمان دین نیست که امور اجرایی حج و مانند آن را خود به عهده گیرند؛ زیرا پیشرفت امور دینی با نظارت سازگارتر است تا با دخالت.

انجام دادن نظارت از سوی دولت، ارائه نظرات اخلاقی از سوی مراجع و واگذاری اجرای امور حج و مانند آن به بخش خصوصی، هم کارآمدی را افزایش می‌دهد و هم عدالت و اخلاق را. دست کم می‌توان واگذاری مربوط را به صورت آزمایشی به اجرا درآورد و بازخورد آن را مطالعه کرد. اجرای امور چارچوب‌های پیچیده اجتماعی، نظیر تدارک امور حج، کار «سبتسا» است و در واقع بدیلی ندارد و این تصریح اقتصاددانان برجسته‌ای است که خود بر پایبندی عقاید دینی تأکید می‌ورزند. (Blank ۲۰۰۰) گفتنی است گروهی از محققان دین و اقتصاد، سازوکار بازار و بخش خصوصی مرتبط با آن را ذاتاً اخلاقی می‌دانند (McGurn ۲۰۰۲)، و این خلاف یافته‌های اذهان غیر متخصصی است که بازار و بخش خصوصی را غیر اخلاقی و ناسازگار با دین برمی‌شمارند.

از آنجا که سازوکار بازار و بخش خصوصی توسعه یافته مرتبط با آن با ثبات سایر شرایط «سبتسا»، زمینه فعالیت آزاد، احترام متقابل و روابط صمیمی بین کارگزاران حج و غیره را فراهم می‌آورد، پس اخلاقی است. همچنین رفاه و آسایش و بهبود بهره‌وری، وجود انگیزه کار مولد از دیگر عناصر «سبتسا» محسوب می‌شود. مقایسه اقتصاد کشورهای «سبتسا» محور و دولت‌محور این یافته را به طور جدی تأیید

۱. الدین ثورة لقلب الواقع الفاسد و تحویله الی واقع سلیم و لیس تفسیراً موضوعياً للواقع (صدر، ۱۹۸۰، ص ۳۳۱).

می‌کند. در واقع عملکرد استاندارد «سبتسا» موجب رفع فقر است و فقدان آن می‌تواند فقرآور باشد. این کارکرد فقرستیز با دین سازگاری کافی دارد. عملکرد استاندارد بخش خصوصی به افراد اجازه می‌دهد که خلاقیت و هوش ذاتی خود را به فعلیت برسانند که این موجب افزایش نعمت‌ها و برکات می‌شود. تجربه به خوبی نشان می‌دهد که دخالت مجامع رسمی، با هدف تبلیغ عقاید و کارکردهای دینی، تأثیر کارآمدی نداشته، و تقویت و نشر دین، بیشتر از طرف روندهای آزاد و از طریق انجمن‌ها و تشکل‌های مردمی صورت گرفته است. شاید اینکه قرآن نیز اجبار در دین را مردود می‌داند، تأیید کننده این یافته باشد. کارکرد استاندارد بخش خصوصی، زندگی‌ها را به هم نزدیک می‌کند و افراد را به‌طور غیررسمی به هم مرتبط می‌سازد.

عناصری چون رقابت، کارآمدی، نیاز نداشتن به یک مدیریت مرکزی، بستر انگیزه تولید و اشتغال‌زایی از خصلت‌های «سبتسا» است. با وجود رقابت، محصول با کیفیت و استاندارد تولید می‌شود. از این‌رو رقابت بین کاروان‌های حج این اثر را دارد که کیفیت خدمت‌رسانی به حجاج را بالا می‌برد. به دلیل رقابت، قیمت به کمترین میزان می‌رسد؛ زیرا در صورت بالا رفتن قیمت، با توجه به وجود بنگاه‌های فراوان، مردم به شرکت مسافرتی ارزان‌تر مراجعه می‌کنند و به همین علت، به‌طور طبیعی، قیمت رقابتی در بازار به‌وجود می‌آید. هیچ‌کس مجبور نیست کالا و قیمتی را بپذیرد یا تحمیل کند. منابع و بودجه متقاضیان حج، نوع خدمت و نوع کالا را معین می‌کند. به عبارت دیگر، هزینه‌ها و منافع در چارچوب «سبتسا» درونی می‌شود و قیمت علامت‌دهنده تخصیص منابع، انتخاب و اتخاذ تصمیمی عقلایی است. ایجاد انگیزه، بهره‌وری را بالا می‌برد و از این‌رو توجه به بازار در صدر اسلام مؤید مجددی بر این موضوع است. بازاریان صدر اسلام، در راه‌مانده‌های حج را هم تدارک می‌کردند؛ یعنی بخش خصوصی، جای دولت یارانه‌پرداز کنونی، داوطلبانه به مردم خدمت ارائه می‌کرد. در کشورهای توسعه‌یافته، مانند ژاپن، فضای استاندارد کسب و کار چنان حاکم است که شرکت‌ها و بنگاه‌های بخش خصوصی حتی قسمت درخور توجهی از هزینه پژوهش و تولید علم کشور را نیز به عهده دارند.

خصلت دوم «سبتسا» کارآمدی است. این عنصر رابطه بسیار نزدیکی با رقابت دارد که در نتیجه آن منابع هدر نمی‌رود، در عین حال تخصیصی معنادار درباره آنها انجام شده و تلاش برای کاهش هزینه‌ها عملی شده است. البته فرض می‌شود که قیمت‌گذاری در بازار نهاده‌ها از منطقی اقتصادی مایه می‌گیرد و فرصت‌های اولیه نیز درست توزیع شده است. سومین ویژگی انجام دادن فعالیت حج و مانند آن توسط بخش خصوصی، نیاز نداشتن به یک مدیریت متمرکز است؛ زیرا همه چیز به‌صورت خودجوش به پیش می‌رود و این خود موجب نشاط کاری، خلاقیت و افزایش بهره‌وری خواهد بود.

بنابراین مناسب نیست که دولت یا هر مقام رسمی دیگر، در بخش خصوصی دخالت کند که در آن



صورت ممکن است منجر به ناکارآمدی و کاهش بهره‌وری شود. (Bamul and Blinder ۲۰۰۰) سرانجام کارکرد استاندارد بخش خصوصی در خدمات حج و مانند آن می‌تواند موجب افزایش اشتغال، تولید، درآمد برای جامعه و پشتوانه پرداخت مالیات برای تأمین هزینه‌های بخش عمومی شود. رهبر صدر اسلام به مسئولان خود سفارش می‌کند: «اهل کسب و کار، موجب آسایش و رفاه طبقات مختلف‌اند. بازار برپا می‌دارند و کارهایی انجام می‌دهند که غیر آنها توان آن را ندارند...»^۱ پس حاکمان صدر اسلام دنبال بهبود بهره‌وری، کارآمدی، رفاه و در نهایت رضایت شهروندان بوده‌اند به‌ویژه رضایت حجاج درباره سازمان حج نقش محوری دارد؛ برای مثال اگر یک زائر احساس کند بیش از هزینه خدمات، از او پول گرفته شده است، چه کسی پاسخگو خواهد بود.^۲

البته چند پیش‌شرط کارآمدی استاندارد برای «سبتسا» مطرح است. یکی وجود مجموعه‌ای سازگار از قوانین و قراردادهای و دستگاه‌های رسمی پاسخگو و با عملکرد شفاف است. دیگری، وجود اطلاعات کافی در ابعاد مختلف است. دولت‌ها و مجامع رسمی موظف‌اند اطلاعات مورد نیاز را در اختیار کارگزاران اقتصادی، چه زائران و چه شرکت‌های خدماتی حج، قرار دهند. استاندارد قیمت‌ها، کیفیت محصولات، همچنین نظارت بر استاندارد محصول از دیگر وظایف دستگاه‌های بخش عمومی است. تشویق رقابت و مبارزه با انحصار، از دیگر وظایف سازمان‌های رسمی است. وضع رقابتی، موجب کیفیت بالاتر و قیمت پایین‌تر خدمات می‌شود و از این رو رفاه حجاج و غیرحجاج بیشتر خواهد بود. اما در وضع انحصاری، قیمت خدمات، بالاتر از هزینه فرصت و هزینه نهایی شرکت‌ها خواهد بود و در شرایط انحصار، تضمینی برای کیفیت استاندارد نیز وجود ندارد. از این رو رفاه متقاضیان، کاهش می‌یابد.

شرط دیگر کارآمدی استاندارد «سبتسا» آن است که هزینه‌ها و منافع کل، بین دو طرف تقاضاگران حج و ارائه‌دهندگان خدمات حج به صورتی قابل قبول و طبق قواعد اقتصادی توزیع شود. به عبارت دیگر، هم متقاضیان خدمات حج و هم عرضه‌کنندگان خدمات مربوط قواعد را کامل رعایت کنند.^۳ برخی از دشواری‌های بخش خصوصی نیز در قالب نارسایی بازار، مورد توجه ناظران رسمی قرار می‌گیرد و به اصلاح آنها مبادرت می‌کنند. گاهی وجود پیامدهای جانبی، توزیع ناعادلانه منافع و

۱. و لا قوام لهم جیماً الا بالتجار و ذوی الصناعات یقیمونه من اسواقهم و یکنفونهم من الترافق مما لا یبلغه رفق غیرهم. (فیض الاسلام، ۱۰۰۳، ۱۳۶۶)

۲. زمینه بی‌توجهی و توجه به قواعد کلی «لاضرر و لا ضرار» و «نهی النبی عن الغرر» در مسئله ارائه خدمات حج از سوی بخش خصوصی و یا عمومی به‌طور جدی مطرح است.

۳. ملاک معروف «تجارة عن تراض»، نقش کلیدی در هدایت قواعد بازار و ارائه خدمات حج توسط بخش خصوصی دارد. این امر به‌ویژه در پیوند امور عبادی، همانند زیارت خانه خدا، مرتبط تر خواهد بود.

هزینه‌ها و موارد مشابه، زمینه‌های حضور دولت را فراهم می‌کند. البته در میزان نارسایی‌های «سبتسا» اختلاف نظر زیاد است. گروهی عقیده دارند که نارسایی‌های مربوط، بسیار اندک است. (Friedman, ۱۹۸۰، ۲۰۰۲ Stiglitz) اما عده‌ای دیگر دشواری‌ها را وسیع می‌دانند. (Rosen, ۲۰۰۵) به‌طور کلی، در قالب کارکرد بخش خصوصی و بازار، برای حج و غیر آن، دشواری‌هایی وجود دارد که قانونگذار و ناظران رسمی می‌توانند برای حل و فصل آنها به صورتی قانونمند حضور پیدا کنند؛ برای مثال:

۱. دولت می‌تواند شرکت‌های خدمات‌دهی حج را ملزم کند اطلاعات مورد نیاز را، مانند کیفیت خدمات تا جزئی‌ترین مسائل مربوط به درآمدها و هزینه‌ها، در اختیار متقاضیان حج قرار دهند. در حال حاضر این اطلاعات به‌طور دقیق و شفاف وجود ندارد و این عناصر یعنی نبودن اطلاعات ضروری و شفاف نبودن، ناکارآمدی سازمان را می‌رساند.

۲. دولت می‌تواند همچون ناظری بی‌طرف باشد که از اهرم ضد انحصار استفاده می‌کند و مانع اجحاف شرکت‌ها به حجاج می‌شود.

۳. دولت، شرکت‌ها را موظف می‌کند که پیامدهای جانبی مثبت و منفی را درونی کند. بدیهی است در آن صورت، ممکن است هزینه‌ها قدری بالا برود و بخشی هم از طرف متقاضیان حج پرداخت شود. وقتی زمینه اعتماد مردم به کاروان‌ها فراهم باشد، هر نوع پیشنهاد عقلایی و اقتصادی از سوی کاروان‌ها، مورد پذیرش حجاج واقع خواهد شد. گفته می‌شود که بنگاه‌های خدمات خصوصی حج، دنبال نفع است. بدیهی است نباید انتظاری غیر از این داشت. اما مهم انجام دادن وظیفه و ارائه خدمات کارآمد است. حتی زائران نیز می‌توانند دنبال منافع معنوی باشند که آن هم نوعی نفع‌طلبی است. انگیزه نفع‌طلبی از نظر بنیانگذاران علم اقتصاد، در ذات بشر است (Smith ۱۹۷۶) و فلاسفه دین نیز، در قالب حُب ذات و حُب نفس، آن را امری طبیعی می‌دانند. (اخوان‌الصفاء، ۱۴۰۵ هـ، نراقی، ۱۴۱۷ هـ، غزالی، دون التاریخ، طباطبایی، بدون تاریخ چاپ)

اهل کسب و کار بخش خصوصی، برای حصول کارآمدی و بهره‌وری مورد نظر، به رعایت اخلاق احتیاج دارند. آنها نیازمند جذب مشتری‌اند و توجه به اخلاق، لازمه جذب مشتری است. بنابراین صمیمی بودن با زائران، رفتار شفاف و صادقانه با آنها و تلاش برای جلب رضایت آنها از سوی کاروان‌ها از لوازم پیشرفت در کسب و کار است. اما در صورتی که بخش حکومتی بر امور حج حاکم باشد، نیازی به اعمال اخلاق کسب و کار نمی‌بیند؛ زیرا بخش حکومتی انگیزه‌ای برای این کار ندارد. از این رو سپردن بخش خدمات حجج به کاروان‌های بخش خصوصی، می‌تواند رضایتمندی حجاج را بیشتر کند. خلاصه می‌توان زمینه شکل‌گیری رقابت شرکت‌های خدماتی حج را فراهم ساخت و نظارت اقتصادی را به عهده دولت، و نظارت اخلاقی و دینی را به مراجع سپرد. این امر بهره‌وری کل را



بالا می‌برد و زمینه رضایتمندی بیشتر حجاج را فراهم می‌سازد. در این صورت، رضایت صاحب‌خانه، یعنی خدای بزرگ، نیز جلب خواهد شد.

چارچوب تحلیلی ساده

هدف این قسمت، کاربرد برخی الگوهای ساده ریاضی و الگوهای شماتیک است تا بهره‌وری مدیریت حج در دو برنامه پیشنهادی آزمون شود. قبل از طرح الگوهای مورد نظر، گفتنی است که در مدیریت جدید و برای رسیدن به بهره‌وری بیشتر، التزام عملی به چند عنصر، کلیدی است که ترجیح می‌دهم آنها را «بسترهای زیرساختی اولیه» (بزا) برای ارتقای بهره‌وری بنامم:

۱. افراد، به‌طور مرتب، سازمان‌ها و دستگاه‌های خود را در معرض نقد و تحلیل کارشناسانه قرار دهند و بلافاصله درصدد رفع دشواری‌های احتمالی باشند. تجربه نشان می‌دهد که نقد علمی و تخصصی، به سیستم‌ها و دستگاه‌ها نشاط می‌دهد.

۲. مدیران و کارفرمایان اصلی درباره کارکردهای دستگاه خود به‌جای خوش‌بینی، واقع‌بین و حتی بدبین باشند. در منطق اقتصادی، و با توجه به کمیابی منابع و وسعت نیازها و تقاضاها و تحولات آینده، مدیران دستگاه‌ها مشکلات، نه موفقیت‌های کار خود را به مردم بگویند. جالب است که از نگاه مدیریت مدرن، بیان موفقیت‌ها از سوی خود مدیران، توصیه نمی‌شود؛ چون موفقیت‌ها، خود را نشان خواهد داد. ملاحظه می‌شود که مدیران ارشد کشورهای پیشرفته، معمولاً از مشکلات خود می‌گویند. ولی مدیران کشورهای توسعه نیافته، با خوش‌بینی ساده‌اندیشانه، از موفقیت‌ها می‌گویند.

۳. لازم است تحولات پرسرعت و عجیب قرن ۲۱ در تمام استراتژی‌ها لحاظ شود و با نگاهی سیستمی، پیوند گذشته و حال و آینده بازبینی شود.

۴. ضمن حفظ دکترین‌های اساسی، بر پذیرش تکثر در اندیشه‌ها و سازمان‌دهی‌ها، که واقعیتی مسلم است، بر تعامل منطقی با رقبا، با رویکردی همکارانه و همزیستی مسالمت‌آمیز، تأکید شود؛ همان‌گونه که پیامبر اسلام برای پیشبرد امور، با سرسخت‌ترین دشمنان هم‌قرار داد صلح می‌بست. (ابن‌هشام، ۱۹۷۵، واقدی، ۱۴۰۵هـ، یعقوبی، دون‌التاریخ).

حضرت عیسی در نقد برخی افراطیون که محبت کردن را مختص هم‌کیش می‌دانستند، تصریح می‌کند که حتی با دشمن نیز باید مدارا و محبت کرد. جالب است اینها پیام‌های کارساز مدیریت موفق در قرن ۲۱ است. همچنین یک‌ره‌آورد موفقیت بهره‌وری در قرن ۲۱ این است که پایان حیات رویکردهای افراطی، و عصر موفقیت رویکردهای میانه و مردم‌سالار است.

۵. پاسخگویی دقیق و مداوم مدیران ارشد، پذیرش خطاها و کنار رفتن آنان، به صورتی آسان و بدون هزینه، در صورت نداشتن موفقیت، از دیگر لوازم افزایش بهره‌وری است. آموزه‌های دینی، پیوند

سازگاری با این یافته‌ها دارد؛ زیرا آموزه‌های دینی، بیان مشکلات و عیوب از سوی دیگران را هدیه می‌داند.^۱ همچنین بر لزوم نصیحت که نوعی نقادی آگاهانه و دلسوزانه است، حتی برای بالاترین مقامات، تأکید می‌ورزد.^۲ بر الگو قرار دادن برنامه‌ریزی و رفتار متعادل و میانه اصرار می‌ورزد.^۳ همچنین بر احترام و حفظ حقوق برابر، حتی درباره غیر هم‌کیش، تأکید می‌کند.^۴ آموزه‌های اسلامی، تبادل جدی و تضارب آراء و گفت‌وگو را از روش‌های کشف حقیقت می‌داند.^۵ همچنین بر وجود اندیشه‌های متکثر در زیرسیستم‌های دین تأکید می‌کند.^۶ پس گویی بسته زیرساختی دین و اسلام، متناظر با آن بسته مدیریت مدرن اقتصادی برای ارتقای بهره‌وری است.

بنابراین به نظر می‌رسد مشکل ناکارآمدی‌ها در جهان دینداران، نه مشکل خود دین، بلکه مشکل التزام نداشتن عملی دینداران به دین باشد. جواب «سید جمال» به آن مستشرق معروف در این رابطه معنادار است. او خطاب به سید جمال گفت که غرب، مسیحیت را کنار گذاشت و پیشرفت کرد. اگر کشورهای اسلامی نیز اسلام را کنار بگذارند، پیشرفت خواهند کرد. سید پاسخ داد که علت پیشرفت نکردن مسلمانان آن است که اسلام را به‌طور عملی کنار گذاشته‌اند.

در هر حال قرن ۲۱ و به‌ویژه دهه دوم این قرن، آزمونی بی‌نظیر برای موفقیت یا شکست رویکردهای دینی است. ضمن آنکه فرصت‌ها، بی‌نظیر است، کوچک‌ترین فرصت‌سوزی هم جبران‌ناپذیر است. با اطمینان می‌توان نشان داد که اسلام برای افزایش بهره‌وری اهمیت ویژه‌ای قائل است؛ چون اسلام، دین حکمت و تدبیر است.

در این نوشته، آزمون پابندی دستگاه‌های مرتبط با دین را به گسترش بهره‌وری از سازمان حج آغاز می‌کنیم؛ به این صورت که فرض می‌کنیم این دستگاه با وجود موفقیت‌ها، ناکارآمدی‌هایی دارد و اثربخشی مطلوب در آن حاصل نشده است.^۷ بنابراین دو پیشنهاد مقابل آن مطرح می‌شود: یکی اصلاح و دیگری جایگزینی آزمایشی و موقت با الگوی بدیل. الگوی بدیل، واگذاری سازمان به کارگزاران

۱. احب اخوانی من اهدی الی عیوبی.

۲. النصیحة لائمة الملوك واجب (غزالی، ۱۳۸۸)

۳. الیمین و الشمال مضلة طریق الوسطی هی الجادة. «وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَي النَّاسِ» (بقره: ۱۴۳)

۴. اما لک فی الدین و اما نظیر لک فی الخلق (فیض الاسلام، ۱۳۶۶)

۵. اضربوا بعض الرأی ببعض یتولد منه الثواب (آمدی، ص ۴۴۲)

۶. کان من الممكن لمفکرین اسلامیین مختلفین آن یقدموا صوراً مختلفة فی الاسلام... و تعتبر کل تلك الصور، صوراً اسلامیة (صدر، ۱۹۸۰)

۷. در واقع بهره‌وری دستگاه‌ها ترکیبی از کارآمدی دستگاه‌ها و اثربخشی آنان است. این قسمت از مقاله، ترکیب دوگانه فوق را برای سازمان حج و الگوی بدیل آن به شکل ریاضی محاسبه می‌کند.

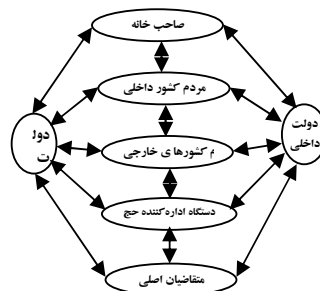
بخش خصوصی برای مدت سه سال است. یک پیش فرض مطالعه ما، پایین بودن کارآمدی این سازمان است؛ زیرا میزان خروجی های واقعی (بالفعل) سازمان، نسبت به میزان خروجی های مورد انتظار (بالقوه) پایین تر از چارچوب استاندارد است. موضوع را با کاربرد یک الگوی ساده ریاضی تحلیل می کنیم:

اگر شاخص کارآمدی سازمان حج را با H_e ، خروجی ها و محصولات واقعی آن را با H_a و محصولات مورد انتظار آن را با H_p نشان دهیم، خواهیم داشت:

$$H_e = \frac{H_a}{H_p} \quad (1)$$

اما محصولات و خروجی های واقعی و بالفعل را می توان شامل میزان رضایتمندی صاحب خانه (خدای بزرگ) از اعمال زائران، رضایتمندی زائران از سازمان حج، میزان بهره مندی و رضایت کاروان های تحت فرمان سازمان، مطلوبیت مردم کشور داخلی از بازگشت حجاج به کشور، بهره مندی و تأثیر مثبت حجاج و دستگاه ایرانی بر مسلمانان دیگر کشورها و رضایتمندی مسئولان کشور میزبان دانست. نماد شماتیک ۱، مجموعه کارگزاران دستگاه حج را نشان می دهد.

نماد شماتیک ۱. مجموعه کارگزاران دستگاه حج



بنابراین در صورتی که رضایتمندی صاحب خانه با S_c ، رضایتمندی زائران با S_p ، رضایتمندی آژانس های تحت فرمان سازمان با S_a ، تأثیر حج بر مردم کشور داخلی با S_h ، تأثیر دستگاه حج بر

۱. Efficiency of Haj organization .
- ۲ . Actual products of Haj organization.
- ۳ . Potential product of Haj organization.
- ۴ . owner's satisfaction.
- ۵ . Pilgrim satisfaction .
۶. agency satisfaction.
۷. domestic satisfaction.

مسلمانان دیگر کشورها با S_f^1 ، رضایتمندی مسئولان کشور میزبان با S_h^2 نشان داده شود، وضعیت خروجی‌های بالفعل، H_a خواهد بود: $(S_o, H_a = f(S_o, S_d, S_a, S_p, S_h))$ در ضمن فرض می‌کنیم در صورتی که رضایتمندی چهار گروه: زائران اصلی، مردم کشور داخلی، کاروان‌ها و مردم کشورهای خارجی حاصل شود، رضایت صاحب‌خانه (خداوند متعال) نیز حاصل شده است. در این صورت، عنصر S_o از الگوی مربوط خارج می‌شود، عنصر H_a وابسته به عملکرد پنج متغیر باقی می‌ماند. همچنین فرض می‌کنیم رضایتمندی قابل قبول کارگزاران پنج‌گانه مذکور، کارآمدی کل دستگاه حج را منعکس می‌کند. زمانی که عناصر مذکور به هدف مورد نظر می‌رسند، اثربخشی عملکرد سازمان حج نیز محقق شده است. به عبارت دیگر، در صورتی که زائران و متقاضیان اصلی، احساس رضایت نسبی کنند، مردم کشور داخلی از بازگشت حجاج خیر و برکتی ببینند، مسلمانان دیگر کشورها و کاروان‌های تحت فرمان نیز از مجموعه عملیات راضی باشند و تنش بین مقامات کشور میزبان و دستگاه حج بروز نکند، می‌توان اثربخشی سازمان را کارساز و رو به پیش دانست. در این صورت است که بهره‌وری استاندارد حاصل می‌شود.

روند بهینه بهره‌وری عملکرد دستگاه، زمانی حاصل می‌شود که کارآمدی‌های آن به اثربخشی منجر شود؛ زیرا بهره‌وری، ترکیبی سازگار از کارایی و اثربخشی است. در این صورت، خروجی‌های مثبت، مرتب زیاد می‌شود، تقاضا برای سازمان مربوط افزایش می‌یابد، هزینه‌های کل سیستم کاهش، و رفاه و رضایت عمومی گسترش خواهد یافت.

یکی از شاخص‌هایی که نشان می‌دهد بهره‌وری بالا رفته، کیفیت محصولات ارائه شده سازمان و کاهش هزینه کل آن است. البته هزینه در اینجا اعم از هزینه اقتصادی است؛ برای مثال تنش بین مسلمانان ایرانی و خارجی یا بدینی به عملکرد کل دستگاه حج، همچنین برای آنکه کارآمدی محقق شود، از سویی نباید منابع تلف شود و از سوی دیگر باید تخصیص منابع نیز به شکل کارشناسی صورت گیرد. پس لازمه حصول بهره‌وری آن است که تحقق بالفعل اثربخشی نسبت به میزان مورد انتظار، قابل قبول باشد. در این صورت، اثربخشی دستگاه حج H_f^3 ، دست کم ارتباط معناداری با متغیرهای اتلاف نکردن منابع $(E_t)^4$ ، تخصیص بهینه منابع مربوط $(E_a)^5$ و تحقق حداقل هزینه $(E_c)^6$ خواهد داشت: $(E_c) = H_f(E_t, E_a, E_c)$ (۳)

۱. foreigner satisfaction .
۲. host authority satisfaction.
۳. Haj effectiveness .
۴. Technical efficiency .
- ۵ . Allocative efficiency
۶. Cost efficiency.



در واقع، آزادسازی فعالیت‌های سازمان و واگذاری واقعی و معنادار آن به بنگاه‌داران رقابتی بخش خصوصی، با فرض ثبات سایر شرایط، عامل افزایش کارآمدی و اثربخشی است. در منطق اقتصادی، تشویق به رقابت، حذف مقررات دست‌وپاگیر، دوری از تمرکزگرایی و تشویق بنگاه‌داری خُرد، ضمن کاستن از هزینه‌ها، عامل اثربخشی بیشتر است. با وجودی که نظارت سازمان‌های حکومتی می‌تواند به کارآمدی و اثربخشی کمک کند، اما دخالت آنها موجب کاهش این دو عنصر، و در نهایت کاهش بهره‌وری خواهد شد. (Rosen ۲۰۰۵). برای بالا بردن اثربخشی و کارآمدی، سازمان می‌تواند یا با پر کردن شکاف توسعه‌ای موجود، خود را به سوی وضع بهینه برساند (پیشنهاد اول: اصلاح)، یا به واگذاری به بخش خصوصی، بازار را برای یک دوره سه ساله امتحان کند (پیشنهاد دوم جایگزینی). پذیرش پیشنهاد اصلاح برای بهبود در کارآمدی و اثربخشی، افزون بر تحقق بسترهای زیرساختی اولیه (بزا)، مستلزم اجرای اموری است که آنها را اقدامات زیر ساختی الزامی (ازا) می‌نامیم که شامل امور زیر است:

۱. پاسخ‌گویی کافی و دقیق به کارگزاران اصلی درباره دشواری‌ها؛
۲. وجود انضباط مالی کافی، حذف زمینه‌های رانتی و بهره‌مندی از نیروی انسانی متخصص و شایسته؛

۳. ارائه گزارش شفاف، با زمان‌بندی معین به صورت کارشناسی و با حسابرسی مستقل؛

۴. کاهش هزینه‌های اداری و جاری و بهینه‌سازی دیگر هزینه‌ها؛

۵. فراهم کردن بسترهای نهادی مربوط به فضای کسب و کار، برای انواع قیمت‌گذاری‌ها.

اجرای موارد مذکور، نیاز به انگیزه دارد و با توجه به حکومتی بودن سازمان حج، این انتظار از آن سازمان، امیدوار کننده نخواهد بود. ولی از آنجا که سازمان‌ها و دستگاه‌های خصوصی، دارای انگیزه کافی برای فعالیت اقتصادی و کارآمدند، تلاش آنها برای افزایش بهره‌وری بیشتر خواهد بود. نمودار شماتیک کارکرد یک سازمان رسمی حکومتی را با توجه به شاخصه‌های مختلف مورد مقایسه قرار می‌دهد:

نماد شماتیک ۲ - مقایسه شاخصه‌های قابلیت بهبود کارآمدی و اثربخشی سازمان حکومتی حج با

شرکت‌های خصوصی حج

۱۳	۱۱	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
تلاش برای به سود رسانی	استفاده از نیروهای ثابت و متخصص	استفاده از فضای نهادی	تلاش برای کاهش هزینه اداری	حمایت سی دقیق	توزار ش دهی شفاف	استفاده از آزادی فعالیت	استفاده از اطلاعات	رقابت و انگیزه ارائه محصول با کیفیت	زمینه‌های رانتی	انضباط عالی	درجه پاسخگویی به منتظیان	
احساس نیاز جدی نمی‌کند	انگیزه جدی ندارد	نس نمی‌کند	انگیزه ندارد	استقبال نمی‌کند	بسیار کم واقع می‌نود	نس نمی‌کند	انگیزه جدی ندارد	اسماً مطرح نیست	ظرفیت بالایی دارد	انگیزه جدی ندارد	احساس نیاز جدی نمی‌کند	سازمان دولتی حج
با انرژی تمام انجام می‌شود	به شدت نیازمند است	ضرورت است	با انرژی تمام انجام می‌شود	ناچار است بپذیرد	ناچار است بپذیرد	ضرورت اولیه است	با انرژی تمام انجام می‌شود	ضرورت اولیه است	بسیار هزینه بر است	بندت نیازمند است	بندت نیازمند است	شرکت خصوصی حج

در واقع، زمینه‌های خلاقیت و نوآوری، توجه به روند بلندمدت، کاربرد تجارب واحدهای موفق، درک اهمیت نقادی عملکرد، توجه به رفتار رقبا، توجه به پیشرفت‌های تکنولوژی و کاربرد روش‌ها و ابزارهای نوین مدیریتی، فرار از ریسک تنش‌آفرینی و تلاش برای جداسازی عقاید شخصی از روند خدمت‌رسانی حج و موارد مشابه که کارآیی و اثربخشی را بالا می‌برند، در بخش خصوصی بسیار کارسازتر، و مؤثرتر از یک سازمان حکومتی است. در نتیجه می‌توان پیش‌بینی کرد که هم کارآمدی و هم اثربخشی برگزاری حج توسط شرکت‌های بخش خصوصی، با نظارت بخش عمومی منضبط، نسبت به یک سازمان حکومتی بیشتر خواهد بود.

بر این مبنا ساختار یک الگوی ساده را تشریح می‌کنیم که بتوانیم پیش‌بینی مربوط را بررسی کنیم. در ابتدا چند شرط برای این الگوی ساده مورد تأکید است:

۱. طرح به صورتی آزمایشی است و تداوم آن مشروط به موفقیت استاندارد بخش خصوصی خواهد بود؛

۲. مدت طرح ۳ سال برای برگزاری سه حج تمتع است؛

۳. در پایان هر سال، هم گزارش عملکرد از سوی بنگاه‌ها ارائه می‌شود و هم ارزیابی عملکرد از سوی دولت و مؤسسات اعتبارسنجی مستقل انجام می‌شود؛

۴. مراجع یا نمایندگان آنها، نظارت اخلاقی بر فعالیت می‌کنند؛

۵. دولت از نظر اطلاع‌رسانی و تسهیلات، از شرکت‌های خصوصی حمایت می‌کند و از شکل‌گیری هر نوع انحصار جلوگیری می‌کند.

فرض‌های کلی این الگو را می‌توان به صورت زیر تدوین کرد:

۱. بازدهی کل دستگاه حج با اجرای سازمان رسمی برابر با مقدار ثابت S_1 است که به صورت معادله زیر نشان داده می‌شود: $S_1 = (S_1E + S_1F) P_S(\epsilon)$

که در آن S_1E کارآمدی معین و ثابت سازمان حج، S_1F اثربخشی معین و ثابت عملکرد سازمان مربوط و P_S حجم کل امکاناتی است که در اختیار سازمان برای اجرای حج قرار دارد. به دلیل ثابت بودن کارآمدی و اثربخشی سازمان رسمی خواهیم داشت: $S_1E = \bar{S}_1E$ و $S_1F = \bar{S}_1F$ زیرا با توجه به مفاد نمودار شماتیک ۲ و به دلیل ساختار حکومتی و نبودن انگیزه کافی برای بهبود بهره‌وری، هر دو متغیر کارآمدی و اثربخشی، میزان ثابتی است. به عبارت دیگر، آنها با رشد معناداری همراه نیستند. این فرض هم پشتوانه تئوریک کافی دارد و هم تجارب فراوانی مؤید آن است.

۲. بازدهی کل دستگاه حج را با فرض اجرای بخش خصوصی و با عنایت به مفاد نمودار ۲ می‌توان به صورت معادله ۵ نشان داد: $S_2 = (S_2E e^{get} + S_2F e^{gft}) P_S(\theta)$

که در آن S_2 بازدهی کل دستگاه حج توسط شرکت‌های بخش خصوصی، و S_2E و S_2F به



ترتیب کارآمدی و اثربخشی اجرای حج توسط شرکت‌های مربوط است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود S_{1E} و S_{1F} در طول زمان با نرخ رشد همراه است. بنابه دلایل مختلف، از جمله انگیزه سودآوری، رقابت و با توجه به همراهی دیگر عناصر کارساز، کارآمدی و اثربخشی اجرای حج توسط شرکت‌های بخش خصوصی، برعکس بخش عمومی، در طول زمان به ترتیب با نرخ‌های g_{1E} و g_{1F} رشد می‌کند.

۳. فرض می‌شود که سرمایه و تجهیزات فراهم شده (P_s) نیز دارای نوعی هزینه فرصت است که آن هم در طول زمان با نوعی رشد همراه است. این فرض نیز قابل قبول است؛ زیرا تجهیزات و سرمایه مربوط، کمترین هزینه فرصتی را دارند که در طول زمان و با فرض ثبات سایر شرایط نرخ رشدی خواهند داشت. برای سهولت، فرض می‌شود رشد هزینه فرصت مربوط نیز به اندازه رشد اثربخشی و کارآمدی در طول زمان باشد. بنابراین:

$$(۶) P_{St} = P_{se}^{g_{1E}t} + P_{sf}^{g_{1F}t} = P_s (e^{g_{1E}t} + e^{g_{1F}t})$$

فرض ضمنی این است که هزینه فرصت مربوط نرخ رشد برابری هم در بخش خصوصی و هم در بخش دولتی دارد. حالا هزینه متوسط برای هر دو بخش را محاسبه می‌کنیم. هزینه متوسط در بخش عمومی (S_{1C}) خواهد بود:

$$(۷) s_{1C} = \frac{e^{g_{1E}t} + e^{g_{1F}t}}{S_{1E} + S_{1F}}$$

همچنین هزینه متوسط در بخش خصوصی (S_{2C}) خواهد بود:

$$(۸) S_{2C} = \frac{e^{g_{1E}t} + e^{g_{1F}t}}{S_{2E}e^{g_{1E}t} + S_{2F}e^{g_{1F}t}}$$

ملاحظه می‌شود هزینه مربوط در بخش خصوصی به‌طور معناداری کمتر از همان هزینه در بخش عمومی است.^۱ با توجه به اینکه می‌توان بهره‌وری را شامل کارآمدی و اثربخشی در نظر گرفت، نتیجه نهایی آن است که در صورت واگذاری اداره امور حج به بخش خصوصی و البته با نظارت دقیق بخش عمومی و با فرض ثبات سایر شرایط، بهره‌وری اجرای حج در چارچوب بخش خصوصی بالاتر از بخش عمومی است. شاید یک دلیل این امر آن است که دولت‌ها و حکام رسمی، پس از آزاد شدن از مدیریت حج به امور دیگری می‌پردازند و انرژی خود را برای بالا بردن بهره‌وری در موارد دیگر استفاده می‌کنند. در ضمن شرکت‌های بخش خصوصی، هنگام تحویل دستگاه حج، از نیروهای با تجربه دستگاه قبلی استفاده خواهند کرد و در نتیجه مشکل بی‌کاری نیز بوجود نخواهد آمد.

۱. صورت کسره‌های هزینه هر دو بخش برابر است. ولی مخرج کسر در بخش خصوصی با رشد همراه است. از این‌رو بزرگ‌تر از مخرج کسر بخش عمومی است. در نتیجه میزان هزینه اجرای مراسم حج توسط بخش خصوصی کمتر است.

استدلال این پژوهش، در اینجا به پایان می‌رسد. اما مطلبی تجربی را به آن می‌افزایم که افزون بر استدلال دینی، ریاضی و اقتصادی، یک بررسی تجربی ساده است. در واقع، اینجانب مصاحبه‌های غیررسمی و دوستانه‌ای را با تعدادی از حجاج دانشگاهی داشتم، که افزون بر آن، شواهد عینی خود را به آن افزودم. تصور ابتدایی اینجانب این بود که شاید بتوان در قالب حجاج دانشگاهی، نمونه و جمعیت را برابر دانست؛ چون می‌توان گفت که بحث، جنبه تخصصی پیدا می‌کند. این مصاحبه‌های غیررسمی، که با ۳۸ نفر صورت گرفت، دارای چند سؤال بود که البته روی دو مورد توجه و تأکید بیشتری داشتم:

۱. مهم‌ترین دغدغه و دشواری شما در اجرای مراسم حج چه بوده است؟
 ۲. با توجه به گفته برخی که قبل از انقلاب، خدمات کاروان‌های حج بخش خصوصی با دشواری‌های کمتری همراه بوده است، شما دو کارکرد قبل از انقلاب و پس از انقلاب را چگونه مقایسه می‌کنید؟
- می‌توان نتایج این مصاحبه‌های دوستانه را چنین برشمرد:
۱. بیشتر پاسخگویان، احساس رضایت می‌کردند که با وجود همه مشکلات، توانسته‌اند به این سفر بروند و از لحاظ معنوی، حج را خوب توصیف می‌کردند.
 ۲. در امور دیگر قضاوت‌های متفاوتی داشتند. از غذا و تدارکات میان دانشگاهیان نارضایتی زیادی نبود. اما از بی‌نظمی و اتلاف وقت شکایت داشتند.
 ۳. حدود ۶۵ درصد آنها (۲۵ نفر از ۳۸ نفر)، از دشواری‌های انجام دادن مناسک، با توجه به تعدد مراجع تقلید و سوگیری‌های مدیریت مرکزی حج، شکایت‌هایی داشتند.
 ۴. نبود اطلاع‌رسانی، آزادی نداشتن برای سفر به شهرهای دیگر عربستان، الزامی بودن برخی مراسم‌ها از سوی مدیریت، از دغدغه‌های دیگر، حدود ۵۸ درصد، آنها بود.
 ۵. برخی از حجاج که از اهل سنت بودند، از بی‌توجهی مدیریت مرکزی به آنها در برخی از موارد گلایه داشتند.
 ۶. در ارتباط با سؤال محوری دوم، بالای ۶۸٪ (۲۶ نفر از ۳۸ نفر) از کارآمدی نسبی کاروان‌های خصوصی حمایت می‌کردند و بیشتر آنهایی که اساتید اقتصاد بودند، به‌طور جدی به ناکارآمدی سیستم رسمی و حکومتی اشاره داشتند.
 ۷. بیشتر آنهایی که سن بالاتری داشتند و فضای حج قبل از انقلاب را درک کرده بودند، خاطراتی هم داشتند که ساده‌تر بودن مراسم و دغدغه کمتر، محور آنها بود.
 ۸. گروه‌هایی که خود اینجانب میان آنها بودم، حدود ۴۲ نفر بودند که قبل از تشریف به خانه خدا، یا



در جلسات آموزشی حج یا در سفر با هم بودیم. با توجه به ناهمگن بودن اعضای کاروان، برداشت‌ها متفاوت بود. البته مصاحبه‌های غیر رسمی با سه نفر از مسئولان، و یک نفر از روحانیان کاروان‌ها نیز انجام شد که پاسخ‌ها از یکنواختی معنادارتری نسبت به افراد عادی کاروان برخوردار بود. در مجموع، رضایتمندی نیروهای عادی کاروان‌ها از عملکرد سازمان حج، نسبت به دانشگاهی‌ها بیشتر ارزیابی شد. با این حال، دغدغه‌های حج‌گردانشگاهی متفاوت بود. تأخیرها و بی‌نظمی، فاصله هتل‌ها تا محل زیارت، وضع غذا، خرید و مانند آن از این نمونه بود.

۹. چند مسئول کاروان خصوصی نیز که در این مصاحبه غیررسمی شرکت کردند، از استقلال نداشتن خود در تصمیم‌گیری، دشواری‌های مالی با سازمان مرکزی، بی‌توجهی برخی زائران و موارد مشابه آن سخن گفتند.

نتایج درخور ملاحظه

۱. می‌توان بسته آغازین را برای کارآمدی و بهره‌وری بیشتر دستگاه حج، در قالب دو پیشنهاد مطرح ساخت: یکی، ایجاد اصلاحاتی در دستگاه حج برای حصول مدیریت بهینه و خوب، و دیگری، واگذاری آزمایشی آن به بخش خصوصی، ولی با نظارت دولت منضبط و هدایت اخلاقی مراجع. با توجه به یافته‌های این مقاله و تئوری‌ها و تجارب مربوط به بهره‌وری و همچنین بر مبنای آموزه‌های اسلامی، در صورت ادامه وضع موجود و بی‌توجهی سازمان حج به مشکلات مختلف دستگاه مربوط، کارآمدی و بهره‌وری این دستگاه عظیم روند نزولی پیدا خواهد کرد. غفلت از روح حاکم بر عبادت حج و تابع هدف اصلی، دشواری جدی در این ارتباط است. «فرضیه غفلت و بدعت» هشدار دربارۀ فاصله گرفتن از عملکرد دستگاه‌های مربوط با اهداف عالی دین است.

۲. مجموعه اقداماتی، در پیشنهاد اصلاح (پیشنهاد اول) می‌تواند کارآمدی و بهره‌وری دستگاه حج کشور را به‌طور نسبی بهبود بخشد.

الف) ارائه دقیق و شفاف گزارش حساب‌رسی مالی، شرح خدمات، هزینه‌ها و مانده یا سود فعالیت‌ها.

ب) گزارش عملکرد سالانه از روند کلی سازمان و انتشار کتبی گزارش برای همه.

ج) ارزیابی عملکرد توسط کمیته‌های اعتبارسنجی مؤسسات بین‌المللی یا دست‌کم از میان کشورهای اسلامی عضو OIC.

و) بررسی دشواری و مشکلات زائران با کمک خود زائران یا نمایندگان انتخابی آنها و کسب رضایت از حل و فصل آنها.

ه) حذف هر نوع زمینه رانت در سفر حج.

ز) دخالت دادن مراجع یا نماینده‌های آنان در سیاستگذاری‌های کلی حج.

ج) اجرای سلسله اقدامات مکمل شامل: ارزیابی عملکرد مدیران و گزینش مدیران براساس چارچوب شایسته‌سالاری، تلاش برای ایجاد انس و برادری اسلامی با مسلمانان دیگر کشورها و پیشگیری از هر نوع تنش احتمالی، آزادی انتخاب بیشتر به حجاج و به‌ویژه حجاج اهل سنت، پرهیز از سوگیری‌های سیاسی، استفاده از افراد با سابقه بخش خصوصی در اجرای امور و....

۳. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که براساس تئوری‌های اقتصادی و آموزه‌های دینی، بین ظرفیت‌ها و عملکرد دستگاه حج، شکاف توسعه‌ای و کمبود جدی بهره‌وری وجود دارد که می‌تواند با اصلاح استراتژی‌های موجود و توجه به نظریه‌ها و تجارب جدید، بخش‌هایی از شکاف مربوط را پر کرد. با توجه به دنیای پرتحول امروزی، تغییر الگوهای مدیریتی، نزدیک شدن جوامع و افراد به همدیگر و بازنگری اساسی در سیستم حج ضروری است.

۴. نظارت استاندارد و معنادار حکومت‌ها و دولت‌ها در حال حاضر، می‌تواند به کارآمدی سیستم‌ها و زیرسیستم‌ها بیفزاید. رضایت قلبی حجاج در امور حج، رضایت و خرسندی حجاج دیگر کشورها، رفتار مناسب با دولت‌های مرتبط و اثرگذاری بر مردم کشور مبدأ و مقصد، در کارآمدی و اثربخشی، و در نتیجه بهره‌وری دستگاه حج بسیار مؤثر است.

۵. این مقاله افزون بر کاربرد استدلال شرعی و بررسی عقلی، با ارائه نوعی تحلیل ریاضی نشان می‌دهد که سپردن امور حج از بخش عمومی و رسمی به بخش غیررسمی و خصوصی، موجب بهبود بهره‌وری می‌شود. در دنیای قرن ۲۱، اعتماد مردم به دستگاه‌ها، زمینه تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی است و افزایش این سرمایه در پایداری و پیشرفت بلندمدت مؤثر است. مطالعات فراوانی نشان می‌دهد که بخش‌های مردمی و خودجوش در تولید این سرمایه، نسبت به دولت بسیار موفق‌ترند (Knowles ۲۰۰۶). البته اعتماد حجاج به خدمت‌گزاران حج نیز از منظر دینی، بسیار کلیدی است. رضایت خداوند (صاحب‌خانه حج) ارتباط معناداری با رضایتمندی دیگر کارگزاران دارد. از این رو برای انجام دادن حج مقبول نگاهی سیستمی به رضایت‌های مربوط مفید و کارساز است. شکل‌گیری انجمن‌ها و شرکت‌های آزاد و خصوصی حج، با مشارکت خودجوش مردم، حتی می‌تواند هزینه‌های قبل از حج، هنگام حج و پس از آن را نیز بهینه‌سازی کند. در صورتی که تمامی کارگزاران حج، این نکات را رعایت کنند، رضایت صاحب‌خانه نیز فراهم می‌شود و دستگاهی کارآمد، با بهره‌وری استاندارد، به وجود می‌آید.

۶. واگذاری خدمات حج به بخش خصوصی، زمینه آزادی اقتصادی را نیز فراهم می‌آورد که طبق مطالعات اقتصادی، می‌تواند در راستای تقویت آزادی‌های اجتماعی نیز به پیش رود. (Sen ۱۹۹۹) معمولاً زمینه رضایتمندی کارگزاران از چارچوب‌های خصوصی و آزاد، نسبت به چارچوب‌های



حکومتی فراهم تر است. سپردن امور به دست مردم از یک طرف، خلاقیت‌ها را شکوفا می‌سازد (Hazlitt ۱۹۷۱) و از سوی دیگر، از تمرکز قدرت می‌کاهد (Friedman ۱۹۸۰) و زمینه مشارکت و اعتماد بیشتر را فراهم می‌آورد و در نتیجه موجب موجب تقویت توسعه پایدار و گسترش سرمایه اجتماعی می‌شود.

۷. در صورت سپردن امور به بخش خصوصی، زمینه‌های رانت و فساد اقتصادی کمتر خواهد شد. کارکردهای بخش خصوصی، زمینه مردم‌سالاری را در حوزه‌های اقتصادی فراهم می‌آورد که خود می‌تواند زمینه مردم‌سالاری در حوزه اجتماعی و سیاسی را نیز تقویت کند. (Cohen ۱۹۷۱) دامنه انتخاب در چارچوب‌های خصوصی، گسترده‌تر، و اطلاعات با هزینه کمتری توزیع می‌شود. اشتغال‌زایی و نشاط بخش خصوصی نیز از یافته‌های فرعی سپردن امور به بخش خصوصی است. ثبات بلندمدت اقتصادی و شکل‌گیری زمینه‌های اقتدار حقیقی، زمانی حاصل خواهد شد که مردم قدرت انتخاب آزادانه در عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی را دارا باشند که سپردن دستگاه حج به بخش خصوصی، این زمینه را تقویت می‌کند. سازگاری سپردن امور حج به دست مردم، از منظر آموزه‌های دینی و اخلاقی و نیز تاریخ صدر اسلام مورد تأیید است. با این واگذاری، زمینه‌های تحقق «فرضیه غفلت و بدعت» کم‌اثرتر، و موجب ثبات بلندمدت نظام اجتماعی می‌شود که اقتدار حقیقی یک نظام را می‌رساند.

◀ منابع

۱. قرآن کریم.
۲. غررالحکم، آمدی عبدالواحد، مکتبه العلم.
۳. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، قاهره، دارالاحیاء.
۴. نظم الدرر فی تناسب الآیات والسور، إبراهیم ابن البقاعی، بیروت، دار النشر.
۵. مقدمه ترجمه محمد پروین گنابادی، عبد الرحمن ابن خلدون، تهران، مرکز انتشارات علمی.
۶. سیره ابن هشام، ابی محمد ابن هشام، بیروت، دار الجیل.
۷. کنز العمال، علاءالدین ابن هندی، بیروت، موسسه الرساله.
۸. کتاب الخراج، ابی یوسف قاضی، بیروت، دارالمعرفه.
۹. رسائل، اخوان الصفاء، قم، مکتب الاعلام.
۱۰. اخلاق نیکوماخس، ارسطو طالیس، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. الجامع لمواضع القرآن الکریم، محمد فارس برکات، تهران، منظمه الحج و الاوقاف.
۱۲. تصنیف نهج البلاغه، لبیب بیضون، مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۳. دون التاریخ، ابن عیسا ترمذی، جامع الصحیح، بیروت دارالاحیاء.

۱۴. صهبای حج، عبدالله جوادی آملی.
۱۵. مالیه عمومی و اقتصاد دولت، یداله دادگر، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چاپ ششم.
۱۶. اخلاق کسب و کار از منظر اقتصاد و اسلام، _____، پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۳۸، صفحات ۱۲۰ - ۸۷.
۱۷. تفسیر الکبیر، فخر رازی، مکتب الاعلام الاسلامی.
۱۸. مکه مکرمه، ریا نویسی، رمضان.
۱۹. اقتصادنا، محمد باقر صدر، بیروت، دارالتعارف.
۲۰. من لا یحضره الفقیه، محمد الصدوق، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبایی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۲. اصول فلسفه و روش رئالیسم، محمد حسین طباطبایی، (بدون تاریخ چاپ)، دارالعلم.
۲۳. ریاض، عرب نیوز، شعبان.
۲۴. نصیحه الملوک به تصحیح، محمد غزالی، تهران، نشر فردوس، ۱۳۸۸.
۲۵. آزادی انتخاب، میلتن فرید من و رز فرید من، حکیم زاده جهرمی، حسین، تهران، نشر پارسی، ۱۳۶۷.
۲۶. سرمایه داری و آزادی، میلتن فرید من، مشیری، غلامرضا، تهران، نشر نی.
۲۷. نهج البلاغه، علی نقی فیض الاسلام، تهران، انتشارات فیض الاسلام، ۱۳۶۶.
۲۸. سفینه البحار، شیخ عباس قمی، تهران، مؤسسه فراهانی.
۲۹. خسارت حمل مواد مخدر، علی لیالی، گزارش منتشر شده، ریاست سازمان حج و زیارت.
۳۰. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، جلد ۷۷
۳۱. عواید الايام، احمد نراقی، مرکز الابحاث و الدراسات.
۳۲. نشریه زائر و خبرنگارهای سازمان حج و زیارت، سالهای مختلف.
۳۳. اقتصاد ارتدوکس و اقتصادی اخلاق مدار، حسین نمازی و یداله دادگر، شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم.
۳۴. المغازی، محمد واقدی، تهران، نشر دانش اسلامی.
۳۵. تاریخ یعقوبی، احمد یعقوبی، بیروت، دارالصادر.
۱. Baumol.W and Blinder.A (۲۰۰۲).economics، ۹th edition، Mason.Ohio . Southwestern publishing
۲. Beetham.D.and Boyle.K (۱۹۹۹).introducing democracy، UNICCO publishing
۳. Blank.R (۲۰۰۰).when can public policy makers Rely on private markets? Economic journal، ۱۱۰ (۴۶۲)، ۳۴ - ۴۹
۴. Buchanan.J (۱۹۹۷).public finance and choice.international Thomson publishing

۵. Daron .A (۲۰۰۳).lecture notes for political economic of institutions and development .MIT press.
۶. Daron .A .Robinson J (۲۰۰۶).economic origins of dictatorship and democracy .Cambridge university press
۷. Down .A .(۱۹۵۷).an economic theory of democracy .New York .Harper
۸. Friedman .M (۱۹۸۰).free to choose .Harvest books
۹. Hayek .F (۱۹۷۳).law .legislation and liberty .university of Chicago press
۱۰. Hazlitt .H (۱۹۷۱).the future of capitalism .quarterly review .۱۵ (۳) .۲۴۱ - ۵۲
۱۱. Knowles .S .(۲۰۰۶).is social capital a determination of development? NY . United Nation University press
۱۲. Mcgurn .W .(۲۰۰۲).pulpit economics .first things .Notre dam university press
۱۳. Nelson .N .W (۱۹۸۰).justifying democracy .London .Rutledge
۱۴. Olson .M (۱۹۹۷).the logic .in Samuel Becker .international publishers
۱۵. Rosen .H .(۲۰۰۵).public finance .London .McGraw - Hill
۱۶. Sen .A (۱۹۹۹).development as freedom .Oxford University press
۱۷. Sen .A .(۱۹۸۷).on ethics and economics .oxford .Blackwell
۱۸. Smith .A (۱۹۷۶).an inquiry into the nature and causes of the wealth of nations .university of Chicago press
۱۹. Stigler .G.J (۱۹۷۲).economic competition and electoral competition . public choice ۱۳ .۹۱ - ۱۰۶

ظرفیت‌های اقتصادی حج از دیدگاه امام خمینی رحمته الله علیه

محسن محمدی^۱

◀ چکیده

امام خمینی رحمته الله علیه احیاگر تفکر دینی بود. با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی در میدان عمل، بر تمام انگاره‌های جدایی دین از سیاست و انحصار دین در کارکردهای فردی خط بطلان کشید. ایشان با نگرش عمیق و جامع خود، حج ابراهیمی را احیا کرد تا دیگر حج در ابعاد فقهی و مناسک فردی باقی نماند. بلکه از تمام ظرفیت‌های سیاسی و اجتماعی حج در بازسازی و بازآفرینی تمدن اسلامی استفاده شود. یکی از این ابعاد احیا شده، بعد اقتصادی حج است که با توجه به دیدگاه و سیره امام خمینی رحمته الله علیه درباره قابلیت دین در اداره جامعه و نظام‌آفرینی، جهات ویژه‌ای می‌یابد. از آنجا که نگرش امام خمینی به اقتصاد بیشتر به ابعاد سیاسی و فرهنگی برمی‌گردد، ایشان ابعاد اقتصادی حج را نیز بیشتر با چنین رویکردی پی‌گرفته‌اند تا مسلمانان بر استعمار غلبه کنند و مقدمات اقتدار اقتصادی را بیابند. واژگان کلیدی: امام خمینی، حج، ظرفیت‌های اقتصادی، اقتصاد سیاسی

مقدمه

حج مهم‌ترین عبادت اجتماعی اسلام است که هر سال نمایندگان از سراسر جهان اسلام را کنار هم جمع می‌کند. این عبادت جهان‌شمول، ابعاد متفاوت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را در کنار ابعاد فقهی، عرفانی، اخلاقی و تربیتی همراه خود دارد که حاکی از ابعاد مترقی و متعالی اسلام است. خدای متعال این نظام هوشمندانه را برای پیشرفت و توسعه همه‌جانبه اسلام طراحی کرده است. متأسفانه استعمارگران که اسلام را مانع تحقق برنامه‌های استثماری خود می‌دانستند، کوشیدند مسلمانان

۱. مدیر گروه مطالعات اجتماعی پژوهشکده حج و زیارت



را در عرصه سیاسی و اجتماعی از آموزه‌های اسلام دور کنند تا بتوانند سرمایه‌های مادی و معنوی آنان را به یغما برند.

در این بین، حج نیز از ابعاد سیاسی و اجتماعی خود دور شد و مسلمانان جنبه‌های فقهی و اخلاقی آن را در اولویت قرار دارند. در چنین فضایی امام خمینی علیه السلام ضمن انتقاد از تفکر حاکم بر جهان اسلام، انقلاب اسلامی ایران را با تکیه بر اصول و اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی اسلام رهبری کرد و در زمانی که دین در اندیشه‌ها و نظریه‌های صاحب‌نظران سیاسی و اجتماعی جایگاهی بیش از حیات فردی نداشت و به هیچ‌وجه کارکرد اجتماعی برای آن تبیین نمی‌شد، با ارائه تفسیر جدید از دین، توجه همه را به خود جلب کرد.

امام علیه السلام کوشید با رهبری و به ثمر رساندن انقلاب اسلامی، اسلام را در همه ابعاد جامعه پیاده کند. بنابراین با انتقاد از نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی غرب و با ارائه نظریه ولایت فقیه، تلاش نمود تمام ظرفیت‌های اسلام را در اداره جامعه تبیین و عملی کند.

ایشان در پیام‌های خود به کنگره حج فقط زائران ایرانی را خطاب قرار نمی‌داد، بلکه با دیدی بین‌المللی ابعاد سیاسی و اجتماعی حج را برای تمام مسلمانان جهان تبیین می‌نمود تا آنها را به ابعاد مغفول حج متوجه کند. به این ترتیب امام خمینی علیه السلام تجربه تحول دینی در ایران را برای سایر مسلمانان جهان از طریق حج راهنمایی می‌نماید. در این بین امام خمینی مسلمانان را به ابعاد اقتصادی حج متوجه می‌نماید و حتی ابعاد سیاسی، اخلاقی و اجتماعی حج را نیز در این راستا تبیین می‌کند. در این مقاله ظرفیت‌های اقتصادی حج را از دیدگاه امام، براساس پیام‌ها و سخنان ایشان به مناسبت ایام حج بررسی می‌کنیم.

نحوه نگرش امام به اقتصاد

امام علیه السلام آن گونه که در حیطه تخصصی اقتصاددانان است، به علم اقتصاد نظر نمی‌کند، بلکه سخنان ایشان در قالب احکام و اصول نظام اقتصادی* است؛ به عبارت دیگر سخنان امام خمینی علیه السلام ناظر به هنجارها، خط‌مشی‌ها و گرایش‌های مکتبی است، نه قوانین علمی اقتصاد. از این رو امام خمینی علیه السلام به‌طور مستقل به مسئله اقتصاد نپرداخته، بلکه در نگرش سیستمی خود، مسائل اجتماعی و به‌ویژه اقتصاد را به حوزه‌های مختلف شرعی سرایت داده و معتقد است که حوزه‌های سیاست، فرهنگ و اقتصاد در یکدیگر تأثیر و تأثیر متقابل دارند و عملکرد همسوی آنها می‌تواند یک نظام اجتماعی تحت عنوان نظام اجتماعی اسلام را شکل دهد؛ به گفته ایشان:

* ر.ک: امام خمینی، دولت و اقتصاد، میثم موسایی، ص ۹۱ و ۹۲.

حل تمامی مشکلات و پیچیدگی‌ها در زندگی انسان‌ها تنها با تنظیم روابط اقتصادی به شکل خاص حل نمی‌شود و نخواهد شد. بلکه مشکلات را در کل یک نظام اسلامی باید حل کرد و از معنویت نباید غافل بود که کلید دردهاست.^۱

این نظام اجتماعی، متأثر از معرفت‌شناسی خاص ایشان که متکی بر طبیعت و ماورای طبیعت، به‌طور همزمان بود و انسان‌شناسی خاص وی که انسان را موجودی دو بعدی در نظر می‌گرفت، می‌باشد. ایشان هدف این نظام را رشد و تعالی ابعاد بشر، و اقتصاد را هم‌اثری برای آن ذکر می‌کند. از این رو اقتصاد به تنهایی اهمیتی خاصی ندارد. و بالاصاله هدف نیست. بلکه صرفاً وسیله‌ای است برای رشد و تعالی انسان؛ امام خمینی علیه السلام در این خصوص می‌گوید:

زیربنا اقتصاد نیست؛ برای اینکه غایت انسان اقتصاد نیست. انسان زحمتش برای این نیست که فقط شکمش را سیر کند... برنامه اسلام این است که این انسان را جوری کند که هم اینجا صحیح باشد و هم آنجا صحیح باشد. راه مستقیم نه طرف شرق و نه طرف غرب. صراط مستقیم یک سرش اینجا است یک سرش هم لانه‌ایست.^۲

این دیدگاه که دنیا و آخرت را دو مفهوم وابسته به هم می‌بیند، پیاده شدن اسلام در حوزه اقتصاد را مشروط به پیاده شدن همه جانبه اسلام می‌داند: «پیاده کردن مقاصد اسلام در جهان و خصوصاً برنامه‌های اقتصادی آن و مقابله با اقتصاد بیمار سرمایه‌داری غرب و اشتراکی شرق، بدون حاکمیت همه جانبه اسلام میسر نیست».^۳

براین اساس، ایشان جهت‌گیری تصمیم‌های اقتصادی را در سه محور حفظ منافع محرومان، گسترش مشارکت عمومی و مبارزه با زراندوزی مورد تأکید قرار می‌دهند.^۴

نگاه ویژه امام به حج

امام علیه السلام با قرائت جامعی از اسلام ناب، بزرگ‌ترین احیاگر تفکر دینی در قرن حاضر شد و با همین ایده و مبنا انقلاب اسلامی را رهبری کرد و به پیروزی رساند. ایشان با برداشت‌های جزئی‌نگری و انتخابی با دین مخالف بودند و تأکید داشتند که نگرش‌های دینی باید جامع، و توأمان شامل همه جهات مادی، معنوی، فردی و اجتماعی باشد. ایشان در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج، با تأکید بر این نکته فرمود:

۱. صحیفه امام، ج ۵، ص ۴۳۷.

۲. صحیفه امام، ج ۹، صص ۴۵۷ و ۴۵۸.

۳. صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۴۰.

۴. رک: همان، ج ۲۱، ص ۴۴۴.



عید سعید و مبارک، در حقیقت آن روزی است که با بیداری مسلمین و تعهد علمای اسلام، تمام مسلمانان جهان از تحت سلطه ستمکاران و جهان‌خواران بیرون آیند و این مقصد بزرگ، زمانی میسر است که ابعاد مختلف احکام اسلام را بتوانند به ملت‌های زیر ستم ارائه دهند و ملت‌ها را با اسلام آشنا کنند و فرصت را برای این امر بزرگ سرنوشت‌ساز مغتنم شمرده و از دست ندهند و چه فرصتی بالاتر و والاتر از کنگره عظیم حج که خداوند متعال برای مسلمانان فراهم آورده است.^۱

ایشان در جایی دیگر، خطاب به زائران بیت الله، آشنا نبودن مسلمانان با همه ابعاد اسلام را بزرگ‌ترین مشکل جامعه اسلامی می‌داند که بسیاری از مسائل دیگر نیز از آن ناشی می‌شود: بزرگ‌ترین درد جوامع اسلامی این است که هنوز فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را درک نکرده‌اند و حج با آن همه راز و عظمتی که دارد، هنوز به صورت یک عبادت خشک و یک حرکت بی‌حاصل و بی‌ثمر باقی مانده است.^۲

امام با چنین نگرش همه‌جانبه و اجتماعی به دین (دین حداکثری) در مقوله حج نیز وارد شدند. از نظر ایشان حج یکی از مهم‌ترین اجزای دین است که ابعاد سیاسی و اجتماعی آن، همراه با ابعاد عرفانی و فقهی‌اش مطرح می‌شود. ولی در حال حاضر، فقط به بعد فقهی و مناسکی آن عمل می‌شود و سایر جنبه‌های آن فراموش شده است:

باید بدانند که حج ابراهیمی محمدی، سال‌هاست غریب و مهجور است؛ هم از جهات معنوی و عرفانی و هم از جهات سیاسی و اجتماعی و حجاج عزیز تمامی کشورهای اسلامی، باید بیت خدا را در همه ابعادش از این غربت در آورند.^۳

امام علیه السلام در پیام خود به مناسبت سالگرد کشتار خونین مردم در مکه، تفکری که حج را در سطح یک عبادت دست‌جمعی و سفر زیارتی - سیاحتی تنزل می‌دهد، به شدت رد می‌کند و در مقابل، کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج را مبارزه با دشمنان اسلام و عامل تقویت همبستگی مسلمانان معرفی می‌کند.^۴

امام خمینی علیه السلام حتی از مناسک حج نیز تفسیری سیاسی دارد و آن را با مفاهیمی همچون مبارزه با شیاطین، بت‌ها و طاغوت‌های زمان همراه می‌کند و در مقابل همبستگی بین مسلمانان، گره می‌زند.^۵

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۳۳.

۲. صحیفه نور، ج ۲، ص ۲۷۷.

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۸۴.

۴. رک: همان، ص ۲۵۰.

۵. رک: همان، صص ۱۲۲ - ۱۵۴، ۱۸۴ و ۱۸۵.

به اعتقاد امام، حج ابعاد گوناگونی دارد که تنها در اعمال و مناسک خلاصه نمی‌شود: حج، تنها حرکات و اعمال و لفظها نیست و با کلام و لفظ و حرکت خشک، انسان به خدا نمی‌رسد. حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست‌وجو نمود. حج پیام‌آور و ایجاد بنای جامعه‌ای به دور از رذایل مادی و معنوی است.^۱

ایشان منافع در حج را نیز منافع عامی داند که اقتصاد نیز یکی از آنهاست: به ابراهیم خلیل الله خطاب می‌شود که مردم را به حج بخوان تا برای شهود منافع خود از همه اقطار بیابند. این منافع جامعه است: منافع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی...^۲

با این اوصاف، از دید امام علیه السلام: یکی از وظایف بزرگ مسلمانان، پی‌بردن به این واقعیت است که حج چیست و چرا برای همیشه باید بخشی از امکانات مادی و معنوی خود را برای برپایی آن صرف کنند.^۳ البته زنده نگه‌داشتن واقعیت و ماهیت حج، به همه مسلمانان مربوط است. ولی نخبگان در این مورد، جایگاه ویژه‌ای دارند:

همه مسلمانان باید در تجدید حیات حج و قرآن کریم و بازگرداندن این دو به صحنه‌های زندگی‌شان کوشش کنند و محققان متعهد اسلام با ارائه تفسیرهای صحیح و واقعی از فلسفه حج، همه بافته‌ها و تافته‌های خرافاتی علمای درباری را به دریا بریزند.^۴ امام علیه السلام حج را مانند قرآن می‌داند که هر دو در جهان اسلام مهجورند و هر دو، دارای لایه‌ها و ابعاد معرفتی متعددی هستند که علاوه بر عوام، خواص و اندیشمندان نیز می‌توانند به تحلیل و بررسی و نکته‌آموزی آن دست بزنند.^۵

حج و اقتصاد

با توجه به دیدگاه‌های امام خمینی درباره اسلام، حج و اقتصاد، جنبه‌های اقتصادی حج را در چهار بخش پی‌می‌گیریم: ابعاد اقتصادی حج، سیاست و اقتصاد در حج، فرهنگ و اقتصاد در حج و اخلاق و اقتصاد در حج.

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲۵.

۳. همان.

۴. همان.

۵. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۵۰ و ۲۵۱.



قبل از پرداختن به موارد فوق، جهت توجیه انتخاب این الگو، توجه به موارد زیر مفید است:

۱. دیدگاه کلی حضرت امام علیه السلام درباره جهات و کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج، بر نگرش اقتصادی ایشان درباره حج نیز تأثیر داشته است و ایشان نه به عنوان یک اقتصاددان، بلکه به عنوان یک عالم دینی سیاست‌مدار به دنبال این است که در راستای بهره‌مندی اقتصادی، مسلمانان را با رویکردی کلان متوجه ظرفیت‌های سیاسی و اجتماعی حج کند. از این رو در اندیشه اقتصادی امام خمینی علیه السلام از پول مشترک اسلامی، بازار مشترک اسلامی، بانک و بانکداری اسلامی اثری نیست، ولی ایشان از تحریم کالاهای آمریکایی و لزوم بررسی مسائل مسلمانان در حج مطالبی بیان می‌کنند که به مبانی سیاسی و فرهنگی اقتصاد مربوط است.

۲. در این مقاله افزون بر بعد اقتصادی حج، رابطه این بعد با ابعاد سیاسی، فرهنگی و اخلاقی حج نیز بررسی می‌شود؛ زیرا علاوه بر اینکه امام خمینی در نگرش‌های اقتصادی خود، به جهات سیاسی و فرهنگی و اخلاقی بسیار توجه داشته است، تحلیل وقایع اجتماعی با رویکرد سیستمی نشان می‌دهد که نهادهای مختلف اجتماعی با یکدیگر ارتباطی تعاملی دارند؛ به طوری که هیچ یک را نمی‌توان بدون دیگری بررسی کرد. برخی از جامعه‌شناسان چنین تعامل ارگانیک بین نهادها در اجتماع را «نظام‌های مبادله در جامعه» نامیده‌اند.^۱ بنابراین اقتصاد نیز در جامعه با سایر نهادهای اجتماعی ارتباطی محکم دارد؛ به طوری که در اثر تغییر و تحولات آنها دگرگون می‌شود. بنابراین برای هرگونه برنامه‌ریزی و بررسی مسائل اقتصادی باید نگرش‌های محدود و تک‌بعدی را کنار گذاشت و با دیدی جامع‌نگر مسائل اقتصادی را بررسی کرد. در این رویکرد مباحث اقتصادی به مسائل اقتصادی محدود نمی‌شود. بلکه سیاست، فرهنگ و اخلاق نیز در پیشبرد و طراحی نظام اقتصادی جایگاه ویژه‌ای دارند. حتی می‌توان امتیاز و تمایز اندیشه اقتصادی امام خمینی و جهات اقتصادی حج را نیز در این دیدگاه جامع و شامل تحلیل کرد.

۱. ابعاد اقتصادی حج

الف) طرح مسائل اقتصادی

یکی از ویژگی‌های اندیشه امام خمینی که ایشان را از بسیاری از علمای دینی متمایز می‌کند، دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی ایشان و ضرورت ورود دین در این عرصه است، به طوری که ایشان خطاب به حاجیان این مسئله را با سرنوشت تمدنی مسلمانان پیوند می‌زند:

همه می‌دانیم و باید بدانیم که آنچه از قرن‌ها پیش تاکنون بر سر مسلمین آمده، خصوصاً در یکی

۱. ر.ک: نظریه‌های جامعه‌شناختی، غلام‌عباس توسلی، صص ۲۴۷-۲۵۳.

دو قرن اخیر که دست دولت‌های اجنبی به کشورهای اسلامی باز شده و سایه شوم آنان بلاد مسلمین را به تاریکی و ظلمات کشانده است و ذخایر خداداد آنان را به باد فنا داده و به طور مداوم می‌دهد. غفلت مسلمانان از مسائل سیاسی و اجتماعی اسلام است که به دست استعمارگران و استثمارچیان و عمال غرب‌زده و شرق‌زده آنان به توده‌های مسلمانان محروم تحمیل شده است که حتی غالب علمای اسلام گمان می‌کردند و می‌کنند که اسلام از سیاست منزّه است و یک شخص مسلمان نباید در سیاست دخالت کند. چپاولگران حيله‌گر کوشش کردند به دست عمال به اصطلاح روشنفکر خود اسلام را همچون مسیحیت منحرف به انزوا کشانند و علما را در چهارچوب مسائل عبادی مجبوس کنند و ائمه جماعات را در مساجد و محافل عقد و ازدواج، منزوی، و مقدسین از توده را سرگرم ذکر و دعا، و جوانان عزیز را سرگرم عیش و نوش، از صحنه امور سیاسی و اجتماعی و اهتمام به امور مسلمین و گرفتاری بلاد اسلامی خارج نمایند. و در این امر توفیق بسزایی پیدا کردند. و از این جهالت و غفلت ما سوء استفاده نمودند، و بلاد مسلمین را یا مستعمره خویش نمودند و یا به استثمار کشیدند. و بسیاری از سلاطین و حکام مسلمین را استخدام نموده، و با دست آنان ملت‌ها را به استضعاف و استثمار کشانند؛ و وابستگی و فقر و فاقه و پیامدهای آنها گریبان‌گیر توده‌های دربند گردید. و اکنون نیز مسلمین به غفلت خود، و عمال استعمار به تبلیغات خود، و ابرقدرت‌ها به سلطه و چپاول خود ادامه می‌دهند؛ و آخوندهای مزدور و درباری به عقب‌نگه‌داشتن مسلمانان و جهالت و غفلت آنان دامن می‌زنند.^۱

امام خمینی بر این باور بود که باید در حج مسائل جهان اسلام مطرح شود تا مسلمانان به احوال و اوضاع یکدیگر پی ببرند و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند. البته ایشان، این نکته را از مسائل مهم اجتماع حج می‌دانست، نه مسائل حاشیه‌ای و جنبی و می‌فرمود: «...نکته مهم این اجتماعات [حج] این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند...»^۲.

بیشترین بخش از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج، به بیان و تشریح اوضاع و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه‌رو بودند، اختصاص داشت و برخی از آنها به کشورهای همجوار: «فلسطین»^۳ و «لبنان»^۴ و برخی هم به همه مسلمانان جهان مربوط بود.^۵

این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام علیه السلام در مورد حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲۲ و ۱۲۳

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۵۵.

۳. همان، صص ۱۲، ۲۰۳، ۲۵۷.

۴. ر.ک: همان، صص ۸۴، ۱۱۴.

۵. ر.ک: همان، صص ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷ - ۱۷۰، ۲۵۵.



مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد. ایشان خطاب به زائران خانه خدا فرمود:

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی، تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن، بر برادران مسلمان آنان چه می‌گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس رفتاری‌های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند.^۱

ایشان در پیامی دیگر نیز فرمود:

باید تمام بلادی که وارد می‌شوند و مردم مستطیعش یا روحانیون محترمش وارد می‌شوند، باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند... اینها اموری است که باید رسیدگی به آن بشود و حج برای همین امور است. حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و درصدد رفع مشکلات برآیند.^۲

در راستای تحقق این امور، امام خمینی علیه السلام با دیدی جامع درباره حج، در پیام‌های خود زائران خانه خدا را متوجه این ظرفیت عظیم می‌کند:

«بر شما ملت عزیز اسلام که برای ادای مناسک حج در این سرزمین وحی اجتماع کرده‌اید، لازم است از فرصت استفاده کرده، به فکر چاره باشید. برای حل مسائل مشکله مسلمین تبادل نظر و تفاهم کنید».^۳

امام علیه السلام ملت‌ها را به اموری غیر از مناسک نیز مکلف کرده‌اند:

یک- کوشش در راه توسعه و پیشرفت مسلمانان و همبستگی و پیوستگی جامعه اسلامی؛

دو- هم‌فکری و هم‌پیمانی در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار؛

سه- چاره‌جویی برای رفتاری‌های ملل مسلمان؛

چهار- توجه به فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی؛

پنج- چاره‌اندیشی برای آزادی سرزمین فلسطین از چنگال صهیونیسم.^۴

از نظر امام خمینی علیه السلام:

نکته مهم این اجتماعات [حج]، این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال

گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین فکر کنند و اجتماع بزرگ

میلیونی اسلامی در حجاز برای همین نکته است؛ در عین حالی که عبادت است.^۵

۱. صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۵۷.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۱.

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱.

۴. رک: همان، صص ۱۱ و ۱۲.

۵. صحیفه حج، ج ۱، ص ۵۵.

بدین ترتیب درمی‌یابیم که امام خمینی با در نظر گرفتن هویت تمدنی جهان اسلام و امت واحد اسلامی، حج را زمینه‌ای برای تحقق اهداف بین‌المللی و شخصیت فراملی مسلمانان می‌داند. طبیعی است یکی از مسائل مهم کشورهای اسلامی که لازم است برای اجرای برنامه‌ها و مبارزه با دشمنان اسلام در آن توافق و هماهنگی عمومی باشد، مسائل اقتصادی است. مسلمانان در پرتو اجتماع پرشکوه حج می‌توانند در تحقق این مهم از ظرفیت حج بهره‌مند شوند.

این بعد از حج، با حضور همه مسلمانان محقق می‌شود. ولی با توجه به ماهیت تخصصی این مسائل، کارشناسان و نخبگان کشورهای اسلامی در این مورد مسئولیت بیشتری دارند؛ چنان‌که امام خمینی می‌فرماید: ... کسانی که اصحاب تفکر هستند، نویسنده هستند، روشن‌فکر هستند و عالم هستند، در آن محیط مجتمع بشوند و مشکلات مسلمین را در تمام جهان بررسی کنند و آنچه که می‌توانند حل کنند... اشخاص مؤثری که می‌توانند از حکومت‌ها از بزرگان قوم، در آنجا می‌توانند، مجتمع بشوند و مسائل اسلام را و مسائل مسلمین را و مسائل سیاسی و اجتماعی را بررسی کنند. مع‌الاسف این امر مغفول‌عنه است.^۱

و نیز می‌فرماید:

ای گویندگان و نویسندگان! در اجتماعات بزرگ، عرفات و مشعر و منا و مکه معظمه و مدینه منوره، مسائل اجتماعی و سیاسی مناطق خود را به گوش برادران ایمانی برسانید و از هم‌طلب نصرت کنید.^۲

امام خمینی به صرف طرح مسائل و مشکلات اقتصادی در حج بسنده نکرد. ایشان پس از بیان مشکلات اقتصادی جهان اسلام در سطح کلان، برای رفع آن، به ظرفیت‌های اقتصادی دیگر حج اشاره کردند:

... پس اکنون که در مرکز اسلام حیات‌بخش به امر خدا و رسولش گرد آمده‌اید و از هر ملت و مذهب در این مکان عظیم اجتماع کرده‌اید، برای این درد مهلک و سرطان‌کشنده چاره‌اندیشی کنید و باید بدانید که چاره اساسی در سایه وحدت همه مسلمین و اجتماع همگانی در قطع ید ابرقدرت‌ها از کشورهای اسلامی است و عملی کردن شعائر موافق کریمه و مشاهد مشرفه در کشورهای خویش است و قدم اول زدودن یأس از دل‌هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرق در جان‌های مسلمین جایگزین کردند و به آنها باوراندند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت، نمی‌شود به زندگانی خود ادامه داد...^۳

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۵۶.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۳۸.

۳. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۶.



امام خمینی چنان که در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج، از طرفی به نقد نظام اقتصاد غرب می‌پردازد^۱ و از طرف دیگر اصول اقتصاد اسلامی را بیان می‌کند.^۲ از اندیشمندان نیز می‌خواهد که نظام اقتصاد اسلامی را طرح‌ریزی نمایند؛ چراکه ضعف و وابستگی اقتصادی به غرب و استعمارگران، کارکردهای فرهنگی و سیاسی بسیاری دارد و سبب می‌شود مسلمانان، خودباوری و اعتماد به نفس لازم را برای رویارویی با دشمنان از دست بدهند. امام خمینی علیه السلام، با نگرش و چشم‌انداز وسیع و همه‌جانبه خود نسبت به اسلام و اوضاع مسلمانان و کشورهای اسلامی، به این مسئله پی برد و با بیان پیام‌های خود به زائران خانه خدا، ظرفیت عظیم حج را برای مقابله با این مشکل اساسی گوشزد کرد:

یکی از مسائل بسیار مهمی که به عهده علما و فقها و روحانیت است، مقابله جدی با دو فرهنگ ظالمانه و منحط اقتصادی شرق و غرب و مبارزه با سیاست‌های اقتصاد سرمایه‌داری و اشتراکی در جامعه است... این به عهده علمای اسلام و محققین و کارشناسان اسلامی است که برای جایگزین کردن سیستم ناصحیح اقتصاد حاکم بر جهان اسلام، طرح‌ها و برنامه‌های سازنده و در برگیرنده منافع محرومین و پابرنه‌ها را ارائه دهند و جهان مستضعفین و مسلمین را از تنگنا و فقر معیشت به در آورند.^۳

(ب) تحریم کالاهای بیگانه

حج عبادتی جهان‌شمول است که جنبه‌های گوناگونی دارد. خداوند مردم را به حج فرا می‌خواند تا منافع خویش را ببینند.^۴ این منافع، عام و از جنبه‌های گوناگون تحلیل‌پذیر است که یکی از این منافع، بهره‌های اقتصادی است.^۵

تجمع میلیونی زائران، ظرفیت‌های اقتصادی بالایی را در سطح ملی و بین‌المللی جهان اسلام ایجاد می‌کند. حتی پیش از اسلام نیز این جنبه از حج مطرح بود؛ البته بیشتر برای تاجران قریش که با برپایی بازار، کالاهای خود را به زائران خانه خدا می‌فروختند. با تأسف، امروزه کشورهای اسلامی بسیار کمتر از کشورهای غیراسلامی از این منفعت اقتصادی حج بهره‌مند می‌شوند.

امام خمینی علیه السلام ضمن انتقاد از وابستگی اقتصادی کشورهای اسلامی به غرب و وجود کالاهای غربی

۱. ر.ک: همان، ص ۲۲۱.

۲. ر.ک: همان، ص ۱۶۸.

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۲۱ و ۲۲۲.

۴. «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...» «تا شاهد منافع گوناگون خویش [در این برنامه حیات‌بخش] باشند». (حج: ۲۸)

۵. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲۵.

در بازارهای اسلامی^۱ و مکه^۲، کالاهای آمریکایی را در حج تحریم کرد و بدین ترتیب، ظرفیت‌های اقتصادی حج را نشان داد تا بازار گسترده‌ای که در ایام حج ایجاد می‌شود، به دست بیگانگان نیفتد، بلکه خود مسلمانان از این پتانسیل عظیم بهره‌مند شوند:

کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می‌شود، آنچه مربوط به آمریکای مخالف با آرمان‌های اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها باید احتراز شود.^۳

امام خمینی علیه السلام، در پیامی، این آسیب را این گونه گوشزد کرد:

کثیری از حجاج بیت الله الحرام که برای فریضه حج می‌روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد یا للمسلمین برخیزند، غافلانه در بازارها به جست‌وجوی کالاهای آمریکایی، اروپایی و ژاپنی پرسه می‌زنند و دل صاحب شریعت را با این عمل که با حیثیت حج و حجاج بازی می‌کند، به درد می‌آورند.^۴

ج) مبارزه با فقر

امام خمینی در پیام‌های خود به مناسبت حج بر این نکته کلیدی تأکید کردند که ملاک برتری تقواست و فقر و غنا ملاک برتری یا کهنتری نیست. ایشان این موضوع اخلاقی را در پیام‌های خود به کنگره حج با رویکردی اقتصادی تبیین کردند تا مسلمانان را به ظرفیت‌های بیشتری از اقتصاد حج متوجه نمایند:

بیان این حقیقت که صاحبان مال و منال در حکومت اسلام هیچ امتیاز و برتری از این جهت بر فقرا ندارند و ابدأ اولویتی به آنان تعلق نخواهد گرفت، مسلم راه شکوفایی و پرورش استعدادهای خفته و سرکوب شده پابرهنگان را فراهم می‌کند و تذکر این مطلب که ثروتمندان، هرگز به خاطر تمکن مالی خود نباید در حکومت و حکمرانان و اداره‌کنندگان کشور اسلامی نفوذ کنند و مال و ثروت خود را به بهانه فخرفروشی و مباهات قرار بدهند و به فقرا و مستمندان و زحمتکشان، افکار و خواسته‌های خود را تحمیل کنند، این خود بزرگترین عامل تعاون و دخالت‌دادن مردم در امور و گرایش آنان به اخلاق کریمه و ارزش‌های متعالی و فرار از تملق‌گویی‌ها می‌گردد و حتی بعض ثروتمندان را از این‌که تصور کنند که مال و امکاناتشان دلیل اعتبار آنان در پیشگاه خداست، متنبه می‌کند.^۵

۱. همان، ص ۱۶۸.

۲. همان، ص ۱۶۹.

۳. همان، ص ۱۹۲.

۴. صحیفه نور، ج ۱۹، ص ۲۰۴؛ صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۹.

۵. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۲۲.



ایشان در سال ۱۳۶۷ در سالگرد کشتار خونین مکه، ضمن بیان اینکه مبارزه با مستکبران با رفاه‌طلبی سازگار نیست و فقط آنها که درد فقر را چشیده‌اند تا آخر در این مسیر باقی می‌مانند، می‌فرماید: «باید خدا را در نظر داشت، و تمام هم و تلاش خود را در جهت رضایت خدا و کمک به فقرا به کار گرفت... ما برای احقاق حقوق فقرا در جوامع بشری تا آخرین قطره خون دفاع خواهیم کرد»^۱.
امام خمینی مسلمانان را در حج، افزون بر وظایف سیاسی و اجتماعی، به توجه به فقرا نیز مکلف می‌کند:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ که به امر خداوند تعالی در هر سال در این سرزمین مقدس فراهم می‌شود، شما ملت‌های مسلمان را مکلف می‌سازد... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم‌پیمان شوید. گرفتاری‌های ملل مُسلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ‌گونه اقدامی فروگذار نکنید. برای فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی فکری کنید.^۲

ایشان در جای دیگر توجه به فقرا را از اصول و اهداف حج معرفی می‌کند:

حقیقت حج این است که شما بروید درد مردم را ببینید؛ ببینید فقرا چه جوری هستند، شما هم بشوید آن طور. ببینید مستمندان جهان چه‌طورند، شما هم [به] آن رنگ درآید... خوب، شما حاجی هستید، شما مسلمانی هستید که می‌خواهید به داد مسلمین برسید؛ به داد مستضعفین جهان برسید.^۳

امام خمینی حتی مناسک سیاسی حج را در راستای مفاهیم اقتصادی تبیین نموده و برائت از مشرکین در حج را به ابعاد اقتصادی مبارزه با استعمار پیوند می‌زند:

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت‌ها و سرمایه‌ها، فریاد دردمندانه ملت‌هایی است که خنجر کفر و نفاق قلب آنان را دریده است.
فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهیدستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند و حریصانه از خون دل ملت‌های فقیر و کشاورزان و کارگران و زحمتکشان، به اسم سرمایه‌داری و سوسیالیسم و کمونیسم، مکیده و شریان حیات اقتصاد جهان را به خود پیوند داده‌اند و مردم جهان را از رسیدن به کمترین حقوق حقه خود محروم نموده‌اند.^۴

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۵۹ و ۲۶۰

۲. همان، صص ۱۲ و ۱۱

۳. همان، صص ۹۲ و ۹۳

۴. همان، ص ۲۰۱

۲. سیاست و اقتصاد در حج

الف) برائت از مشرکین

حج از دید امام علیه السلام افزون بر جنبه‌های فقهی و معنوی، جنبه سیاسی نیز دارد. از این رو برائت از مشرکان، از نظر امام، در تحقق حج واقعی، جایگاه بس ویژه‌ای دارد؛ چنان که می‌فرماید:

میلیون‌ها مسلمان هر سال به مکه می‌روند و پا جای پای پیامبر و ابراهیم و اسماعیل و هاجر می‌گذارند. ولی هیچ کس نیست که از خود بپرسد ابراهیم و محمد، که بودند و چه کردند؟! هدفشان چه بود؟! از ما چه خواستند؟! گویی به تنها چیزی که فکر نمی‌شود، به همین است. مسلم حج بی‌روح و بی‌تحرك و قیام، حج بی‌برائت، حج بی‌وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید، حج نیست.^۱

در جایی دیگر، درباره اهمیت برائت از مشرکان می‌فرماید:

اعلان برائت از مشرکان که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است، باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود.... مگر تحقق دیانت، جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است....^۲

برائت از مشرکان در ادیان پیشین نیز وجود داشته و یکی از وقایع مهم تاریخ عصر رسالت در اواخر عمر پیامبر صلی الله علیه و آله بوده است که به سبب آن، دولت اسلامی تثبیت، و دعوت جهانی اسلام آغاز شد و پیام‌ها و پیک‌های آن حضرت به سران دولت‌ها و ملت‌ها گسیل شدند.^۳

هرچند برائت از مشرکان یک اصل همیشگی و جاودانه است که خداوند آن را مقرر کرده تا روش سیاسی اسلام و مسلمانان را در مقابل مخالفان توحید و ناقضان حقوق انسانی و مشروع مسلمانان روشن سازد^۴، ولی از نظر امام، برائت از مشرکان، در هر عصر و زمانی، جلوه‌ها و شیوه‌ها و برنامه‌های متناسب خود را می‌طلبد.^۵ امام خمینی به زیبایی و ظرافت ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکین تبیین کرده است:

راه‌پیمایی‌های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راه‌پیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۱.

۲. همان، ص ۱۹۷.

۳. ر.ک: برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی علیه السلام، علیرضا اسماعیل‌آبادی، ص ۲۲۰.

۴. همان، ص ۲۲۱.

۵. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۹۹.



می‌شود و درست به همین جهت است که با کشتار دسته‌جمعی زنان و مردان آزاده، از آن جلوگیری می‌شود و در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده‌دلان می‌فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد.^۱

امام علیه السلام پس از تأکید بر برائت از مشرکان نیز بیان دلیل‌های سست و بی‌اساس مخالفان و موافقان احتمالی اجرای آن، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می‌کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذنان آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه‌اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است... فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت‌ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت‌های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته‌اند و سرمایه آنان را به غارت برده‌اند. فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه‌طلبانه آن را از دست داده‌اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت‌ها و سرمایه‌ها، فریاد دردمندان ملت‌هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است. فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی‌دستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند. فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشسته‌اند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته‌اند.^۲

برای درک بهتر ارتباط برائت از مشرکان و جهات اقتصادی در اندیشه حضرت امام خمینی علیه السلام، توجه به این نکته مفید خواهد بود که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت‌ها و اجانب سرچشمه می‌گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوء استفاده آنها از سرمایه‌ها و منابع مسلمانان از بین می‌رود. به این ترتیب امام خمینی با تحلیلی سیاسی - اقتصادی از برائت از مشرکین در حج، این نکته کلیدی را به مسلمانان یادآوری می‌کند که رابطه استعمارگونه و غفلت‌انگیز با دشمنان اسلام اثری جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه‌های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دستیابی

۱. همان، صص ۲۵۶ و ۲۵۷.

۲. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۰۰ و ۲۰۱.

به عزت از دست رفته خود و اقتدار اقتصادی در قدم اول، باید روابطی عزت‌مندانه و مستقلانه با مستکبرین ایجاد نمایند و از روابط سازش کارانه بپرهیزند.

ب) ایجاد و تقویت روحیه جهاد و مبارزه

از دو جهت می‌توان روحیه مبارزه و جهاد را از جنبه‌های سیاسی اقتصاد حج دانست: یک - امروزه اقتصاد یکی از عرصه‌های مبارزه اسلام با استعمارگران است. مسلمانان برای اینکه قدرت خود را در عرصه‌های بین‌المللی حفظ و تقویت کنند باید توان اقتصادی بالایی داشته باشند. تحقق این بخش از اقتصاد اسلامی، مستلزم داشتن روحیه مبارزه‌طلبی در مقابل دشمنان است؛ دشمنانی که برای دست‌یابی به اقتصاد و منابع کشورهای اسلامی، دست به هر کاری می‌زنند؛ به عبارت دیگر جنبه سیاسی اقتصاد اسلامی، به مبارزه‌هایی اشاره دارد که از ملت‌ها و دولت‌های اسلامی در مقابل نفوذ استعمار نوین و استکبار جهانی که بیدار شدن مسلمانان را به زیان خود می‌بیند، حمایت می‌کند و آنها را پابرجا می‌دارند.

دو - از طرف دیگر برای رسیدن به رونق و شکوفایی اقتصاد در کشورهای اسلامی، باید راه دشواری را طی کرد؛ با سستی و داشتن روحیه ضعیف و آسیب‌پذیر نمی‌توان سختی‌های صعود به قله‌های عزت را پیمود.

حج، مناسک و کالبد آن، ماهیت و هویتی ویژه و راسخ در بت‌شکنی و مبارزه با طاغوت دارد. به فرض که به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر اجرای حج و متولیان آن، نتوان از ظرفیت بالای حج به‌عنوان کانون مبارزه علیه استکبار بهره جست، ولی هیچ‌گاه نمی‌توان حج را از تاریخچه مبارزاتی آن جدا ساخت و مناسک آن را تغییر داد. هویت تمدنی حج، با نوعی طاغوت‌گریزی همراه است و طواف گرد خانه توحید، همه حکومت‌ها و قدرت‌های غیر توحیدی را نفی می‌کند. به این ترتیب حج روحیه مبارزاتی حاجیان و خلُق جهادی زائران خانه خدا را تقویت می‌کند.

امام خمینی علیه السلام با داشتن چنین نگرشی به حج، «رمی جمرات» در سرزمین «منا» را نماد و تمرینی برای مبارزه با شیطان‌های بیرونی در عرصه اجتماعی می‌داند و به حاجیان می‌گوید:

... بیت‌الله الحرام و کعبه معظمه، زائران عزیزی را در آغوش می‌کشد که حج را از انزوای سیاسی و انحراف اساسی به سوی حج ابراهیمی - محمدی سوق داده و حیات آن را تجدید می‌نمایند و بت‌های شرق و غرب را در هم می‌شکنند و معنای قیام ناس و حقیقت برائت از مشرکان را عرضه می‌دارند...^۱

امام خمینی علیه السلام، پس از عرض تبریک به مناسبت عید قربان، از حضرت ابراهیم علیه السلام چنین یاد می‌کند:

۱. صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۲۰۲؛ صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۵۹.



... این پدر توحید و بت‌شکن جهان، به ما و همه آموخت که عزیزترین ثمره حیات خود را در راه خدا بدهید و عید بگیرید. خود و عزیزان خود را فدا کنید و دین خدا را و عدل الهی را برپا نمایید.... به فرزندان آدم درس آموزنده جهاد در راه حق را داد که از این مکان عظیم نیز فداکاری و از خودگذشتن را به جهانیان ابلاغ کنید.... مگر ابرقدرت‌های زمان ما بت‌های بزرگ نیستند که جهانیان را به اطاعت و کرنش و پرستش خود می‌خوانند و با زور و زر و تزویر، خود را به آنان تحمیل می‌نمایند. کعبه معظم، یکتا مرکز شکستن این بت‌هاست...^۱

امام خمینی علیه السلام، کعبه، کانون حج را با رویکردی سیاسی - اجتماعی، محل مبارزان و مجاهدانی می‌داند که از حج، درس مبارزه با طاغوت و استعمار را آموخته‌اند. ایشان بدین سان روحیه‌ای انقلابی را برای حاجیان و زائران خانه خدا ترسیم می‌کند: «کعبه معظمه، برای پذیرایی مسلمانان عاشق حق و عدالت و فریادهای کوبنده آنان بر سر آبر ظالمان دهر و ابرچاپول‌گران جهان، آغوش باز نموده و انتظار پذیرایی آنان را می‌کشد».^۲

نوع نگرش امام خمینی علیه السلام به حج، حاکی از روحیه بالای مبارزاتی ایشان است و نشان می‌دهد که ایشان در حج، شاهد شور و هیجان بالایی بوده‌اند؛ شور و هیجانی که با انتقالش به جمعیت میلیونی زائران خانه خدا، می‌توانسته موج عظیمی را در جهان اسلام ایجاد کند. به گفته ایشان:

در فریضه حج که لبیک به حق است و هجرت به سوی حق تعالی به برکت ابراهیم و محمد است، مقام «نه» بر همه بت‌ها و طاغوت‌هاست و شیطان‌ها و شیطان‌زاده‌هاست و کدام بت از شیطان بزرگ آمریکای جهان‌خوار و شوروی ملحد متجاوز بزرگ‌تر و کدام طاغوت و طاغوتچه از طاغوت‌های زمان ما بالاترند؟

در لبیک لبیک، «نه» بر همه بت‌ها گویند و فریاد «لا» بر همه طاغوت‌ها و طاغوتچه‌ها کشید و در طواف حرم خدا...، به موازات عشق به حق از بت‌های بزرگ و کوچک و طاغوت‌ها و وابستگان‌شان براثت جویید... و در لمس حجرالاسود، بیعت با خدا بندید که با دشمنان او و رسولانش و صالحان و آزادگان دشمن باشید و به اطاعت و بندگی آنان هر که باشد و هر جا باشد، سر نهید و خوف و زبونی را از دل بزدایید... و با حال شعور و عرفان به مشعرالحرام و عرفات روید... و به فکر نجات محرومان و مستضعفان از چنگال استکبار جهانی باشید... و شرط همه مناسک و مواقف برای رسیدن به آرزوهای فطری و آمال انسانی اجتماع همه مسلمانان در این مراحل و مواقف و وحدت کلمه تمامی طوایف مسلمین است...^۳

۱. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۸۷.

۲. همان، ج ۱۹، ص ۱۹۷.

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۸۴ و ۱۸۵.

در پیام دیگری نیز می‌فرماید:

گردش به دور خانه خدا، نشان‌دهنده این است که به غیر از خدا گرد دیگری نگردید و رجم عقبات، رجم شیاطین انس و جن است. شما با رجم با خدای خود عهد کنید تا شیاطین انس و ابرقدرت‌ها را از کشورهای اسلامی عزیز برانید. امروز جهان اسلام به دست آمریکا گرفتار است. شما برای مسلمانان قاره‌های مختلف جهان، پیامی از خداوند ببرید؛ پیامی که به غیرخدا، بردگی و بندگی هیچ کس را نداشته باشید.^۱

از دید امام علیه السلام، حج اردوگاهی است که در آن، مبارزه با دشمن تمرین و مرور می‌شود. یکی از محورهای اساسی پیام‌ها و سخنرانی‌های امام خمینی به مناسبت حج، دعوت حجاج به طور خاص و دعوت مسلمانان به طور عام برای قیام جهت احیای حقوق و دستاوردهای تمدن اسلامی و مبارزه با استعمار و دشمنان اسلام است.^۲ ایشان در پیام‌های خود به مناسبت حج از خشکاندن ریشه استکبار سخن می‌گویند^۳ و دفاعشان از ملت‌ها را حربه آنها جهت فریب و استفاده از منافع و سرمایه‌های ملت‌ها می‌داند.^۴

امام علیه السلام در یکی از پیام‌هایشان می‌فرماید:

... این بیت معظم، برای ناس بنا شده و برای قیام ناس و نهضت همگانی و برای منافع مردمی، و چه نفعی بالاتر و بالاتر از آنکه دست جباران جهان و ستمگران عالم از سلطه بر کشورهای مظلوم کوتاه شود و مخازن عظیم کشورها، برای مردم خود آن کشورها باشد. بی‌تی که برای قیام تأسیس شده است، آن هم قیام ناس و للناس. پس باید برای همین مقصد بزرگ در آن اجتماع نمود و منافع ناس را در همین مواقف شریف تأمین نمود.^۵

امام علیه السلام تبدیل شدن مکه به کانون مبارزه علیه دشمنان را از اسرار حج می‌داند و می‌گوید: «مکه مکرمه را با هماهنگی زائران سراسر جهان، به کانون فریاد علیه ستمگران تبدیل کنید که این یکی از اسرار حج است».^۶

امام خمینی علیه السلام ضمن نقد تفکری که حج را به ابعاد فردی و مناسکی تنزل می‌دهد، حج را برنامه مبارزه با قدرت‌های استکباری معرفی می‌کند.

۱. همان، ص ۲۷.

۲. ر.ک. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۹، ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۶۹، ۷۶، ۱۳۷، ۱۶۹، ۲۵۴، ۲۶۱ و ۲۶۲.

۳. ر.ک: همان، ص ۲۵۴.

۴. ر.ک: همان، صص ۲۰۹ و ۲۱۰.

۵. همان، ص ۱۳۷.

۶. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۹۴.



امام درباره عرصه‌های گوناگون اقتصاد سیاسی حج چنین می‌فرماید:

چیزی که تا به حال از ناحیه ناآگاهان و یا تحلیل‌گران مغرض و یا جیره‌خواران به‌عنوان فلسفه حج ترسیم شده است، این است که حج یک عبادت دسته‌جمعی و یک سفر زیارتی - سیاحتی است. به حج چه که چگونه باید زیست و چطور باید مبارزه کرد و با چه کیفیت در مقابل جهان سرمایه‌داری و کمونیسم ایستاد؟! به حج چه که حقوق مسلمانان و محرومان را از ظالمین باید ستاند؟! به حج چه که باید برای فشارهای روحی و جسمی مسلمانان چاره‌اندیشی نمود؟! به حج چه که مسلمانان باید به‌عنوان یک نیروی بزرگ و قدرت سوم جهان خودنمایی کنند؟! به حج چه که مسلمانان را علیه حکومت‌های وابسته بشوراند؟! بلکه حج همان سفر تفریحی برای دیدار قبله و مدینه است و بس! و حال آنکه حج برای نزدیک شدن و اتصال انسان به صاحب خانه است و حج تنها حرکات و اعمال و لفظ‌ها نیست و با کلام و لفظ و حرکت خشک انسان به خدا نمی‌رسد. حج کانون معارف الهی است که از آن، محتوای سیاست اسلام را در تمامی زوایای زندگی باید جست‌وجو نمود.^۱

از دید امام، ابعاد مبارزاتی و دشمن‌ستیزی حج، از نشانه‌های پویایی و زنده بودن حج است: مسلمین باید در حج وقتی که می‌روند یک حج زنده، یک حج کوبنده، یک حجی که محکوم کنند این شوروی جنایتکار و آن آمریکای جنایتکار را؛ یک همچو حجی، حجی است که مقبول است.^۲

ج) بیداری دولت‌ها

هرچند دیدگاه‌های زیادی درباره کاهش تصدی‌گری دولت در نظریه‌های اقتصادی مطرح است، ولی کماکان دولت یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین عوامل اقتصادی است که نقش بی‌بدیلی در سیاست‌گذاری و نظارت بر اجرای برنامه‌های اقتصادی دارد.

در حال حاضر، یکی از موانع جدی در مسیر توسعه و شکوفایی در کشورهای اسلامی، وجود دولت‌های دست‌نشانده به اصطلاح اسلامی است؛ به طوری که یکی از ابعاد احیای تمدن اسلامی به تحول در این دولت‌ها اختصاص می‌یابد.

از دید امام علیه السلام، یکی از مسائل اساسی جهان اسلام، وجود دولت‌هایی به ظاهر اسلامی است؛ چنان‌که در یکی از پیام‌های حج می‌گوید:

این خطری است برای مسلمین. من اعلام خطر می‌کنم برای مسلمین و برای اسلام با این وضعی

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۸؛ صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۱۳.

که دولت‌ها دارند.... مشکل مهم، دولت‌های اسلامی هستند. باید دولت‌ها بیدار بشوند. اگر دولت‌ها بیدار بشوند، مشکلات مسلمین رفع می‌شود، با هم تفاهم می‌کنند. لکن دست‌هایی در کار است که نمی‌گذارد.^۱

به‌طور کلی امام خمینی علیه السلام برای سران و دولت‌های کشورهای اسلامی، مسئولیت بسیار سنگینی قائل بود؛ هرچند که انتقادهای بسیاری به آنها می‌کرد و آنها را مسلمان واقعی نمی‌دانست^۲ و حتی در پیام‌هایشان راجع به حج نیز این انتقادها بسیار به چشم می‌خورد.^۳

امام خمینی علیه السلام خطاب به زائران خانه خدا، از سرسپردگی سران کشورهای اسلامی و از اینکه از منافع کشور اسلامی خود حمایت نمی‌کنند، به شدت انتقاد می‌کرد؛ چنان‌که فرمود:

ما اکنون از بسیاری از دولت‌های به اصطلاح اسلامی، مأیوس هستیم و امیدی به هدایت آنان نداریم. مگر آنکه خداوند متعال، نظر عنایتی فرماید و خود و کشور خود را از چنگال گرگان جهان‌خوار نجات دهد.^۴

امام در یکی از پیام‌های حج، پس از بیان توطئه‌های استعمار در تسلط بر سرمایه‌ها و منابع مسلمانان و وابستگی کشورهای اسلامی به آنها، یکی از علت‌های این درد مهلک را وجود دولت‌هایی اسلامی می‌داند که البته اگر با ملت‌ها همراه شوند، به یقین، مشکل حل خواهد شد:

... و دولت‌های ملت‌های اسلامی نیز اگر با توده‌های محروم همگام و همراه شوند، از این پیوستگی و وابستگی ذلت‌بار که هزار بار مرگ بهتر از آن است، نجات پیدا می‌کنند و با عزت و ارزش‌های انسانی هم‌آغوش می‌شوند....^۵

در پیام دیگری هم می‌فرماید: «اگر وحدت کلمه اسلامی بود و اگر دولت‌ها و ملت‌های اسلام، به هم پیوسته بودند، معنا نداشت که قریب یک میلیارد جمعیت مسلمین، زبردست قدرت‌ها باشند».^۶

بنابراین از دید امام علیه السلام، وجود دولت‌های سرسپرده اسلامی، یکی از موانع پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی است که برای حفظ قدرت، بیشتر به استعمارگران وابسته‌اند تا به مردم. طبیعی است که اقتصاد وابسته و غیربومی، هیچ‌گاه در مسیر توسعه پایدار و ملی قابل تحلیل نیست. چنین اقتصادی حتی

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۷۰.

۲. رک: صحیفه نور، ج ۱۱، صص ۲۰۲؛ ج ۱۲، ص ۲۷۲؛ ج ۱۴، ص ۱۰۷؛ ج ۱۵، ص ۲۶۲.

۳. رک: صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲۳، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۹۳، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۵۲، ۲۵۴.

۴. همان، ص ۱۰۳.

۵. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۶.

۶. همان، ص ۱۹.



می تواند آسیب پذیری کشورهای اسلامی را در مقابل استعمارگران افزایش دهد. از این رو به نظر امام خمینی، این دولت ها باید به ملت ها پیوندند و در مقابل، ملت ها نیز وظیفه دارند دولت ها را اصلاح و کنترل کنند. امام در پیامی به زائران خانه خدا می فرماید:

مسلمانان جهان، باید به فکر تربیت و کنترل و اصلاح سران خود فروخته بعضی کشورها باشند و آنان را با نصیحت یا تهدید، از این خواب گرانی که هم خودشان و هم منافع ملت های اسلامی را به باد فنا می دهد، بیدار نمایند و به این سرسپردگان و نوکران هشدار بدهند و خودشان هم با بصیرت کامل از خطر منافقین و دلالان استکبار جهانی غافل نشوند و دست روی دست نگذارند و نظاره گر صحنه شکست اسلام و غارت سرمایه ها و منافع و نوامیس مسلمین نباشند.^۱

همان طور که گفتیم، جمعیت بسیاری از سراسر جهان در ایام حج گرد هم می آیند. این جمعیت، می تواند با همبستگی و یکرنگی، دولت های اسلامی را تحت فشار قرار دهد و آنها را از خواب غفلت و بی خبری بیدار کند.

امروزه، در صحنه بین الملل، حضور پر رنگ و یکپارچه ملت ها در صحنه سیاسی، به روند تغییر و دگرگونی، قدرت بالایی می بخشد. شکل گیری تجمع میلیونی و هر ساله ملت های مسلمان در ایام حج، می تواند انتظارات و خواسته های ملت ها از دولت ها را محقق سازد. در انجام این کار مهم نیز اندیشمندان و فرهیختگان جهان اسلام، نقش ویژه ای دارند:

بر دانشمندی که در این اجتماع شرکت می کنند، از هر کشوری که هستند، لازم است برای بیداری ملت ها بیانیتهای مستدلی با تبادل نظر صادر کرده و در محیط وحی، بین جامعه مسلمین توزیع نمایند و نیز در کشورهای خود پس از مراجعت، نشر دهند و در آن بیانیتهای سران کشورهای اسلامی بخواهند که اهداف اسلام را نصب عین خود قرار داده، اختلافات را کنار گذاشته، برای خلاصی از چنگال استعمار چاره بیندیشند.^۲

د) استقلال سیاسی و از بین بردن وابستگی

یکی از مهم ترین ابعاد سیاسی اقتصاد در این نکته است که برای دستیابی به اقتدار اقتصادی و توسعه پایدار، استقلال سیاسی لازم است. بدون استقلال سیاسی، هر چند ممکن است در برخی موارد موفقیت های اقتصادی حاصل شود، ولی کوتاه کردن دست استعمارگران از منافع و منابع ملی از یک استقلال سیاسی ناشی می شود که با عزمی استوار در مسیر توسعه و کمال قرار می گیرد و دشواری های راه را به جان می خورد. یکی از علل مهم عدم پیشرفت اقتصادی در جوامع اسلامی، علی رغم

۱. صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۱۱۴.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲.

بر خورداری از سرمایه‌های مادی و معنوی بسیار، در همین مسئله قابل ردیابی است. امام خمینی در پیام حج، استقلال سیاسی را از نعمت‌های الهی می‌داند که ملت ایران به دنبال مبارزات و تلاش‌های انقلابی خود توانسته آن را به دست آورد و امام، خداوند را بر این نعمت الهی شکر می‌کند.^۱ امام خمینی در پیام‌های حج خود، ضمن اینکه مسلمانان را به استقلال فرامی‌خواند، هزینه‌های دست‌یابی به آن را نیز گوشزد می‌کند^۲ که محاصره اقتصادی یکی از آنهاست.^۳ امام خمینی نه تنها با این باور که دین مانع پیشرفت و توسعه اقتصادی است، مخالف بود^۴، بلکه در پیام‌های حج خود همواره بر بازگشت مسلمانان به اصول دینی تأکید داشت و این رهگذر را مسیری امن و مطمئن برای دستیابی به استقلال می‌دانست که یکی از راه‌های آن، توجه به همه ابعاد و ظرفیت‌های حج است. امام خمینی در این خصوص می‌فرماید:

ممالک شرق، ممالک اسلامی، تا اسلام را نیابند، نمی‌توانند زندگی شرافتمندانه بکنند. مسلمین باید اسلام را پیدا کنند. اسلام از دستشان فرار کرده بود. ما الآن اسلام را نمی‌دانیم چیست. این قدر به مغز ما خوانده است این غرب و این جنایتکارها که اسلام را ما گم‌ش کردیم. تا اسلام را پیدا نکنید نمی‌توانید اصلاح بشوید. از آن مرکز، که کعبه معظمه است و مرکز اجتماع مسلمین است، در هر سال، گرفته تا آخر بلاد مسلمین، اسلام گم است پیششان، نمی‌دانند چیست و لهذا مسلمین جمع می‌شوند در مکه معظمه، در یک محلی که خدای تبارک و تعالی آن محل را قرار داده برای اجتماع مسلمین، اجتماع معنوی. مسلمین جمع می‌شوند و نمی‌دانند چه می‌کنند؛ استفاده اسلامی از آن نمی‌کنند. یک همچو مرکز سیاسی را متبدلش کردند به یک اموری که اصلاً غفلت از همه مسائل مسلمین [است]. باید اسلام را پیدایش کنند. مسلمین اگر حج را پیدا کنند، اگر آن سیاستی که در حج به کار رفته است از طرف اسلام، همان را پیدا کنند، کافی است برای این که استقلال خودشان را پیدا بکنند. ولی مع‌الأسف ما گم کردیم اسلام را. آن اسلامی که الآن دست ماست که به کلی از سیاست جدایش کردند؛ سرش را بریدند. آن چیزی که اصل مطلب است از آن بریدند و جدا کردند، و مابقی‌اش را دست ما دادند. همان ما را به این روز نشانده است که ما نمی‌شناسیم سِرِ اسلام را، ما نمی‌شناسیم. ما تا پیدا نکنیم اسلام را، تا همه مسلمین پیدا نکنند اسلام را، نمی‌توانند به مَجِدِ خودشان برسند. مَجِدِ اسلام آن بود که در صدر

۱. ر.ک: صحیفه حج، ص ۱۹۶.

۲. ر.ک: همان، ص ۲۰۵.

۳. ر.ک: همان، ص ۲۶۱.

۴. امام خمینی در یکی از پیام‌های حج خود، پس از اینکه توان ایران را در رفع وابستگی‌های اقتصادی ذکر می‌کند، دین را اساس می‌داند. (ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۴۸)



اسلام بود. آن بود که با یک جمعیت کم، دو تا امپراتوری^۱ را از بین برد. آن مجد اسلام بود، نه برای کشورگشایی؛ برای آدم‌سازی.^۲

۳. فرهنگ و اقتصاد حج

امروزه کاملاً پذیرفته شده است که توسعه پیش از آنکه بر منابع مالی و ثروت متکی باشد، بر مبانی و سرمایه‌های فرهنگی استوار است؛ به عبارت دیگر توسعه و پیشرفت اقتصادی در هر کشوری به اصول فرهنگی نیاز دارد که بدون آن، توسعه بسیار به دشواری و کندی پیش می‌رود. بنابراین قبل از برنامه‌های توسعه اقتصادی یا همزمان با آن باید به پیش‌نیازهای فرهنگی توسعه توجه کرد.^۳ اگر با دیدی کلان به مسائل جهان اسلام پردازیم، خواهیم دید یکی از موانع توسعه در کشورهای اسلامی به این موضوع برمی‌گردد. جامعه‌شناسی تاریخی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که این کشورها علی‌رغم برخورداری از منابع سرشار طبیعی و انسانی و فرهنگ غنی اسلامی، به دلیل تلاش‌های استعمارگران و دشمنان اسلام، از مبانی فرهنگی توسعه و کمال که براساس آن مسلمانان در ابتدا به سرعت توانستند تمدنی عظیم بنا نهند و تمدن‌های معاصر را به چالش بکشند، دور افتاده‌اند. امام خمینی ضمن توجه به این اصول مهم، بخش مهمی از ابعاد اقتصادی پیام‌های خود را به موضوعات فرهنگی توسعه اقتصادی مسلمانان اختصاص می‌دهد و از این طریق آنها را به توسعه‌ای پایدار فرامی‌خواند. در این بخش ظرفیت‌های فرهنگی حج در توسعه اقتصادی را از دیدگاه امام خمینی بررسی می‌کنیم.

الف) روشنگری و اطلاع‌رسانی

حضرت امام در راستای مبانی فرهنگی توسعه در پیام‌ها و سخنرانی‌های خود با روشنگری درباره مسائل جهان اسلام، سعی کرده است آنها را به این مسائل آشنا کند تا در مسیر توسعه و ترقی جوامع خود، گام بردارند. این امور را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- وجود امکانات و ذخائر غنی طبیعی در کشورهای اسلامی^۴؛
- علل عقب‌ماندگی مسلمانان و درس عبرت گرفتن از گذشته^۵؛

۱. ایران و روم.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۳۴ و ۳۵.

۳. ر.ک: از فرهنگ تا توسعه: توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ناصر فکوهی.

۴. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، صص ۶۰، ۷۷، ۴۰.

۵. ر.ک: همان، صص ۶۰، ۱۶۷.

- خطر استعمار^۱ و برنامه‌های استعمارگران، مانند ایجاد رعب و وحشت در مسلمانان از قدرت تکنولوژیک غرب^۲، ایجاد حکومت‌های وابسته برای عقب نگه‌داشتن جوامع اسلامی^۳، ایجاد انحراف در دانشگاه‌ها و غرب‌زده و غیرمهدب کردن دانشجویان^۴، ایجاد وابستگی و مصرفی بار آوردن مسلمانان^۵، به تاراج بردن منابع طبیعی کشورهای اسلامی^۶، تبلیغات برای ضعیف نشان دادن اقتصاد کشورهای اسلامی^۷، تبلیغ علیه ملت‌های مبارز^۸، اتهام‌زنی و فرافکنی^۹، اختلاف‌افکنی برای هدررفت سرمایه‌ها^{۱۰}، تجزیه‌طلبی^{۱۱} و تحریم رسانه‌ای^{۱۲}؛

- ارائه راهکار برای غلبه بر مشکلات اقتصادی در جهان اسلام، مانند ایمان کامل و تکیه بر اصول اسلام اصیل^{۱۳}، ورود علما و روحانیون در صحنه سیاسی^{۱۴}، البته نه علمای درباری^{۱۵} و وحدت همه‌جانبه مسلمانان.^{۱۶}

ب) تقویت همبستگی

همبستگی و همگرایی جهان اسلام، در اندیشه سیاسی امام خمینی علیه السلام جایگاه ویژه‌ای دارد. در اندیشه امام، ماهیت و محور همبستگی، حبل الله و حق است.^{۱۷} ایشان برای موضوع همبستگی، ضرورت عقلی

۱. ر.ک: همان، ص ۴۹.
۲. ر.ک: همان، ص ۱۲۶.
۳. ر.ک: همان، ص ۱۶۷.
۴. ر.ک: همان، ص ۱۶۸.
۵. ر.ک: همان، ص ۱۶۷.
۶. ر.ک: همان، ص ۱۶۵.
۷. ر.ک: همان، صص ۴۷، ۲۱۷، ۱۱۲۳.
۸. ر.ک: همان، ص ۵۸.
۹. ر.ک: همان، ص ۲۴۸.
۱۰. ر.ک: همان، صص ۱۳، ۶۵ و ۶۹.
۱۱. ر.ک: همان، ص ۲۱.
۱۲. ر.ک: همان، ص ۶۸.
۱۳. ر.ک: همان، صص ۲۱، ۴۸ و ۶۰.
۱۴. ر.ک: همان، ص ۲۱۸.
۱۵. امام خمینی در پیام‌های خود درباره روحانیون درباری به شدت هشدار می‌دهد (ر.ک: همان، صص ۱۴۹، ۱۴۱، ۱۸۶، ۱۳۸، ۲۴۹، ۱۵۱، ۲۲۰، ۱۳۶، ۱۹۸، ۱۱۳، ۱۶۱) و حتی آنها را عامل عقب‌ماندگی مسلمانان معرفی می‌کند. (ر.ک: همان، ص ۱۲۳).
۱۶. برای نمونه ر.ک: همان، صص ۱۲۵، ۱۲۶، ۷۶.
۱۷. صحیفه نور، ج ۷، ص ۲۲۹؛ ج ۸، ص ۱۵۵؛ ج ۱۹، صص ۲۸ و ۲۹.



و شرعی و اقتضای شرایط ویژه در جهان اسلام قائل اند.^۱

در ادبیات سیاسی و بین‌المللی امام، تأثیر وجود اختلاف در جهان اسلام، با تعابیری همچون: «طمع قدرت‌های استعماری به ممالک اسلامی»^۲، «عامل تسلط بیگانگان»^۳ و «منشأ ذلت و گرفتاری‌ها»^۴ آمده است. در مقابل، برای همبستگی مسلمانان جهان اسلام، آثار بزرگی مانند: «عامل سرافرازی»^۵، «رفع مشکلات»^۶، «رمز پیروزی»^۷، «افزایش قدرت»^۸، «نجات از سلطه استعمار»^۹، «کسب استقلال واقعی»^{۱۱} «عامل شکست قدرت‌ها»^{۱۲} بیان شده است.

امام خمینی در این باره می‌فرماید:

برای من یک مطلب به شکل معماست و آن این است که همه دول اسلامی و ملت‌های اسلام می‌دانند که درد چیست؛ می‌دانند که دست‌های اجانب در بین است که اینها را متفرق از هم بکند؛ می‌بینند که با این تفرقه‌ها ضعف و نابودی نصیب آنها می‌شود... معما این است که با اینکه اینها را می‌دانند، چرا به علاج قطعی که آن اتحاد و اتفاق است، روی نمی‌آورند.^{۱۳}

امام خمینی علیه السلام شعائر^{۱۴} و اجتماعات مذهبی^{۱۵} را عامل همبستگی افراد می‌داند و در این مورد، علاوه بر حج، به برپایی نماز جمعه^{۱۶}، راه‌پیمایی^{۱۷}، عزاداری محرم^{۱۸} و ایام مذهبی^{۱۹} تأکید بسیاری می‌کنند.

۱. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی علیه السلام (تبیان، دفتر پانزدهم)، صص ۱۹-۶۷.

۲. صحیفه نور، ج ۱، ص ۱۱۹.

۳. همان، ج ۵، ص ۳۷.

۴. همان، ص ۱۷۴؛ ج ۲۲، ص ۲۴۸.

۵. ر.ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی علیه السلام (تبیان، دفتر پانزدهم)، صص ۱۱۱-۱۵۳ و ۳۹۰-۴۰۰.

۶. صحیفه نور، ج ۶، ص ۴۹.

۷. همان، ج ۷، ص ۱۷۶.

۸. همان، ج ۹، ص ۲۲۶.

۹. همان، ج ۱۰، صص ۲۲۳ و ۲۲۴؛ ج ۱۵، ص ۲۷۱.

۱۰. همان، ج ۱۱، ص ۲۷۲.

۱۱. همان، ج ۱۲، ص ۳۶.

۱۲. همان، ج ۱۳، صص ۳ و ۴.

۱۳. صحیفه نور، ج ۸، صص ۲۳۵ و ۲۳۶.

۱۴. کشف الاسرار، ص ۱۲۳.

۱۵. صحیفه نور، ج ۹، ص ۲۲۳.

۱۶. همان، ج ۸، ص ۱۴۰.

۱۷. همان، ج ۱۰، ص ۱۸۸.

۱۸. همان، صص ۲۱۶ و ۲۱۷؛ ج ۲۱، ص ۱۷۳. (وصیت‌نامه سیاسی - الهی امام خمینی).

۱۹. همان، ج ۱۵، صص ۲۶۲ و ۲۶۳.

امام، حج را یکی از ابزارها و مکان‌های تحقق همبستگی در جهان اسلام می‌دانست و می‌فرمود: «با اتکال به خدای بزرگ در این مواقف عظیم، پیمان اتحاد و اتفاق در مقابل جنود شرک و شیطنت بیندید و از تفرق و تنازع بپرهیزید»^۱.

ایشان همبستگی را یکی از فلسفه‌های مهم حج می‌دانست و زائران را به این امر فرا می‌خواند و آنها را از تفرقه‌افکنی پرهیز می‌داد. ایشان در این زمینه نیز برای روحانیون و اندیشمندان جهان اسلام، رسالت مهمی قائل‌اند.^۲

امام درباره همبستگی در جهان اسلام، تنها به بیانیه و نظریه‌پردازی بسنده نکرده، بلکه راه کارهای عملی هم ارائه می‌دهد^۳ که یکی از آنها شرکت در نماز جماعت اهل سنت، به ویژه در روزهای حج است.^۴

امام خمینی در پیام‌ها و سخنرانی‌های خود به مناسبت حج قصد دارد از ظرفیت حج در ایجاد وحدت، استفاده اقتصادی کند و جنبه‌های سیاسی مناسک حج را در عرصه اجتماعی به رونق اقتصادی سوق دهد. در شرایطی که اقتدار اقتصادی کشورهای اسلامی مورد تأیید دشمنان نیست، طبیعی است که بدون همبستگی مسلمانان، پیمودن مسیر دشوار توسعه اقتصادی با وجود کارشکنی و تحریم‌های استعمارگران که منافع خود را بر باد رفته می‌بینند، امکان‌پذیر نیست.

امام خمینی در پیام حج خود پس از ذکر مشکلات و مسائل مسلمانان در مواجهه با استعمارگران، راه چاره را چنین بیان می‌کند:

امروز چاره چیست و برای شکستن این بت‌ها چه تکلیفی متوجه مسلمانان جهان و مستضعفان می‌باشد؟ یک چاره که اساس چاره‌هاست و ریشه این گرفتاری‌ها را قطع می‌کند و فساد را از بن می‌سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده‌شدگان جهان است. و این وحدت، که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده‌اند، با دعوت و تبلیغ دامنه‌دار باید به وجود آید. و مرکز این دعوت و تبلیغ مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است، که ابراهیم خلیل الله و محمد حبیب الله شروع، و در آخرالزمان حضرت بقیة الله - ارواحنا لمقدمه الفدا - تعقیب می‌کند.^۵

ایشان در جای دیگر می‌فرماید:

۱. همان، ج ۱۰، ص ۲۲۱.

۲. ر.ک: حج در کلام و پیام امام خمینی علیه السلام، صص ۳۳-۴۵.

۳. ر.ک: امام خمینی و هم‌گرایی جهان اسلام، سید محمدجواد هاشمی.

۴. ر.ک: مناسک حج، ص ۲۵۷.

۵. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲۵.



از جمله چیزهایی که برای قیام مسلمانان و مستضعفان جهان علیه چپاولگران جهانی و مستکبران جهانخوار لازم به تذکر است آن است که نوعاً قدرت‌های ستمگر از راه ارعاب و تهدید یا به وسیله بوق‌های تبلیغاتی خودشان و یا به وسیله عمال مزدور بومی خائشان مقاصد شوم خود را اجرا می‌کنند. در صورتی که اگر ملت‌ها با هشیاری و وحدت در مقابلشان بایستند، موفق به اجرای آن نخواهند شد.^۱

امام خمینی در پیام حج خود مستضعفان را برای دفاع از حقوق و سرمایه‌های مادی خود به وحدت فرا می‌خواند:

هانای مسلمانان جهان و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاییزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است.^۲

ج) ایجاد اعتماد به نفس و خودباوری

در مسیر توسعه و پیشرفت اقتصادی، سختی‌ها و موانع بسیاری وجود دارد. آغاز این حرکت و ثبات قدم در آن، با وجود مشکل‌های بسیار و مشاهده ظهور قدرت و تمدن دشمن استکباری، به روحیه و اعتمادبه‌نفس کاملی نیاز دارد تا با خودباوری نسبت به توانایی‌ها و امکانات، قله افتخار و عزت اسلامی را بتوان فتح کرد.

از دید امام، جهان اسلام دارای قدرت‌های مادی و معنوی بسیاری است. به شرط خودباوری و اتحاد، زمینه‌ساز پیروزی جوامع اسلامی است.^۳ ایشان در پیام‌های خود به کنگره عظیم حج به این موضوع اشاره کرده‌اند.^۴

ایشان در این مورد می‌فرماید: «اگر ممالک اسلامی با جمعیتی که یک میلیارد تقریباً هست، مخازن بزرگی که دارند، اینها اگر چنانچه به یک نحو اتحادی با هم پیدا کنند، بزرگ‌ترین قدرت هستند».^۵ یکی از استراتژی و روش‌های دشمنان اسلام برای مقابله با حرکت‌های مردمی و انقلابی اسلامی نیز ایجاد ناامیدی و از بین بردن حس اعتمادبه‌نفس و خودباوری در جنبش‌های اصلاح طلبانه است.

۱. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۲۶.

۲. همان، ص ۷۶.

۳. ر.ک: جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی (علیه السلام) (تبیین دفتر نوزدهم)، صص ۱-۶.

۴. ر.ک: صحیفه حج، ج ۱، صص ۶۰، ۷۷، ۴۰.

۵. صحیفه نور، ج ۶، ص ۱۵۳؛ ر.ک: همان، ص ۱۲۱؛ ج ۲، صص ۱۳۱ و ۱۴۶ و ۱۴۷؛ ج ۳، ص ۱۶۰؛ ج ۱۳، ص ۱۲۶؛ ج ۱۴، ص ۱۹۹.

بدین ترتیب، شوق و انگیزه‌ای برای آغاز یا تداوم این راه دشوار پدید نمی‌آید. امام خمینی یکی از دلایل خودباختگی مسلمانان در عرصه اقتصادی را تبلیغات و تلاش‌های استعمارگران برای استثمار سرمایه‌های جوامع اسلامی می‌داند:

از جمله مسائلی که به مسلمانان و مستضعفان جهان اجازه هیچ‌گونه فعالیت برای خروج از قیدوبند استعمارگران را نمی‌دهد و آنان را به حال رکود و عقب افتادگی نگاه می‌دارد، تبلیغات همه‌جانبه‌ای است که غربزدگان و شرقزدگان، یا به امر ابرقدرت‌ها یا با کوتاه نظری خود، در سراسر کشورهای اسلامی و استضعافی به راه انداخته‌اند و می‌اندازند. و آن است که علم و تمدن و پیشرفت مختص به دو جناح امپریالیسم و کمونیسم است... ما از خود هیچ نداریم، و باید همه چیز را از ابرقدرت‌های غرب یا شرق بگیریم: علم را، تمدن را، قانون را، و پیشرفت را! و شما امروز سیاه ما را می‌بینید که در اثر این تفکر که بر ما تحمیل کرده‌اند، هرچیز، اگرچه ممتاز باشد و از خودی باشد، به همین جرم مشتری‌اش کم است؛ و همین را اگر اسم غربی به آن بگذارند، مشتری زیاد پیدا می‌کند... و این باور در حالی است که بعضی دانشمندان و نویسندگان غیر مسلمان با شواهد زنده ثابت نموده‌اند که تمدن و علم از اسلام به اروپا رفته و مسلمانان در این امور پیشقدم بوده‌اند.^۱

بر این اساس امام، خطاب به زائران خانه خدا، این توطئه دشمنان را در کلام مبسوطی تشریح کرده و در ادامه می‌فرماید:

... قدم اول، زدودن یأس از دل‌هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرق در جان‌های مسلمین جایگزین کردند و به آنها باورانده‌اند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت، نمی‌شود به زندگانی خود ادامه داد...^۲

امام خمینی علیه السلام، در پیام‌های خود به زائران خانه خدا، ضمن دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل دشمنان، روحیه انقلابی و مبارزاتی آنها را افزایش می‌دادند. ایشان در پیامی، انقلاب اسلامی ایران را سبب غرور و اعتماد به نفس مسلمانان می‌داند و می‌فرماید:

... دوران بن‌بست و ناامیدی و تنفس در منطقه کفر به سر آمده است و گلستان ملت‌ها رخ نموده است و امیدواریم همه مسلمانان، شکوفه‌های آزادی و نسیم عطر بهاری و طراوت گل‌های محبت و عشق و چشمه‌سار زلال جوشش اراده خویش را نظاره کنند... [ای] مسلمانان تمامی کشورهای جهان...! به فکر نگه‌داشتن وضع موجود نباشید، بلکه به فکر فرار از اسارت و رهایی از بردگی و یورش به دشمنان اسلام باشید که عزت و حیات در سایه مبارزه است و اولین گام

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۱۲۳ و ۱۲۴.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۶.



در مبارزه اراده است و پس از آن تصمیم بر اینکه سیادت کفر و شرک جهانی، خصوصاً آمریکا را بر خود حرام کنید...^۱

امام خمینی علیه السلام در این پیام‌ها، از سویی مردم را به مقابله و ایستادگی رهنمون می‌شود و از سوی دیگر، مقدمه و پیش‌نیازهای آن را بیان و تأمین می‌کند. هدف ایشان از بیان سخنانشان، این است که زائران خانه خدا را به یک خودباوری، براساس ایمان به داشته‌ها و توانمندی‌های جهان اسلام، برساند. ایشان در پیامی به زائران خانه خدا، با لحنی متفاوت، می‌فرماید:

... اگر نمایندگان یک میلیارد مسلمان با اسم و رسم از متجاوزان به حقوق مظلومان و بلاد مسلمین برائت جویند و خواستار قطع ید ظالمین شوند، هیچ قدرتی تاب مقاومت با آنان را نخواهد داشت. اگر ملت‌های اسلامی و دولت‌های کشورهای اسلامی، با این همه امکانات انسانی و ذخایر مورد احتیاج حیاتی قدرتمندان، از روی قدرت با آنان برخورد کنند و از جار و جنجال و هیاهوهای کاخ‌نشینان نترسند و تحت تأثیر تبلیغات دروغین رسانه‌های طرفدار و جیره‌خوار ابرجنایتکاران واقع نشوند و با اتکال به قدرت لایزال ایزدی و به شکر نعمت‌هایی که به آنها داده است، بر سر آنها فریاد کشند و آنان را تهدید به بستن مرزهای خود به روی آنان و قطع کمک‌های خود از نفت و غیر آن نمایند، شکی نیست که آنها در مقابل این قدرت که ما قدر آن را نمی‌دانیم، تسلیم خواهند شد.^۲

۴. اخلاق و اقتصاد در حج

یکی از مهم‌ترین مباحث در اقتصاد، جهات اخلاقی و ارتباط دوسویه بین آنهاست. نظام‌های اخلاقی، تعامل ویژه‌ای با اقتصاد دارند و از رد اقتصاد تا در خدمت اقتصاد قرار گرفتن تفاوت می‌کنند.^۳ حتی برخی از اندیشمندان، دین را با رویکرد اقتصادی می‌نگرند و از این جهت دین را در ایجاد نظام اقتصادی تحلیل می‌کنند.^۴ از طرف دیگر، نظام اقتصادی برای پیشرفت و تعامل، به سلامت و دوری از فساد نیاز دارد؛ چراکه فساد هر نوع نظام اقتصادی تمدنی را به اضمحلال می‌کشد. حج، عبادتی ژرف است که با اعمال سمبلیک و نمادینش، زائر را کنار کعبه و خانه خدا، در اقیانوس عمیق عرفان اسلامی شناور می‌کند تا او بتواند مقام قرب به خدا را به خوبی درک کند.

۱. همان، ص ۲۵۵.

۲. صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۱.

۳. ر.ک: نظام اقتصادی اسلام: مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، حسین میرمعزی؛ اخلاق و اقتصاد، آمارتیاکومار سن، ترجمه حسن فشارکی، شیرازه؛ اخلاق و اقتصاد، افشین خاکباز؛ اخلاق و بازار: گفت‌وگویی درباره دین، علم اقتصاد و عدالت، ریکا بلنک، ویلیام بک گرن، ترجمه علی سعیدی.

۴. بارزترین اثر داین خصوص تحلیل ماکس وبر در مورد دین مسیحیت است. ر.ک: اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ماکس وبر، ترجمه مرتضی ناقب‌فر.

هنگامی که حاجی قصد سفر می کند و از همه وابستگی هایش در وطن دل می کند، عبادتی فراگیر آغاز می شود تا میهمان خانه خدا با قربانی به درگاه حضرت حق برود و عبودیتش را به درگاه خالق جشن بگیرد.

امام علیه السلام که فقهی عارف و استاد اخلاق حوزه علمیه بود، گذشته از اینکه همچون حکیمی فرزانه، معارف حج را تبیین کرد و مانند سیاستمداری کاردان، به تحلیل سیاسی و اجتماعی حج پرداخت، جنبه های اخلاقی و معنوی حج را نیز با ظرافت و بیانی زیبا اظهار داشت و همواره زائران را به رعایت آنها سفارش کرد.^۱

توجه به ابعاد اقتصادی حج، ممکن است جنبه های معنوی و اخلاقی حج را تهدید کند. به همین دلیل، امام خمینی علیه السلام با دوراندیشی و باریک بینی، ضمن تأکید و توجه به ابعاد اقتصادی حج، افراد را از آسیب دنیازدگی در حج، به شدت پرهیز می دهند:

توجه داشته باشید که سفر حج، سفر کسب نیست، سفر تحصیل دنیا نیست. سفر الی الله است. شما دارید به طرف خانه خدا می روید. تمام اموری که دارید انجام می دهید، به طور الاهیت باید انجام بدهید... مبدا این سفر را سفر تجارت قرار بدهید و امور تجارتي در این سفر مطرح باشد، پیشتان، امور معنوی مطرح باشد. چه آقایان اهل علم و چه کاروانها و رؤسای کاروانها و چه سایر حجاج. سفر، سفر الی الله است، نه سفر به سوی دنیا. آلوده به دنیا نکنید.^۲

ایشان در جای دیگر تمرکز حج را بر نکات اخلاقی قرار داده و از اینکه زائران توجهشان را به مسائل رفاهی قرار داده و از مسائل عبادی غافل شوند، بر حذر می دارند و از آنها می خواهند که سطح توقعشان را پایین بیاورند:

اگر مردم توقع داشته باشند که حالا که ما حج می رویم، باید برای ما همچو رفاه حاصل بشود که در منازلمان هم نیست، این حج نمی تواند باشد. آن حجی که خدای تبارک و تعالی بر اشخاص واجب فرموده است این است که بروید آنجا زندگانی مردم را ببینید. آن وقت که ما رفتیم، زندگانی آن وقت حجازیها را یک مقداری دیدیم که حالا حجاج نمی توانند ببینند.^۳

نتیجه

از نظر امام حج عبادت ذوابعدی است که جهات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، فقهی، عرفانی و تربیتی را در سطح فردی، ملی و بین المللی دنبال می کند. امام خمینی هر چند در ایران انقلابی

۱. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۹ - ۳۱، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۶۲، ۱۷۵.

۲. صحیفه حج، ج ۱، صص ۲۹ و ۳۰.

۳. صحیفه حج، ج ۱، صص ۹۲ و ۹۳.



گسترده و فراگیر را براساس اصول اسلامی به پیروزی رساند و نظام اقتصادی جدیدی را مبتنی بر تعالیم اسلامی پی می‌گرفت، ولی ایشان بیش از اینکه یک اقتصاددان باشد، عالم دینی است که به‌عنوان نظریه‌پرداز و مصلح اجتماعی، در مورد اقتصاد نیز اظهارنظر می‌کند. از این رو امام خمینی ضمن توجه به ابعاد اقتصادی حج، مثل بررسی مسائل اقتصادی مسلمانان، ارائه طرح‌های اقتصادی، تحریم کالاهای اقتصادی غربی و توجه به فقرا، ابعاد سیاسی حج، مثل برائت از مشرکین و ابعاد فرهنگی حج، مثل خودباوری و همچنین ابعاد اخلاقی حج، مثل پرهیز از دنیازدگی را در راستای ابعاد اقتصادی و احیای سرمایه‌های مادی و معنوی مسلمانان در مقابل جریان استعمار، تبیین می‌نماید. به این ترتیب می‌توان گفت، چنان‌که امام بر نکات سیاسی در احیای حج ابراهیمی تأکید دارند، استفاده از ظرفیت‌های اقتصادی حج در سطح ملی و بین‌الملل اسلامی را در گرو جهات سیاسی و اجتماعی آن می‌دانند.

به عبارت دیگر امام برای احیای حج ابراهیمی بر ابعاد سیاسی حج بسیار تأکید دارند و حتی ابعاد عرفانی و فقهی حج را نیز در این راستا دنبال می‌کنند. می‌توان از این نکته به این رهگذر رسید که امام ابعاد اقتصادی حج را نیز از رویکرد سیاسی می‌دیده‌اند که بدون اصلاح آن، ظرفیت‌های اقتصادی حج شکوفا نمی‌شود و این حقیقتی است که امروز شاهد آن هستیم.

◀ منابع

۱. صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی)، جلد اول، مرکز تحقیقات حج، مشعر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۲. اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ماکس وبر، ترجمه مرتضی تاقبفر، جامی، تهران، ۱۳۸۸.
۳. نظام اقتصادی اسلام: مبانی، اهداف، اصول راهبردی و اخلاق، حسین میرمعزی، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۹۰.
۴. اخلاق و دقت‌انداز، آمارتیاکومار سن، ترجمه حسن فشارکی، شیرازه، تهران، ۱۳۷۷.
۵. اخلاق و اقتصاد، افشین خاکباز، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ۱۳۸۶.
۶. اخلاق و بازار: گفت‌وگویی درباره دین، علم اقتصاد و عدالت، ریکا بلنک، ویلیام بک‌گرن، ترجمه علی سعیدی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹.
۷. جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، (تبیین دفتر نوزدهم)، معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، قم، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۸. امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، سید محمدجواد هاشمی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، زاهدان، ۱۳۸۲.
۹. وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیین، دفتر پانزدهم)، معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، قم، چاپ اول، ۱۳۷۶.

۱۰. از فرهنگ تا توسعه: توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ناصر فکوهی، فردوس، تهران، ۱۳۷۹.
۱۱. برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی، علیرضا اسماعیل آبادی، فصل‌نامه میقات، شماره ۳۰، زمستان ۱۳۷۸.
۱۲. امام خمینی، دولت و اقتصاد، میثم موسایی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۱۳. نظریه‌های جامعه‌شناختی، غلام‌عباس توسلی، سمت، تهران، ۱۳۸۶.

چالش‌های اخلاقی در اقتصاد حج^۱

محمد جواد توکلی^۲

◀ چکیده

ظرفیت‌های اقتصادی بالای حج و عمره، فرصت‌های اقتصادی فراوانی برای کشور عربستان به‌عنوان میزبان، سایر کشورهای اسلامی به‌عنوان میهمان و حتی کشورهای غیراسلامی ایجاد کرده است. این امر کشورهای اسلامی و غیر اسلامی را به سیاست‌گذاری اقتصادی حج ترغیب نموده است. این سیاست‌گذاری‌ها را می‌توان از جنبه‌های مختلف اقتصادی، و غیراقتصادی مورد تحلیل قرار داد. مقاله حاضر به تحلیل جنبه‌های اخلاقی سیاست‌های اقتصادی کشورهای مسلمان میهمان، در زمینه حج می‌پردازد. سؤال پیش رو این است که با توجه به معیارهای اخلاق کاربردی اسلامی تا چه میزان می‌توان از ظرفیت‌های اقتصادی حج برای افزایش منافع اقتصادی دولت و کشور استفاده نمود؟ در این مقاله با استفاده از روش تحلیلی اخلاق کاربردی، این فرضیه را مطرح می‌کنیم که برخی از سیاست‌گذاری‌های اقتصادی کشورهای میهمان حج، از جمله استفاده از حج به‌عنوان ابزار کنترل نقدینگی، می‌توانند ضمن مخدوش کردن معیارهای اخلاقی چون عدالت توزیعی، اهداف عبادی مورد نظر حج را نیز تحت الشعاع قرار دهد. این فرضیه را می‌توان با استناد به آمار و اطلاعات موجود در زمینه اقتصاد حج در جمهوری اسلامی ایران تقویت نمود. توجه به آسیب‌های اخلاقی سیاست‌گذاری اقتصاد حج و تلاش برای رفع آن‌ها می‌تواند دست اندرکاران برگزار حج و همچنین دولت کشورهای اسلامی را در دستیابی به اهداف

۱. Ethical Dilemmas in the Economics of Hajj.

۲. عضو هیات علمی گروه اقتصاد موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).



والای این فریضه اجتماعی یاری دهد.

کلید واژه‌ها: اقتصاد حج، چالش‌های اخلاقی، عدالت توزیعی، اخلاق کاربردی، مدیریت نقدینگی.

۱. مقدمه^۱

هنگامی که سخن از اقتصاد حج به میان می‌آید مفاهیم متعددی به ذهن خطور می‌کند. اقتصاد حج را می‌توان ناظر به جنبه‌های اقتصادی آیین عبادی حج دانست. اقتصاد حج همچنین می‌تواند نوعی رویکرد تحلیلی در بررسی آیین عبادی - اجتماعی حج، با توجه به ابزارهای تحلیل اقتصادی باشد. در برداشتی دیگر، اقتصاد حج می‌تواند ناظر به ابعاد سیاست‌گذاری حج باشد. در این مقاله ما این بعد از اقتصاد حج را در نظر داریم.

مراد از سیاست‌گذاری اقتصاد حج آن است که دولت‌های مشارکت‌کننده در آیین مذهبی حج (و عمره)، از ظرفیت‌های اقتصادی آن برای پیشبرد اهداف اقتصادی خود استفاده کنند. نمونه بارز این سیاست‌گذاری را می‌توان در توان دولت‌های میهمان برای جمع‌آوری نقدینگی با استفاده از ابزار ثبت‌نام حج دانست.^۲ در این مقاله با تمرکز بر مورد اخیر، چالش‌های اخلاقی استفاده از ثبت‌نام حج به‌عنوان ابزاری برای مدیریت نقدینگی در کشورهای میزبان حج را مورد بررسی قرار می‌دهیم. سوال پیش رو آن است که آیا می‌توان از ظرفیت بالای تقاضا برای ثبت‌نام حج به‌عنوان ابزاری اقتصادی برای کنترل نقدینگی استفاده کرد.

پاسخ به سوال فوق نیازمند بررسی جنبه‌های مختلف این سیاست‌گذاری اقتصادی است. می‌توان عنوان داشت که این سیاست می‌تواند منافع متعددی داشته باشد. اول، با جمع‌آوری وجوه در قالب سپرده‌های حج هدف دولت در مدیریت نقدینگی تسهیل می‌شود. دوم، منابع لازم برای تامین مالی پروژه‌های اقتصادی در طول دوره سپرده‌گذاری تا زمان اعزام به حج فراهم می‌شود. این سیاست می‌تواند منفعی نیز برای سپرده‌گذاران داشته باشد. اگر سپرده‌ها در حساب‌های کوتاه مدت ذخیره شود، به ثبت‌نام‌کنندگان در طول دوره انتظار، سود مشارکت تعلق می‌گیرد. همچنین ثبت‌نام‌کنندگان از در نوبت قرار گرفتن برای اعزام به حج نیز منتفع می‌شوند.

۱. بر خود لازم می‌دانم که از تلاش‌های تمامی افرادی که اینجانب را در تدوین این مقاله یاری دادند تشکر کنم. به طور خاص از تلاش‌های مسئولان محترم سازمان حج و زیارت برای در اختیار قرار دادن اطلاعات و همچنین از مساعدت حجت الاسلام و المسلمین کیاءالحسینی در پیگیری دریافت اطلاعات و همچنین از کمک جناب آقای مصیب کرمی جهت کمک در محاسبه نرخ‌های سود و همچنین جناب آقای فتاحی و سعید کریمی تشکر می‌شود.
۲. لازم به ذکر است که ما برای احتراز از طولانی شدن عنوان حج در اقتصاد حج ناظر به هر دو مورد حج تمتع و عمره مفرده می‌باشد. هرچند که در مواردی به تفکیک از آن دو سخن گفته‌ایم.

با توجه به مزایای فوق، ممکن است این توصیه اقتصادی موجه به نظر برسد که سیاستگذاران حج تلاش کنند تا برای مدت بیشتری سپرده‌های حج را در نظام بانکی نگه داری کنند و فاصله میان ثبت‌نام‌ها را افزایش دهند. سوال پیش رو این است که آیا می‌توان این نوع سیاست‌گذاری را از نگاه اخلاق کاربردی سیاست‌گذاری حج توجیه کرد؟ به بیان دیگر، آیا سیاستگذاران کلان حج می‌توانند از ابزار حج برای تامین منافع اقتصادی کشور استفاده کنند؟ آیا این سیاست‌گذاری دارای محدودیتی نیست؟

پاسخ به سوال‌های فوق از طرفی در گرو ارزیابی آثار پیدا و پنهان سیاست‌گذاری اقتصادی حج است. از طرف دیگر، قضاوت در مورد اخلاقی بودن این امر نیازمند تبیین رویکرد اخلاق کاربردی حج و نظریه اخلاقی آن است. در ادامه مقاله پس از ذکر پیشینه‌ای در موضوع بحث، به بررسی حج و سیاست‌گذاری اقتصادی می‌پردازیم. تبیین رویکرد اخلاقی اسلام و تطبیق آن بر اقتصاد حج بخش بعدی مقاله را به خود اختصاص می‌دهد. بخش بعدی به تحلیل سیاست‌گذاری اقتصادی حج در جمهوری اسلامی ایران در چارچوب نظریه اخلاق کاربردی حج اختصاص دارد. در ادامه رهیافت‌های اخلاق کاربردی اقتصاد حج برای حل مشکلات موجود مورد بررسی قرار می‌گیرد. بخش آخر نیز به نتیجه‌گیری اختصاص دارد.

۲. پیشینه تحقیق

در میان آثاری که در مورد ابعاد مختلف حج نگاشته شده، تمرکز اصلی بر جنبه‌های عبادی و فرهنگی آن است. به طور نمونه محسن قرائتی (۱۳۷۱) در کتاب حج، تاثیر حج بر تقویت ایمان، از بین بردن گناهان و تقویت استواری مسلمانان را از جمله آثار فرهنگی حج بر می‌شمارد (قرائتی ۱۳۷۱: ۵۵ - ۳۲). حسن طراد (۱۴۱۸هـ) نیز آثار اخلاقی حج را در کتاب خود موسوم به «فلسفه الحج فی الاسلام» مورد اشاره قرار می‌دهد. محمد امامی (۱۳۹۳) در کتاب «فلسفه و اسرار حج» برخی از آثار فرهنگی حج از جمله تقویت روحیه معاد باوری را مورد اشاره قرار می‌دهد.

با توجه به این که حج فریضه‌ای اجتماعی است، برخی از متفکران مسلمان ابعاد اجتماعی و سیاسی حج را نیز مورد بررسی قرار داده‌اند. زهیر الاعرجی (۱۴۱۵هـ) در کتابی با عنوان «الابعاد الاجتماعیه لفریضه الحج»، ضمن اشاره به نظریات مرتبط با رفتار جمعی، به بررسی رفتار جمعی مسلمانان در حج می‌پردازد. سید محمد ضیاء آبادی (۱۳۸۴) علاوه بر اشاره به ابعاد عبادی حج، به تاثیر اجتماعی حج در وحدت بخشی به امت اسلامی اشاره می‌کند. سید علی قاضی عسکر (۱۳۸۱) با اشاره به ابعاد فرهنگی حج از جمله تبلور توحید، تربیت انسان‌ها و نمایانگری مخالفت مسلمانان با جهل، اسرار اجتماعی حج را در زمینه‌هایی چون تحکیم پیوند جوامع اسلامی و تمرین نظم مطرح می‌کند (قاضی عسکر ۱۳۸۱: ۸۳ - ۸۱). سید محمد



ضیاء آبادی (۱۳۸۴) نیز در کتاب «حج برنامه تکامل» به اثر حج در وحدت بخشی جامعه اسلامی اشاره می‌کند (ضیاء آبادی ۱۳۸۴: ۲۹-۲۶). سید محمد خامنه‌ای (۱۳۷۱) در کتاب «حج از نگاه حقوق بین الملل»، نظم توحیدی، هشیاری اجتماعی، و نظم‌گرایی را به‌عنوان ابعاد اجتماعی حج قلمداد می‌کند (خامنه‌ای ۱۳۷۱: ۳۲۰-۳۱۲). محمد علی تسخیری و محمود فاصره نیز در کتاب «الحج و آثاره علی الحیاه الاجتماعیه» به برخی از آثار حج بر زندگی اجتماعی می‌پردازند. و بالاخره محمدرضا احمدی در کتاب «حج در آینه روانشناسی»، ضمن اشاره به ابعاد معنوی - عرفانی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی حج، بر ابعاد روانشناختی حج و تاثیر آن بر سلامت روح و روان متمرکز می‌شود (احمدی ۱۳۹۰: ۵۱-۴۷).

شاید بتوان گفت که بررسی ابعاد اقتصادی حج جایگاه چندانی در ادبیات موجود ندارد. برخی از آثار به‌صورت اجمالی به بحث از جنبه‌های اقتصادی حج پرداخته‌اند. محمد امامی (۱۳۹۳هـ) به برخی از منافع اقتصادی این فرضیه اجتماعی اسلام از جمله ایجاد گشایش در زندگی مستمندان حجاز، افزایش پرداخت خمس و زکات و رونق کسب و کار در شهرهای حجاز اشاره می‌کند (امامی ۱۳۹۳هـ: ۱۱۹-۱۱۶). حسینی ادیانی (۱۳۷۶) از تاثیر حج بر تقویت پایه اقتصادی کشورهای اسلامی یاد می‌کند و ظرفیت شکل‌گیری بازار مشترک اسلامی را مورد تاکید قرار می‌دهد (حسینی ۱۳۷۶: ۵۵).

همانگونه که ملاحظه می‌شود بیشتر آثار مرتبط با اقتصاد و حج به مباحث کلی در زمینه منافع اقتصادی حج اختصاص دارد. این آثار ورودی جدی به مباحث سیاست‌گذاری اقتصاد حج ندارند. اضافه بر این که نگاه آسیب شناسانه به اقتصاد حج و جنبه‌های اخلاقی آن به چشم نمی‌خورد. مقاله حاضر برای پر کردن این خلاء سعی در گسترش ملاحظات اخلاقی در زمینه اقتصاد حج دارد. در این اثر به‌صورت خاص با استفاده از رویکرد اخلاق کاربردی، سعی می‌شود که در مورد سوالات اخلاقی مطرح در سیاست‌گذاری اقتصادی حج به‌خصوص استفاده از حج به‌عنوان ابزار سیاست‌گذاری اقتصادی استفاده شود.

۳. سیاست‌گذاری اقتصادی حج

سیاست‌گذاری حج یکی از مسائلی مهمی است که توجه زیادی بدان در محافل علمی نشده است. با توجه به این که حج دارای ابعاد مختلف، عبادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است، اتخاذ سیاستی هماهنگ در این زمینه‌ها الزامی است. در این راستا سیاست‌گذاری نادرست در یکی از این ابعاد، می‌تواند تاثیری منفی نه تنها در آن زمینه بگذارد، بلکه به ابعاد دیگر حج نیز آسیب می‌رساند. به‌طور نمونه، تمرکز بر ابعاد اقتصادی حج می‌تواند ابعاد عبادی و فرهنگی آن را تحت تاثیر قرار دهد. با توجه به ابعاد مختلف حج می‌توان میان سیاست‌گذاری عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی حج، تفکیک نمود.

سیاست‌گذاری عبادی

با توجه به اهمیت پایه‌ای بعد عبادی حج، برنامه‌ریزی برای به‌رمنند شدن هر چه بیشتر زائران از آثار این برنامه عبادی، ضرورت بسیاری دارد. این سیاست‌گذاری می‌تواند شامل اجرای برنامه‌های آموزشی و عبادی پیش از اعزام به سرزمین وحی و همچنین برنامه‌های آموزشی، عبادی و فرهنگی در حین سفر باشد. در این راستا برنامه‌ریزی فرهنگی برای افزایش آگاهی و بصیرت زائران در طول این سفر معنوی برگزار می‌گردد و آیین‌های عبادی و جلسات خطابه و دعا اهمیتی بی‌بدیل دارد.

سیاست‌گذاری اجتماعی حج

حج به‌عنوان نوعی عبادت جمعی دارای ابعاد اجتماعی قابل توجهی است. حج مرکز اجتماع مسلمانان جهان است. این تجمع نوعی هویت جمعی به مسلمانان می‌دهد. دستور خداوند متعال به حضرت ابراهیم علیه السلام برای اعلام عمومی حج در میان مردم به بعد اجتماعی حج اشاره دارد.^۱ با توجه به تنوع ملیت‌ها و قومیت‌های مشارکت‌کننده در حج، برنامه‌ریزی برای ایجاد تعامل سازنده، میان مسلمانان و همچنین به نمایش گذاشتن هویت اسلامی - ایرانی زائران بسیار اساسی است.

سیاست‌گذاری سیاسی

بعد سیاسی حج ناظر به نمایش قدرت، عزت و شکوه جهان اسلام در اجتماع با شکوه مسلمانان از اقصای نقاط جهان است. در روایتی حضرت فاطمه علیها السلام می‌فرماید: "خدا حج را به منظور جلوه بخشی به دین واجب کرد" (حر عاملی ۱۴۱۳ ق، ج ۱۱، ص ۲۰۹).^۲ امام رضا علیه السلام نیز در این زمینه می‌فرماید: "از اسرار حج، بررسی گرفتاری‌های مسلمانان جهان و برطرف کردن مشکلات آنان است و به همین منظور در قرآن^۳ آمده است که مردم به حج بیایند تا شاهد منافع بزرگ حج باشند. (العروسی الحویزی ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ۴۸۹)". شاید از همین رو است که امام خمینی علیه السلام می‌فرماید که اهمیت سیاسی حج کمتر از اهمیت عبادی آن نیست. (احمدی ۱۳۹۰، ۴۹). در این چارچوب، سیاست‌گذاری سیاسی حج ناظر به استفاده از ظرفیت‌های سیاسی حج برای تقویت اهداف جامعه اسلامی و همچنین تقویت عزت و اقتدار ایران اسلامی است.

سیاست‌گذاری اقتصادی حج

سیاست‌گذاری اقتصادی حج، ناظر به برنامه‌ریزی جهت استفاده از ظرفیت‌های اقتصادی حج است.

۱. «أَدْنَىٰ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ...» (حج، ۲۷).

۲. قالت الفاطمه علیها السلام فرض الله الحج تسنيه للدين.

۳. حج: ۲۷.



بر اساس تفسیر معصومین علیهم السلام از آیه ۲۷ سوره حج که در آن خداوند از منافع حج سخن به میان آورده است، منافع حج شامل منافع مادی و معنوی می‌شود.^۱ همچنین در روایات زیادی به تاثیر حج در رفع فقر و افزایش روزی، اشاره شده است.^۲

ظرفیت‌های سیاست‌گذاری اقتصادی می‌تواند ناظر به سیاست‌گذاری اقتصادی مشترک کشورهای اسلامی و یا سیاست‌گذاری داخلی هر یک از کشورهای میهمان یا کشور میزبان باشد. برخی از زمینه‌های سیاست‌گذاری اقتصادی حج به شرح زیر می‌باشد:

الف) استفاده از ظرفیت‌های اقتصادی حج برای کمک به پیشرفت کشورهای اسلامی

بدون شک حج به‌عنوان موسمی برای جمع شدن خیل عظیمی از مسلمانان در سرزمین وحی، ظرفیت‌های زیادی برای تقویت همکاری اقتصادی کشورهای مسلمان (کشورهای میهمان و کشور میزبان) فراهم می‌آورد. هم‌اکنون بخشی از گوشت قربانی‌ها در این آیین عبادی به کشورهای فقیر مسلمان ارسال می‌شود. در صورت هم‌یاری بیشتر میان کشور میزبان و کشورهای میهمان، می‌توان بخشی از عواید اقتصادی حج را برای کمک به پیشرفت کشورهای اسلامی کمتر توسعه یافته، اختصاص داد.

ب) امکان شکل‌گیری بازار مشترک اسلامی

آیین حج می‌تواند به‌طور خاص، زمینه‌ساز تشکیل بازار مشترک اسلامی برای بهره‌مندی مشترک کشورهای اسلامی از منافع اقتصادی حاصل باشد. همان‌گونه که گفته شد، عدم شکل‌گیری تعامل اقتصادی میان مسلمانان باعث می‌شود که منافع اقتصادی حج به گونه‌ای نامتوازن میان کشور میزبان و کشورهای میهمان توزیع شود.^۳ گذشته از آن که بخش زیادی از منافع اقتصادی حج به کشورهای غیراسلامی فعال در تجارت حج تعلق می‌گیرد. این در حالی است که شکل‌گیری تعامل اقتصادی میان کشورهای اسلامی در قالب رویداد حج، باعث استحکام صف کشورهای اسلامی و افزایش منافع آن‌ها می‌شود. این امر می‌تواند سهم کشورهای اسلامی نسبت به کشورهای غیر اسلامی را از منافع اقتصادی حج، افزایش داده و همبستگی اقتصادی و حتی سیاسی کشورهای مسلمان را افزایش دهد.

۱. به‌طور نمونه شخصی در حین طواف از امام صادق علیه السلام می‌پرسد مراد از «لِيَسْهُدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» چیست؟ آیا مراد منافع دنیا است یا منافع آخرت؟ حضرت پاسخ می‌دهند مراد هر دو است. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴، ۴۲۲)
۲. «وَحَجُّ الْبَيْتِ وَ اغْتِزَاؤُهُ فِيمَا بَيْنَهُمَا يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَ يَرْحَمَانِ الدُّنْبَ» (شریف رضی ۱۴۱۴ ق، ۱۶۳)
۳. بر اساس اطلاعات موجود کشور عربستان سالانه عوایدی بین ۳۰ تا ۴۰ میلیارد دلار از حج درآمد کسب می‌کند. درآمد حج عربستان در سال ۲۰۰۹ حدود یک پنجم درآمدهای نفتی این کشور (۲۵٪) بوده است. با توجه به درآمد ۲۷۰ دلاری عربستان از فروش نفت، عواید حاصل از حج در حدود ۱۵ درصد عواید نفت می‌باشد.

ج) ظرفیت‌های درآمدی حج

منافع اقتصادی حج به طور عمده عاید عربستان به‌عنوان کشور میزبان می‌شود. با این وجود کشورهای میهمان نیز می‌توانند منافع اقتصادی از ظرفیت‌های حج ببرند. صادرات کالاهای مرتبط با موسم حج از جمله کالاهای مصرفی مورد نیاز در دوره اقامت در عربستان، کالاهای سوغاتی از جمله این ظرفیت‌هاست. ارائه خدمات مختلف از جمله خدمات حمل و نقل هوایی مسافران و سایر خدمات مربوطه نیز، ظرفیت‌های درآمدی خوبی را برای کشور میزبان و کشورهای میهمان فراهم می‌کند. سیاست‌گذاری در این زمینه می‌تواند با ایجاد تفاهم‌نامه‌هایی میان کشورهای اسلامی میهمان و کشور عربستان برای مدیریت اقتصاد حج در زمینه‌های مختلف از جمله بازار حمل و نقل، بیمه مسافران، قربانی و سوغاتی شکل گیرد. در حال حاضر غفلت از این ظرفیت بالای اقتصادی، باعث شده است که کشورهایی چون چین بتوانند منافع اقتصادی زیادی از حج، نصیب خود کنند.

د) ظرفیت تامین مالی داخلی

یکی دیگر از ظرفیت‌های اقتصادی حج که محور اصلی بررسی در این مقاله است، استفاده از ظرفیت تامین مالی اهداف اقتصادی کشور در قالب تجهیز و تخصیص وجوه حاصل از ثبت‌نام حج در کشورهای میهمان است. دولت‌های میهمان می‌توانند با جمع‌آوری پیش از موعد هزینه حج، نقدینگی معتابایی را جذب کنند. منابع جذب شده می‌تواند برای مقاصد مختلف از جمله تامین مالی نیازهای جاری دولت، مدیریت نقدینگی و یا تامین مالی پروژه‌های سرمایه‌گذاری مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به این که ظرفیت تامین مالی حج به طور عمده با استفاده از وجوه حاصل از نام‌نویسی آن ارتباط دارد، افزایش طول مدت دوره سپرده‌گذاری و به تبع افزایش مدت انتظار برای اعزام به حج، باعث افزایش توان تامین مالی داخلی حج می‌شود.

۴. ارزیابی اخلاقی سیاست‌گذاری اقتصادی حج

بدون شک ارزیابی اخلاقی سیاست‌گذاری اقتصادی حج، نیازمند در نظر گرفتن آثار مثبت و منفی آن می‌باشد. همانگونه که در بخش قبل گفته شد، سیاست‌گذاری اقتصادی حج می‌تواند منافع برای کشور میهمان و کشورهای میزبان در بر داشته باشد. با این وجود این سیاست‌گذاری می‌تواند پیامدهای جانبی منفی از جمله آسیب رساندن به جنبه‌های عبادی و اجتماعی حج نیز از خود به جای بگذارد. توجه به پیامدهای مثبت و منفی سیاست‌گذاری اقتصادی حج، ما را با مشکل ارزیابی اخلاقی آن مواجه می‌کند. سوال اساسی این است که دولت‌های مشارکت‌کننده در آیین حج، تا چه میزان می‌توانند از ظرفیت‌های اقتصادی حج برای اهداف اقتصادی، همچون مدیریت نقدینگی و تامین منابع،

برای سرمایه‌گذاری و ایجاد پیشرفت در کشورشان استفاده کنند؟

برای روشن‌تر شدن ابعاد مسئله، به بررسی سیاست تامین مالی داخلی حج می‌پردازیم. شاید در بدو امر معتقد شویم که از آن‌جا که حفظ مصالح جامعه اسلامی ضروری است، استفاده از اقتصاد حج برای کنترل نقدینگی و یا تجهیز منابع برای رشد و پیشرفت آن، سیاستی مطلوب است. ثبت نام طولانی مدت حج، مزایای چندی دارد. اول، با در اختیار داشتن طولانی مدت منابع حاصل از ثبت نام، امکان استفاده از آن برای مصالح عمومی وجود دارد. دوم، دست‌اندرکاران برگزارکننده حج، امکان برنامه‌ریزی بلندمدت اعزام زائران را خواهند داشت. سوم، هزینه‌های اجرایی ثبت نام مکرر حج، کاهش می‌یابد. چهارم، مسافران نیز می‌توانند برنامه‌ریزی بلندمدتی برای اعزام به این سفر زیارتی داشته باشند.

توجه به سایر ابعاد ماجرا می‌تواند تردیدهایی در مورد مطلوبیت استفاده از ظرفیت‌های اقتصادی حج، برای مدیریت نقدینگی ایجاد کند. مشخص است که استفاده بیشتر از ظرفیت‌های مالی سپرده‌های حج برای کنترل نقدینگی، مستلزم افزایش فاصله میان دوره‌های ثبت نام و طولانی شدن دوره انتظار برای اعزام به حج است. در این چارچوب ثبت نام زائران برای دوره‌های طولانی مدت‌تر می‌تواند وجوه ثبت نام را طی زمان طولانی‌تر در اختیار سیاست‌گذاران اقتصادی حج قرار دهد. اگر دوره ثبت نام حج تمتع و یا عمره به جای دو سال یک‌بار، به ده سال یک‌بار افزایش یابد، متوسط زمانی که وجوه در اختیار دست‌اندرکاران حج و یا دولت است، افزایش می‌یابد.

لازمه این سیاست آن است که امکان سفر به حج تمتع یا عمره، برای دوره‌ای طولانی (مثلاً یک دوره پنج یا ده ساله) به گروهی خاص که موفق شده‌اند در فاصله ثبت نام، وجوه مورد نظر را تکمیل و واریز کنند، اختصاص یابد. روی دیگر این سکه، ایجاد محرومیت بلندمدت برای کسانی است که بنا به هر دلیلی نتوانسته‌اند در طول مدت ثبت نام، خود را در زمره مسافران سرزمین وحی قرار دهند. از طرف دیگر، ثبت نام طولانی مدت حج، موجب می‌شود که افراد با بنیه مالی قوی‌تر از امکان بیشتری برای استفاده از این فرصت برخوردار شوند. ثبت نام طولانی مدت می‌تواند زمان انتظار اعزام به حج را نیز افزایش داده و با افزایش متوسط سن زائران، ابعاد عبادی و فرهنگی آن را تضعیف کند.

در نظر گرفتن نقاط قوت و ضعف استفاده از حج، برای کنترل و جذب نقدینگی، سیاست‌گذاران حج را با این سوال مواجه می‌کند که آیا از نظر اخلاقی می‌توان برای تامین مصالح عمومی، هزینه‌هایی برای بخش‌هایی از متقاضیان حج، به‌ویژه افراد با بنیه مالی ضعیف ایجاد کرد؟ ایجاد هزینه برای بخشی از افراد جامعه و همچنین تضعیف بعد عبادی و فرهنگی حج، از نظر اخلاقی تا چه میزانی قابل پذیرش است؟

سؤالات فوق می‌تواند زمینه شکل‌گیری مباحث اخلاق کاربردی سیاست‌گذاری اقتصادی حج باشد.

۵. اخلاق کاربردی سیاست‌گذاری اقتصادی حج

اخلاق کاربردی یکی از زیر شاخه‌های اخلاق هنجاری است که به بررسی معضلات اخلاقی در زمینه‌های مختلف فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی می‌پردازد. اخلاق کاربردی به طور عمده به دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های اخلاقی است که در زمینه‌هایی چون حرفه‌های مختلف و یا در زمینه سیاست‌گذاری‌های اجتماعی مطرح می‌شود (رک: قراملکی ۱۳۸۲، قراملکی و نوچه فلاح ۱۳۸۶، توکلی ۱۳۸۸ و ۱۳۸۹). به‌طور مثال، در اخلاق کاربردی پزشکی ما با این سوال مواجه‌ایم که آیا پیوند اعضای بدن بیمار مرگ مغزی از نظر اخلاقی درست است؟

اخلاق کاربردی سیاست‌گذاری اقتصادی حج، متکفل پاسخ‌گویی به سوالات مرتبط با اخلاقی بودن یا اخلاقی نبودن این سیاست‌هاست. سوال اساسی این است که آیا استفاده از حج به‌عنوان ابزاری برای تامین اهداف اقتصادی دولت‌های اسلامی مجاز است؟ آیا دولت‌های میزبان، به‌طور مثال، می‌توانند برای تامین مالی پروژه‌های خود، اقدام به ثبت‌نام حج برای دوره‌های طولانی مدت نمایند؟ در اخلاق کاربردی دو راه عمده برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی جدید و پیچیده وجود دارد:

۱. روش قیاسی تطبیق دیدگاه کلی بر مصادیق

در این روش پاسخ‌گویی به سوال مبتنی بر تبیین مکتب اخلاقی مورد قبول، و پس از آن تطبیق آن بر موضوع مورد بحث است. براساس این می‌باید از میان مکاتب متعارف فلسفه اخلاق همانند نتیجه‌گرایی، وظیفه‌گرایی، حق‌محوری و فضیلت‌گرایی^۱ یکی را برگزید و سپس آن را بر زمینه مورد سوال تطبیق داد. به‌طور نمونه، اگر ما معتقد باشیم که اسلام از نوعی نتیجه‌گرایی حمایت می‌کند، قضاوت در مورد اخلاقی و یا غیراخلاقی بودن سیاست‌گذاری اقتصادی حج باید با توجه به آثار آن بر جامعه صورت گیرد (فرامرزی قراملکی ۱۳۸۹، ۳).

۲. روش بررسی زمینه‌ای

طرفداران این روش معتقدند که روش قیاسی تطبیق کلی بر مصادیق، ما را با پارادوکس "یا" می‌کند. در این پارادوکس ما ناچاریم یکی از مکاتب اخلاقی اساسی را بپذیریم و براساس آن قضاوت کنیم. برای حل این مشکل، الگوهای پژوهشی ظهور کرده‌اند که به وسیله آن می‌توان از دام حصرگرایی روش شناختی، رها شد و توان هر یک از دیدگاه‌ها را به‌نحو منسجم و سازگار تلفیق کرد و به دیدگاهی جامع دست یافت (همان).

هر یک از این دو رویکرد با محدودیت‌هایی مواجه‌اند. در رویکرد اول، همان‌گونه که توسط

۱. اخلاق حق محور اخلاق مبتنی بر حقوق است.



طرفداران روش زمینه‌ای عنوان شده است، تحلیل‌گر اخلاقی به واسطه حصرگرایی روش شناختی، از استفاده از ظرفیت‌های برخی از مکاتب اخلاقی محروم می‌شود. در مقابل، استفاده از رویکرد بررسی زمینه‌ای، می‌تواند زمینه‌ساز نوعی نسبی‌گرایی اخلاقی باشد.

به نظر می‌رسد که می‌توان با اتخاذ رویکردی جامع در زمینه اخلاق هنجاری اسلامی و همچنین توجه به ویژگی‌های زمینه‌ای، میان دو روش فوق جمع نمود. برای این منظور می‌باید به بررسی توان ترکیبی نظریه‌های اخلاقی در اسلام و به کارگیری آن در اخلاق کاربردی توجه نمود.

احمد دبیری در رساله دکتری خود با عنوان "تبیین نظریه اخلاقی قرآن کریم و مقایسه آن با فضیلت‌گرایی در اخلاق" از رویکرد اخلاقی جامع طرفداری می‌کند. به نظر او "نظریه اخلاقی قرآن کریم در پایه غایت‌گراست؛ غایت‌گرایی تکلیف‌نگر که با ادبیات فضیلت‌گرایانه بیان شده است (دبیری ۱۳۹۰، ۱۹۵). هرچند دبیری این دیدگاه را در زمینه رویکرد اخلاق هنجاری اسلام مطرح می‌کند، به کارگیری آن در اخلاق کاربردی نیز راهگشاست.

اگر بپذیریم که در دین مقدس اسلام، الف) ارزیابی اخلاقی رفتار و سیاست‌ها با توجه به نتایج فعلی و فاعلی آن (حسن فعلی و فاعلی) مشخص می‌شود؛ و ب) با توجه به مشکلات شناختی بشر، ارزیابی نتایج فعلی و فاعلی در چارچوب تبیین فضیلت‌های اخلاقی و ترسیم وظایف دینی انجام می‌گیرد؛ می‌توان ملاک ارزیابی سیاست‌ها در اخلاق کاربردی را میزان تطابق نتایج عملی سیاست‌ها، با جهت‌گیرها و وظایف دینی مربوطه دانست.

به طور نمونه، اگر با کنکاش در متون دینی به این نتیجه رسیدیم که حج در دین مقدس اسلام به‌عنوان عبادتی اجتماعی معرفی شده است و کارکرد اصلی آن ارتقاء روح معنویت در جامعه است و وظیفه دولت اسلامی در این زمینه را ایجاد بستر و زمینه مناسب برای تحقق این هدف قلمداد کردیم، یکی از ملاک‌های عمده ارزیابی سیاست‌گذاری اقتصادی حج، میزان سازگاری آن با اهداف عبادی حج است.

۶. تحلیل آثار سیاست‌گذاری اقتصادی حج

با توجه به رویکردی که در اخلاق کاربردی سیاست‌گذاری حج مطرح شد، ارزیابی سیاست‌گذاری اقتصادی حج مستلزم تبیین جهت‌گیری‌های قرآنی و روایی در سیاست‌گذاری اقتصادی حج و همچنین تکالیف دولت اسلامی در مدیریت ابعاد اقتصادی حج است.

۱-۶. جهت‌گیرهای کلی سیاست‌گذاری اقتصادی حج در قرآن و روایات

با مروری بر آیات و روایات وارد شده در زمینه حج، می‌توان جهت‌گیری‌های سیاست‌گذاری زیر را استخراج کرد:

الف) جواز بهره‌گیری از منافع اقتصادی حج

در روایت «هشام بن حکم» از «امام صادق (ع)» ضمن بیان فلسفه‌های حج صریحاً به این موضوع اشاره شده بود که یکی از اهداف حج، تقویت تجارت مسلمانان و تسهیل روابط اقتصادی است. در حدیث دیگری از همان امام (ع) در تفسیر آیه «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ» (بقره: ۱۹۸) می‌خوانیم که فرمود: منظور از این آیه کسب روزی است. فاذا احل الرجل من احرامه و قضی فلیشتر لیبع فی الموسم: «هنگامی که انسان از احرام بیرون آید و مناسک حج را به‌جا آورد، در همان موسم حج خرید و فروش کند» (و این موضوع نه تنها گناه ندارد بلکه دارای ثواب است).

همچنین حضرت امام صادق (ع) در تفسیر آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»، منافع را اعم از منافع مالی و معنوی قلمداد می‌کنند.^۱ (کافی ج ۴، ص ۴۲۲)^۲

ب) اولویت ابعاد عبادی حج بر سایر ابعاد، از جمله ابعاد اقتصادی آن

اولویت بعد عبادی حج را می‌توان با توجه به تاکید روایات بر اهداف عبادی حج و همچنین مذمت انگیزه‌ها و مقاصد اقتصادی استنباط کرد. امیر المومنین (ع) در روایتی عنوان می‌دارند: «خداوند حج را برای تقویت دین واجب کرد» (مجلسی ۱۴۰۳ ق، ج ۶، ص ۱۱۰).^۳ «ابن ابی جمهور» نیز در کتاب «عوالی اللئالی» از رسول مکرّم اسلام (ص) نقل می‌کند که حضرت فرمودند: «خداوند نماز را واجب کرد، به حج و طواف امر کرد، دستور به مناسک داد تا نام خدا برپا داشته شود» (ابن ابی جمهور ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۳۲۳).^۴

۱. مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْقُضَيْلِ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ خُنَيْمٍ قَالَ: شَهِدْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) وَهُوَ يُطَافُ بِهِ حَوْلَ الْكَعْبَةِ فِي مَحْوِلٍ وَهُوَ شَدِيدُ الْمَرَضِ فَكَانَ كُلَّمَا بَلَغَ الرُّكْنَ الْيَمَانِيَّ أَمَرَهُمْ فَوَضَعُوهُ بِالْأَرْضِ فَأَخْرَجَ يَدَهُ مِنْ كَوَّةِ الْمَحْوِلِ حَتَّى يَجْرَهَا عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَقُولُ ارْقُمُونِي فَلَمَّا فَعَلَ ذَلِكَ مِرَاراً فِي كُلِّ سُوِّطٍ قُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ هَذَا يَشُقُّ عَلَيْكَ فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» فَقُلْتُ مَنَافِعَ الدُّنْيَا أَوْ مَنَافِعَ الْآخِرَةِ فَقَالَ الْكُلُّ. (كافی ج ۴، ص ۴۲۲).

۲. و ابن ابی الحدید در تفسیر «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» به این نکته اشاره می‌کند که هنگامی که مشرکین انبوه حجاج مسلمان را مشاهده می‌کردند در می‌یافتند که آنان از قدرت نظامی بالایی برخوردارند، زیرا اگر آن‌ها قدرتمند نبودند نمی‌توانستند از مکان‌های دور به حج مشرف شوند؛ و فرض الحج تقویة للدين و ذلك لما يحصل للحجاج في ضمنه من المتاجر و المكاسب قال الله تعالی «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ... عَلَي مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَيْمَاتِ الْأَنْعَامِ» و أيضا فإن المشركين كانوا يقولون لو لا أن أصحاب محمد كثير و أولو قوة لما حجوا فإن الجيش الضعيف يعجز عن الحج من المكان البعيد. (ابن ابی الحدید ج ۱۹، ص ۸۸).

۳. قَالَ امير المومنين (ع): قَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى... الْحَجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ (مجلسی ۱۴۰۳ ق، ج ۶، ص ۱۱۰).

۴. قال رسول الله (ص) إِنَّمَا فَرَضْتُ الصَّلَاةَ وَأَمَرَ بِالْحَجِّ وَالطَّوَّافِ وَأَشْعَرْتُ الْمَنَاسِكَ لِإِقَامَةِ ذِكْرِ اللَّهِ. (ابن ابی جمهور ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۳۲۳).



«ابن بابویه» نیز در کتاب «علل الشرایع» حدیثی را از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند که در آن فلسفه وجود حج، تهذیب نفس و تقرب در عبادت خداوند ذکر شده است. (ابن بابویه ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۰۴)^۱

در برخی روایات نیز از غلبه پیدا کردن جنبه‌های اقتصادی حج، مذمت شده است. به طور نمونه، امام صادق علیه السلام حاجیان را به سه دسته تقسیم می‌کنند: گروهی که از آتش جهنم رهایی می‌یابند، گروهی که گناهانشان بخشیده می‌شود و گروهی که اهل و اموال آن‌ها حفظ می‌شود. حضرت در مقام ارزش گذاری این گروه‌ها عنوان می‌کنند که کم بهره‌ترین افراد از حج، گروه سومند (کلینی ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۵۳).^۲

از عبدالله ابن عباس روایت شده که رسول اعظم صلی الله علیه و آله در حجة الوداع در تبیین شرایط آخر الزمان خطاب به سلمان فرمودند: «ای سلمان! قسم به کسی که جانم در دست اوست،... (زمانی فرا می‌رسد که) ثروتمندان امت من برای تفریح و تفرج به مکه می‌روند، افراد متوسط برای خرید و فروش و تجارت به حج می‌روند و فقرا و مستمندان برای ریا و کسب شهرت و آوازه، راهی حج می‌شوند» (العروسی الحویزی ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۳۶).^۳

۱. حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ رَجَمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُبَيْدٍ اللَّهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عِيَاضِ بْنِ عَبَّاسٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ رَبِيعِ الصَّخَّافِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَسَّانٍ أَنَّ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرَّضَا كَتَبَ إِلَيْهِ فِيهَا كَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ أَنْ عَلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَاءَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ وَ الْحُرُوجُ مِنْ كُلِّ مَا اقْتَرَفَ وَ لِيَكُونَ تَائِباً مِمَّا مَضَى مُسْتَأْنِفاً لِمَا يَسْتَقْبِلُ وَ مَا فِيهِ مِنْ اسْتِخْرَاجِ الْأَمْوَالِ وَ تَعَسُّبِ الْأُبْدَانِ وَ حَظْرِهَا عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ اللَّذَاتِ وَ التَّقَرُّبِ فِي الْعِبَادَةِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ الْحُضُوعِ وَ الْإِسْتِكَانَةِ وَ الذَّلِّ شَاخِصاً فِي الْحَرِّ وَ الْبُرْدِ وَ الْأَمْنِ وَ الْخَوْفِ دَائِماً فِي ذَلِكَ دَائِماً وَ مَا فِي ذَلِكَ لِجَمِيعِ الْخَلْقِ مِنَ الْمَنَافِعِ وَ الرَّغْبَةِ وَ الرَّهْبَةِ إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى وَ مِنْهُ تَرْكُ قَسَاوَةِ الْقَلْبِ وَ خَسَاسَةِ الْأَنْفُسِ وَ نِسْيَانِ الذِّكْرِ وَ انْقِطَاعِ الرَّجَاءِ وَ الْأَمَلِ وَ تَجْدِيدِ الْحَقُوقِ وَ حَظْرِ الْأَنْفُسِ عَنِ الْفَسَادِ وَ مَنَعَةِ مَنْ فِي الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ مَنْ فِي الْبَلَدِ وَ الْبَحْرِ مِنْ حَجِّجٍ وَ مَنْ لَا يَحُجُّ مِنْ تَاجِرٍ وَ جَالِبٍ وَ بَائِعٍ وَ مُشْتَرِيٍّ [مُشْتَرٍ] وَ كَايِسٍ وَ مُشْكِينِ (ابن بابویه ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۰۴).

فلسفه حج ورود در حرم خدا و رفتن به سوی او و درخواست و تقاضای خواسته‌های مشروع و بیرون شدن از هر گناه است، تا این که افراد از گناهان گذشته توبه نمایند و نسبت به آینده خود تجدید نظر کنند. و (بیزحج به خاطر) اتفاق مال (در راه خدا) و به خاطر اینکه در سفر حج بدن‌ها به رنج و زحمت افتد و از شهوت‌ها (و تمایلات جسمانی) و لذت‌ها خویشتن را باز دارد (و مهم‌تر از همه این‌که) در عبادت خود را به خدای عزوجل مقرب و نزدیک گرداند (ثروتیان و همکاران ۱۳۷۹، ۱۳).

۲. عَلِيُّ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام الْحَاجُّ يَصُدُّرُونَ عَلَيَّ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ صِنْفٌ يُعْتَقُ مِنَ النَّارِ وَ صِنْفٌ يَخْرُجُ مِنْ ذُنُوبِهِ كَهَيئَةِ يَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ وَ صِنْفٌ يُحْفَظُ فِي أَهْلِهِ وَ مَالِهِ فَذَلِكَ أَذَى مَا يَزِجُّ بِهِ الْحَاجُّ (کلینی ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۵۳).

۳. قال رسول الله: اي و الذي نفسي بيده يا سلمان،... و عندها يبع أغنياء أممي للزهوة و يبع أوساطها للتجارة و يبع فقراؤهم للرياء و السمعة (تفسير نور النقلين، ج ۵، ص ۳۶).

۲-۶. مسئولیت‌های دولت اسلامی در زمینه حج

توجه به مسئولیت‌های دولت اسلامی در زمینه حج، می‌تواند به‌عنوان معیاری برای ارزیابی سیاست‌گذاری‌های حج در نظر گرفته شود. متأسفانه در ادبیات حج، توجه چندانی به ابعاد حکومتی حج و به خصوص جنبه‌های سیاست‌گذاری حج نشده است. این نقصان به‌صورت خاص در زمینه سیاست‌گذاری اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حج به چشم می‌خورد.

الف) ضرورت بر پا داشتن حج

اهمیت بر پاداشتن فریضه عبادی سیاسی حج تا اندازه‌ای است که امام صادق علیه السلام در روایتی عنوان می‌دارند که اگر افراد جامعه اسلامی حج را تعطیل کنند، امام و فرمانروای جامعه اسلامی می‌باید آن‌ها را بر برپایی حج اجبار کند. حضرت در تعلیل این حکم بیان می‌فرمایند که خداوند این خانه را برای حج بنا نهاده است (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۴؛ ص ۲۷۲).

ب) ضرورت تسهیل سفر حج

در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام نقل شده است که حضرت فرمودند: «اگر مردم حج را تعطیل کردند، امام مسلمین باید مردم را به رفتن به حج مجبور کند و اگر هزینه رفتن را نداشتند آن را از بیت المال مسلمین تامین کند» (حر عاملی ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ۲۳).^۲ ضرورت تامین مخارج حج از بیت المال ناظر به وظیفه دولت اسلامی در تامین مالی و تسهیل سفر حج است.

ج) رعایت عدالت توزیعی

ضرورت رعایت عدالت توزیعی در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی حج نیز از الزامات عمومی دولت اسلامی است.^۳ این مسئله به طور خاص به واسطه محدودیت‌های سهمیه‌ای کشورهای اسلامی برای

۱. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَوْ عَطَّلَ النَّاسُ الْحَجَّ لَوَجَبَ عَلَيَّ الْإِمَامُ أَنْ يُجْبِرَهُمْ عَلَيَّ الْحَجِّ إِنْ شَاءُوا وَإِنْ أَبَوْا فَإِنَّ هَذَا الْبَيْتَ إِنَّمَا وَضِعَ لِلْحَجِّ (کلینی ۱۴۰۷ق، ج ۴؛ ص ۲۷۲).

۲. مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ بَابُوَيْهِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبُخْتَرِيِّ وَهَيْشَامِ بْنِ سَالِمٍ وَمُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ وَعَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: لَوْ أَنَّ النَّاسَ تَرَكُوا الْحَجَّ لَكَانَ عَلَيَّ الْوَالِي أَنْ يُجْبِرَهُمْ عَلَيَّ ذَلِكَ وَعَلَيَّ الْمَقَامُ عِنْدَهُ وَ لَوْ تَرَكُوا زِيَارَةَ الْبَيْتِ لَكَانَ عَلَيَّ الْوَالِي أَنْ يُجْبِرَهُمْ عَلَيَّ ذَلِكَ وَعَلَيَّ الْمَقَامُ عِنْدَهُ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ هُمْ أَمْوَالِ أَتَفَقَ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْتِ مَسَالِ الْمُسْلِمِينَ (حر عاملی ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ۲۳)؛ امام صادق علیه السلام: اگر مردمان حج را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و رفتن به خانه خدا مجبور کند؛ و اگر زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله را فرو گذارند، بر والی است که آنان را به این کار و اقامت در نزد پیامبر مجبور کند؛ و اگر مالی نداشته باشند، باید از بیت المال به ایشان انفاق کند (حکیمی و همکاران ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۵۴).

۳. «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ فَضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (یونس: ۴۷).



اعزام زائران به حج در پی افزایش جمعیت کشورهای مسلمان جلوه خاصی یافته است. رعایت عدالت توزیعی می‌تواند شامل بهره‌مندی عادلانه شهروندان جامعه اسلامی از امکان تشریف به حج و همچنین برخورداری از تسهیلات مربوطه می‌باشد. عدم ایجاد رانت برای افراد متمول در بهره‌مندی از حج و مزایای آن از مهم‌ترین جنبه‌های عدالت توزیعی اقتصاد حج است.

۳-۶. معیارهای و نماگرهای ارزیابی سیاست‌گذاری‌های اقتصادی حج

با توجه به جهت‌گیری‌های قرآنی و روایی در زمینه حج و همچنین مسئولیت‌های دولت اسلامی در زمینه حج، می‌توان عنوان داشت که اقتصادی مطلوب است که بتواند ضمن تقویت و حداقل حفظ اثربخشی عبادی و معنوی حج، تسهیل آن و رعایت عدالت توزیعی، به افزایش منافع ملی عواید اقتصادی کشور میهمان و توزیع عادلانه آن کمک کند. با توجه به تعریف ارائه شده می‌توان موارد زیر را به‌عنوان معیارهای اساسی، برای ارزیابی سیاست‌گذاری‌های اقتصادی حج عنوان داشت.

الف) اثر بخشی اقتصادی؛

ب) فقدان آثار جانبی منفی بر ابعاد غیر اقتصادی حج؛

ج) تسهیل حج؛

د) عدالت توزیعی.

برای سنجش تأثیرات سیاست‌های اقتصادی حج، نیازمند ارائه نماگرهای^۱ دقیق برای اندازه‌گیری آثار آن بر مولفه‌های چهارگانه فوق می‌باشیم. با توجه به مشکلات اندازه‌گیری و محاسباتی برای ارزیابی کمی معیارهای مورد نظر ناچار به تقریب و تخمین هستیم. در جدول (۱) برخی نماگرهای پیشنهادی برای سنجش معیارهای سیاست‌گذاری مطلوب اقتصادی حج با تمرکز بر سیاست تأمین مالی داخلی حج وارد شده است.

جدول ۱: معیارها و نماگرهای ارزیابی سیاست اقتصادی تأمین مالی داخلی حج

نماگرها Indicators	معیار	
حجم سپرده‌های حج، میانگین مانده سالیانه سپرده‌های حج، نسبت مانده سپرده‌های حج به مانده کل سپرده‌ها، متوسط هزینه‌های عملیاتی ثبت نام، عواید اقتصادی سپرده‌ها	اثر بخشی اقتصادی	
سن انتظاری حج	آثار جانبی عبادی	آثار جانبی
سهمیه کشوری حج	آثار جانبی سیاسی	
میزان رضایت عمومی از سیاست	آثار جانبی اجتماعی	

۱. Indicator.

متوسط زمان انتظاری ثبت نام، متوسط سن حاجیان، تسهیلات پرداختی به حاجیان	تسهیل
سهم دهک‌های بالا در ثبت نام، نسبت متوسط عواید سپرده‌های حج به عواید سایر سپرده‌های بانکی، سهم بورس بازی و دلالی در ثبت نام	عدالت توزیعی

منبع: یافته‌های تحقیق

الف) نماگرهای اثر بخشی اقتصادی

برای بررسی اثر بخشی سیاست تامین مالی داخلی حج، می‌توان از نماگرهایی چون حجم سپرده‌های حج، میانگین مانده سالیانه سپرده‌های حج، نسبت مانده سپرده‌های حج به مانده کل سپرده‌ها، متوسط هزینه‌های عملیاتی ثبت نام، عواید اقتصادی سپرده‌ها استفاده نمود. نماگرهای کیفی چون تطابق سیاست با شرایط اقتصادی نیز می‌تواند معیاری برای بررسی اثر بخشی اقتصادی سیاست باشد.

ب) نماگرهای آثار جانبی غیر اقتصادی

در جدول (۱) برای بررسی آثار جانبی سیاست گذاری اقتصادی حج، میان آثار مثبت و منفی بر ابعاد عبادی، سیاسی و اجتماعی حج به شرح زیر تفکیک شده است.

سن انتظاری حج به‌عنوان نماگر آثار جانبی عبادی: گرچه محاسبه آثار جانبی سیاست تامین مالی داخلی حج بر ابعاد عبادی حج به راحتی امکان پذیر نیست، این اثر گذاری را می‌توان با محاسبه تاثیر این سیاست بر سن انتظاری حج و مدت انتظار برای اعزام به حج تقریب زد. این نسبت از آن جهت می‌تواند این اثر را مورد سنجش قرار دهد که افزایش سن انتظاری حج می‌تواند به واسطه کاهش قوای بدنی حجاج از بهره‌مندی معنوی آنان بکاهد. علاوه بر این که تشریف به حج در سنین پایین‌تر می‌تواند آثار فرهنگی مثبت بلند مدت تری پس از مراجعت زائران از حج بر جای گذارد.

تغییرات سهمیه حج به‌عنوان نماگر آثار جانبی سیاسی: ثبت نام طولانی مدت حج می‌تواند آثاری سیاسی بر جای گذارد. اگر ثبت نام طولانی مدت توان چانه‌زنی کشور برای اخذ سهمیه بیشتر را افزایش دهد، می‌توان اثر مثبتی برای سیاست ثبت نام بلند مدت قائل شد. بر این اساس تغییرات سهمیه حج در اثر سیاست تامین مالی داخلی حج را می‌توان به‌عنوان نماگری برای محاسبه آثار سیاسی آن در نظر گرفت.

میزان رضایت عمومی از سیاست به‌عنوان نماگر آثار جانبی اجتماعی: بدون شک سرمایه اجتماعی موجود در فضای سیاست گذاری حج عامل مهمی برای موفقیت دست اندرکاران برای برگزاری موفق این عبادت اجتماعی است. می‌توان اثر جانبی سیاست تامین مالی داخلی حج بر میزان اعتماد مردم به سیاستگذاران حج را با اندازه‌گیری نسبت رضایت عمومی از سیاست سنجید. تلقی منفی مردم از



سیاست و نارضایتی از نتایج آن می‌تواند شاخصی منفی برای ارزش گذاری آن باشد. یکی از راه‌های سنجش این نسبت، استفاده از روش‌های نمونه‌گیری و نظر سنجی از ثبت‌نام کنندگان و همچنین کسانی که موفق به ثبت‌نام نشده‌اند، است.

د) نماگرهای تسهیل حج

برای بررسی تاثیر سیاست اقتصادی تامین مالی داخلی بر تسهیل حج می‌توان از نماگرهایی چون تغییرات متوسط زمان انتظاری ثبت‌نام، و تغییرات در متوسط سن حجاج، استفاده کرد. البته می‌توان سهم تسهیلات بانکی از هزینه‌های حج را نیز به‌عنوان متغیری برای سنجش میزان تسهیل حج در نظر گرفت. اگر سیاست تامین مالی داخلی حج موجب کاهش سهم تسهیلات بانکی حج شود، این سیاست اثری منفی بر تسهیل حج بر جای گذاشته است.

ه) نماگرهای عدالت توزیعی

برای بررسی آثار توزیعی سیاست تامین مالی داخلی در بهره‌مندی از امکان ثبت‌نام می‌توان از معیارهای چون سهم دهک‌های بالا در ثبت‌نام استفاده کرد. با توجه به این‌که استفاده از وجوه ثبت‌نام حج عوایدی در بر دارد، نسبت متوسط عواید سپرده‌گذاران حج به متوسط عواید سایر سپرده‌گذاران بانکی می‌تواند نماگری برای سنجش عدالت توزیعی در بهره‌مندی از عواید سیاست باشد.

۷. بررسی آثار سیاست گذاری اقتصاد حج در جمهوری اسلامی ایران

در این بخش به بررسی آثار مثبت و منفی سیاست گذاری تامین مالی داخلی حج و یا ثبت‌نام طولانی مدت حج (تمتع و عمره) در جمهوری اسلامی ایران می‌پردازیم. با توجه به مشکلات موجود در دسترسی به اطلاعات، تحلیل خود را به طور عمده بر اطلاعات موجود از ثبت‌نام عمره در سال ۱۳۹۰ متمرکز می‌کنیم.

در ثبت‌نام عمره در سال ۱۳۹۰، برای تمامی ۶ میلیون و ۶۰۰ هزار متقاضی که در دور جدید عمره ثبت‌نام کرده بودند اولویت‌های ۳۰۰ تا ۶۰۰ تعیین شد. براساس اطلاع رسانی سازمان حج و زیارت، اولویت پیش از ۳۰۰، به ثبت‌نام شده‌های سال ۱۳۸۷ اختصاص دارد. با توجه به این‌که هر اولویت شامل ۲۲ هزار نفر می‌شود، زمان بندی اعزام مسافران به زمان آغاز اعزام‌ها و همچنین سهمیه ایران بستگی دارد. با توجه به اطلاع رسانی‌های سازمان حج و زیارت چند حالت زیر متصور است.

حالت اول: براساس برخی ارزیابی‌ها از آن‌جا که اولویت‌های قدیمی اعزام حج تا سال ۱۳۹۲ به طول می‌انجامد، اعزام اولویت‌های جدید (اولویت‌های ۳۰۰ تا ۶۰۰) از سال ۱۳۹۳ آغاز می‌شود. سازمان حج

و زیارت اعلام کرده است هر سال ۸۰۰ تا ۹۰۰ هزار نفر را به عمره اعزام می‌کند. این به مفهوم اعزام سالانه ۴۰ اولویت از سال ۱۳۹۳ تا سال ۱۴۰۰ می‌باشد.

حالت دوم: براساس برخی اطلاع‌رسانی‌ها شروع اعزام اولویت‌های جدید از سال ۱۳۹۲ است. اگر بپذیریم که ظرفیت اعزام در حدود سالانه ۸۸۰ هزار نفر است، اعزام ثبت‌نامی‌های جدید تا سال ۱۳۹۹ به طول می‌انجامد.

حالت سوم: براساس اطلاع‌رسانی اخیر سازمان حج، ظرفیت‌های اعزام به عمره ایران افزایش یافته است^۱ و سازمان بنا دارد ثبت‌نامی‌های جدید را طی دوره‌ای پنج‌ساله از سال ۱۳۹۲ - ۱۳۹۱ به سفر عمره اعزام نماید^۲. با توجه به اطلاع‌رسانی اخیر، ظرفیت اعزام سالانه می‌باید در حدود یک میلیون و سیصد و بیست هزار نفر باشد. اگر فرض کنیم که در سال ۱۳۹۱ نیمی از اولویت‌های جدید (۶۶۰۰۰۰ نفر) اعزام شوند، اعزام ثبت‌نامی‌های جدید تا اواسط سال ۱۳۹۶ به طول می‌انجامد.

جدول ۲: اولویت‌های اعزام به عمره جمهوری اسلامی ایران ۱۴۰۰ - ۱۳۹۱ (نفر)

سال	میزان اعزام (حالت اول)	میزان اعزام (حالت دوم)	میزان اعزام (حالت سوم)
۱۳۹۰	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)
۱۳۹۱	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)	۶۶۰۰۰۰ (اولویت ۳۰۱ تا ۳۳۰)
۱۳۹۲	- (اعزام اولویت‌های ۲۵۰ - ۳۰۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۰۱ تا ۳۴۰)	۱۳۲۰۰۰۰ (اولویت ۳۳۰ تا ۳۹۰)
۱۳۹۳	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۰۱ تا ۳۴۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۴۱ تا ۳۸۰)	۱۳۲۰۰۰۰ (اولویت ۳۹۱ تا ۴۵۰)
۱۳۹۴	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۴۱ تا ۳۸۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۸۱ تا ۴۲۰)	۱۳۲۰۰۰۰ (اولویت ۴۵۱ تا ۵۱۰)
۱۳۹۵	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۳۸۱ تا ۴۲۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۴۲۱ تا ۴۶۰)	۱۳۲۰۰۰۰ (اولویت ۵۱۱ تا ۵۷۰)
۱۳۹۶	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۴۲۱ تا ۴۶۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۴۶۱ تا ۵۰۰)	۶۶۰۰۰۰ (اولویت ۵۷۱ تا ۶۰۰)
۱۳۹۷	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۴۶۱ تا ۵۰۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۵۰۱ تا ۵۴۰)	-
۱۳۹۸	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۵۰۱ تا ۵۴۰)	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۵۴۱ تا ۵۸۰)	-

۱. اخیراً برخی از دست‌اندرکاران حج و زیارت تردیدهایی در مورد افزایش سهمیه ایران در عمره ابراز داشته‌اند. علی‌اکبر غیرتی، مدیر کل حوزه ریاست و روابط عمومی سازمان حج و زیارت در رابطه با موضوع کاهش زمان اعزام ودیعه‌گذاران سال جاری عمره به ۵ سال، به خبرنگار شبستان گفت: تحقق کاهش زمان اعزام به عمره مفرده، منوط به موافقت کشور عربستان برای افزایش سهمیه زائران ایرانی است. وی افزود: در صورتی که با افزایش سهمیه ایران از سوی مقامات مسئول عربستان سعودی موافقت شود، سازمان حج و زیارت ظرفیت اعزام عمره‌گذاران در هر سال را افزایش می‌دهد و بر این اساس مدت اعزام ثبت‌نام کنندگان عمره از ۱۰ سال به ۵ سال تقلیل می‌یابد. (غیرتی ۱۳۹۰).

۲. مصاحبه مطبوعاتی آقای علی لیلی رئیس سازمان حج و زیارت در گفتگو با خبرگزاری مهر:

<http://www.mehrnews.com/fa/newsdetail.aspx?NewsID=۱۵۴۰۵۵۵>

۱۳۹۹	۸۸۰۰۰۰ (اولویت ۵۴۱ تا ۵۸۰)	۴۴۰۰۰۰ (اولویت ۵۸۱ تا ۶۰۰)	-
۱۴۰۰	۴۴۰۰۰۰ (اولویت ۵۸۱ تا ۶۰۰)	-	-
مجموع	۶۶۰۰۰۰	۶۶۰۰۰۰	۶۶۰۰۰۰

منبع: اطلاعات منتشر شده توسط سازمان حج و زیارت و محاسبات نگارنده در مجموع اعزام ثبت نامی های جدید عمره زمانی بین ۵ تا ۱۰ سال به طول می انجامد. بر این اساس در ادامه به محاسبه نماگرهای پیشنهادی برای ارزیابی سیاست گذاری می پردازیم:

۷-۱. اثر بخشی اقتصادی

در سیاست گذاری اخیر سازمان حج در ثبت نام متقاضیان عمره در سال ۱۳۹۰ علی رغم اظهاراتی برای اعلام اولویت برای دو میلیون و نیم متقاضی، تمامی شش میلیون و ششصد متقاضی در اولویت اعزام قرار گرفتند. بدون در نظر گرفتن سایر آثار این سیاست گذاری، استفاده از ظرفیت حج برای تجهیز منابع را می توان با در نظر گرفتن نماگرهای حجم سپرده های حج، میانگین مانده سالیانه سپرده های حج، نسبت مانده سپرده های حج به مانده کل سپرده ها، متوسط هزینه های عملیاتی ثبت نام، عواید اقتصادی سپرده ها ارزیابی کرد. در ادامه به بررسی برخی از این نماگرها می پردازیم:

الف) حجم سپرده های تجهیز شده

- برای محاسبه میزان تجهیز منابع در ثبت نام عمره سال ۱۳۹۰ توجه به اطلاعات زیر ضروری است:
- در مجموع ۶۵۷۰۶۶۵ نفر در ثبت نام عمره ۱۳۹۰ اقدام به سپرده گذاری نزد بانک های ملی و ملت کردند؛
 - تعداد افراد بالای ده سال و زیر ده سال ثبت نامی به ترتیب برابر با ۶۱۲۵۹۸۰ و ۴۴۴۶۸۵ نفر (۹۳.۲۴٪ و ۶.۷۶٪) می باشد؛
 - مبلغ سپرده ثبت نام برای افراد زیر ده سال و بالای ده سال به ترتیب ۶۰۰ و ۸۰۰ هزار تومان اعلام شد؛
 - بخشی از وجوه ثبت نام از تسهیلات بانک ملت و ملی تامین شد که به دلیل در دست نبودن اطلاعات محاسبه نمی شود.
- با توجه به نکات فوق، و با توجه به اطلاعات جدول، بر این اساس مبالغ سپرده ثبت نام کنندگان بالای ده سال و زیر ده سال به ترتیب معادل ۴۹۰۰۷۸۴۰۰۰۰۰ و ۲۶۶۸۱۱۰۰۰۰۰۰ تومان و مجموع آن ۵۱۶۷۵۹۵۰۰۰۰۰ تومان می باشد. به بیان ساده تر سیاست گذاری اخیر موجب تجهیز منابعی به میزان حدود پنج هزار و صد و شصت و هفتاد و شش هزار میلیارد تومان در نظام بانکی کشور در دوره ای یک ماهه (از تاریخ ۲۴ شهریور ماه تا ۲۴ مهر ماه ۱۳۹۰) شد. این در حالی است که در صورت اختصاص دو میلیون و نیم نفری مبلغی در حدود دو هزار میلیارد دلار تجهیز می شد.

جدول ۳: مشخصات کلی ثبت نام عمره مفرده در سال ۱۳۹۰

عمره ۹۰	ملی	ملت	جمع	درصد	حجم سپرده
زیر ۵ سال	۲۴۵۱۰۱	۱۹۹۵۸۴	۴۴۴۶۸۵	(٪۶.۷۶۷۷)	۲۶۶۸۱۱۰۰۰۰۰
بالای ۵ سال	۳۶۰۳۸۹۳	۲۵۲۲۰۸۷	۶۱۲۵۹۸۰	(٪۹۳.۲۳۲۳)	۴۹۰۰۷۸۴۰۰۰۰۰
مجموع	۳۸۴۸۹۹۴	۲۷۲۱۶۷۱	۶۵۷۰۶۶۵	٪۱۰۰	۵۱۶۷۵۹۵۰۰۰۰۰

منبع: اطلاعات دریافتی از سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران همراه با محاسبات نگارنده

(ب) میانگین مانده سالیانه سپرده‌های حج

با توجه به محاسبات انجام گرفته در زمانبندی اعزام زائران، میانگین مانده سالیانه سپرده‌های حج نزد نظام بانکی قابل محاسبه است. اگر اعزام حاجیان بین سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۰ صورت بگیرد، بانک‌های عامل به طور متوسط سالیانه حدود سه هزار میلیارد تومان طی نه سال و نیم (از نیمه دوم ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹) در اختیار دارد. در صورت اعزام زائران بین سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ بانک‌های عامل به طور متوسط، ماهیانه حدود دو هزار و هشتصد و پنجاه میلیارد تومانی طی هشت سال و نیم در اختیار خواهد داشت. جدول ۴: مانده سپرده‌های عمره ثبت نامی ۱۳۹۰ نزد بانک‌های ملت و ملی طی سال‌های ۱۴۰۰ -

۱۳۹۰ (حالت‌های اول و دوم)

سال	حالت اول		حالت دوم	
	تعداد(نفر)	مانده (میلیون تومان)	تعداد(نفر)	مانده (میلیون تومان)
۱۳۹۰	-	۲۵۸۳۷۹۷	-	۲۵۸۳۷۹۷
۱۳۹۱	-	۵۱۶۷۵۹۵	-	۵۱۶۷۵۹۵
۱۳۹۲	-	۵۱۶۷۵۹۵	۸۸۰۰۰۰	۴۴۶۳۹۵۹
۱۳۹۳	۸۸۰۰۰۰	۴۴۶۳۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۳۷۵۹۹۵۹
۱۳۹۴	۸۸۰۰۰۰	۳۷۵۹۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۳۰۵۵۹۵۹
۱۳۹۵	۸۸۰۰۰۰	۳۰۵۵۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۲۳۵۱۹۵۹
۱۳۹۶	۸۸۰۰۰۰	۲۳۵۱۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۱۶۴۷۹۵۹
۱۳۹۷	۸۸۰۰۰۰	۱۶۴۷۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۹۴۳۹۵۹
۱۳۹۸	۸۸۰۰۰۰	۹۴۳۹۵۹	۸۸۰۰۰۰	۲۳۹۹۵۹
۱۳۹۹	۸۸۰۰۰۰	۲۳۹۹۵۹	۴۴۰۰۰۰	-
۱۴۰۰	۴۴۰۰۰۰	-	-	-
متوسط مانده	-	۳۰۹۲۹۱۶	-	۲۸۵۳۰۷۱

منبع: اطلاعات منتشر شده توسط سازمان حج و زیارت و محاسبات نگارنده

مزایای تجهیز سپرده‌های حج

۱. جذب نقدینگی

سیاست جذب ۵۱۶۸ میلیارد تومان نقدینگی نتایج اقتصادی مناسبی در پی داشته است. به خصوص که این سیاست در زمانی اجرا شد که کشور درگیر مشکلاتی همانند آشفتنگی بازار سکه و ارز و آثار روانی ناشی از تحریم بود. از این رو، این سیاست توانست در جذب نقدینگی موثر باشد و از آثار تورمی ناشی از هجوم وجوه به بازار سکه و ارز بکاهد.

۲. افزایش توان بانک‌ها در ارائه تسهیلات بانکی

جذب بیش از پنج هزار میلیارد تومان از نقدینگی سرگردان در جامعه، امکان تامین مالی طرح‌های سرمایه گذاری کشور توسط نظام بانکی را فراهم آورد. البته ارزیابی کارایی این سیاست نیازمند تحلیل چگونگی تخصیص این منابع برای تامین مالی پروژه‌های سرمایه گذاری است. این ارزیابی نیازمند در اختیار داشتن اطلاعات از چگونگی تخصیص این منابع در طول زمان است.

۲-۷. آثار جانبی منفی سیاست گذاری اقتصادی حج

آثار جانبی منفی سیاست گذاری تامین مالی حج ۱۳۹۰ را می توان با تاثیر این سیاست بر دوره انتظاری حج، سن انتظاری حج، تغییرات سهمیه حج و همچنین نسبت رضایت از سیاست بررسی کرد.

الف) افزایش دوره انتظاری ثبت نام حج

در سال‌های اخیر تفاوت محسوسی میان دوره انتظار حج، بین حج تمتع و عمره مفرده ایجاد شده است. براساس اطلاعات منتشر شده از سوی سازمان حج و زیارت هم اکنون یک میلیون و پانصد و شصت هزار نفر در نوبت تشریف به حج تمتع قرار دارند. با توجه به این که سهمیه اعزام جمهوری اسلامی سالانه در حدود نود هزار نفر است. اعزام این تعداد زائران حدود ۱۷ سال به طول می انجامد. این بدین معنا است که اعزام زائر جدید برای حج تمتع تنها از سال ۱۴۰۸ هجری شمسی به بعد امکان پذیر است.

با توجه به گستردگی اعزام به عمره مفرده، طول دوره انتظاری اعزام به عمره، کوتاه تر از حج تمتع است. با توجه به محاسباتی که قبلاً ارائه شد، دوره انتظاری حج برای عمره مفرده به ۵ تا ۱۰ سال افزایش یافته است. این بدین معنا است که متقاضیان عمره در بهترین حالت تا سال ۱۳۹۶ و در بدترین حالت تا سال ۱۴۰۰ به انتظار بنشینند.

ب) افزایش سن انتظاری حج

با توجه به تاثیر گذاری سن حج بر امکان استفاده از برکات معنوی حج، افزایش سن انتظاری حج

می‌تواند آثار عبادی و تربیتی آن را به مخاطره بیندازد. براساس اظهارات مسئولان سازمان حج و زیارت متوسط سن زائران ایرانی حج تمتع در حدود ۵۰ سال است^۱. با توجه به اطلاعات ثبت‌نام عمره ۹۰ که در جدول ۵ وارد شده، متوسط سن عمره‌گذاران در حدود ۴۱ سال است. از این میزان ۲۴ درصد از ثبت‌نام کنندگان را افراد زیر سی سال، ۴۰ درصد ثبت‌نام کنندگان را افراد بین ۳۰ تا ۵۰ سال و بیش از یک سوم ثبت‌نام کنندگان را افراد بالای پنجاه سال تشکیل می‌دهند. بالا بودن متوسط سن زائران ایرانی را می‌توان متأثر از عوامل زیر دانست.

الف) تقاضای زیاد برای حج و عمره و سهمیه کم زائران ایرانی: علی‌رغم تقاضای زیاد، سهمیه ایران در حج تمتع و عمره به ترتیب در حدود ۸۰ هزار و ۸۰۰ هزار نفر در سال می‌باشد.

ب) وجود زائرانی که به‌صورت مکرر عازم حج و عمره می‌شوند: براساس آمار اعلامی سازمان حج و زیارت، حدود ده درصد ثبت‌نام‌ها به زائرانی اختصاص یافته که به‌صورت مکرر به این سفر معنوی اعزام می‌شوند. با توجه به این که در ثبت‌نام عمره ۹۰ تعداد ۹۵۱۲۲۷ نفر ثبت‌نام کنندگان تکراری بودند این نسبت به بیش از ۱۴ درصد افزایش یافته است.

جدول ۵: توزیع سنی ثبت‌نام کنندگان عمره مفرده در سال ۱۳۹۰

عمره ۹۰	نماینده طبقه	جمع	درصد	میانگین سنی
زیر ده سال	۵	۴۴۴۶۸۵	۶.۷۶۷۷%	۰.۳۳۸۳۸۵
ده تا ۲۰ سال	۱۵	۴۴۰۳۶۲	۶.۷۰۱۹%	۱.۰۰۵۲۸۵
بیست تا ۳۰ سال	۲۵	۸۲۵۸۲۹	۱۲.۵۶۸%	۳.۱۴۲
سی تا ۴۰ سال	۳۵	۱۲۲۶۸۰۷	۱۸.۶۷۱%	۶.۵۳۴۸۵
چهل تا ۵۰ سال	۴۵	۱۴۵۹۹۱۶	۲۲.۲۱۹%	۹.۹۹۸۵۵
پنجاه تا ۶۰ سال	۵۵	۱۲۳۶۲۴۶	۱۸.۸۱۵%	۱۰.۳۴۸۲۵
شصت تا ۷۰ سال	۶۵	۶۱۸۹۳۵	۹.۴۱۹۷%	۶.۱۲۲۸۰۵
هفتاد تا ۸۰ سال	۷۵	۲۶۷۱۰۹	۴.۰۶۵۲%	۳.۰۴۸۹
بالای ۸۰ سال	۸۵	۵۰۷۷۶	۰.۷۷۲۸%	۰.۶۵۶۸۸
مجموع	-	۶۵۷۰۶۶۵	۱۰۰	۴۱.۱۹۵۹۰۵

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی همراه با محاسبات نگارنده مقاله به نظر می‌رسد که علاوه بر عوامل فوق، ثبت‌نام طولانی مدت حج و عمره نیز موجب افزایش

۱. رک: سید احمد زرهانی ۱۳۸۴. مصاحبه رئیس سازمان حج و زیارت، وبگاه کتابخانه تخصصی حج، آدرس: <http://hajj.ir/hadjwebui/library/wfViewBookPage.aspx?bookId=۱۴۲۹&pageNumber=۸۰>



متوسط سن زائران ایرانی شده است. اگر در ثبت نام اخیر عمره متوسط انتظار را ۵ سال در نظر بگیریم، سن انتظاری عمره گذاران ۴۶ سال خواهد بود. این در حالی است که اگر به صورت تصادفی تنها زائرانی برای دو سال انتخاب می شدند و ترکیب سنی ثبت نام کنندگان نیز ثابت می ماند، سن انتظاری عمره گذاران ۴۲ سال می بود.

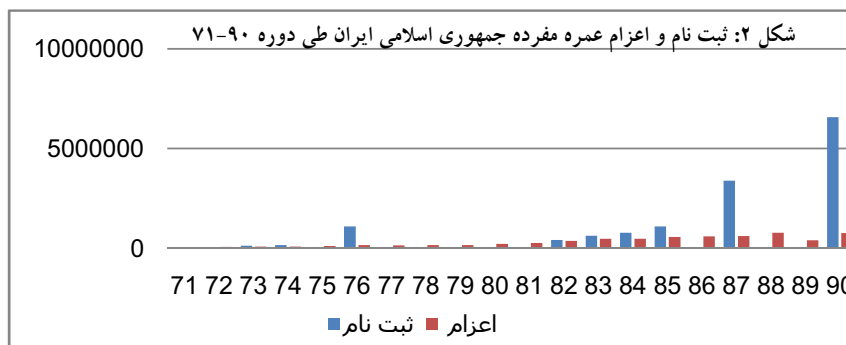
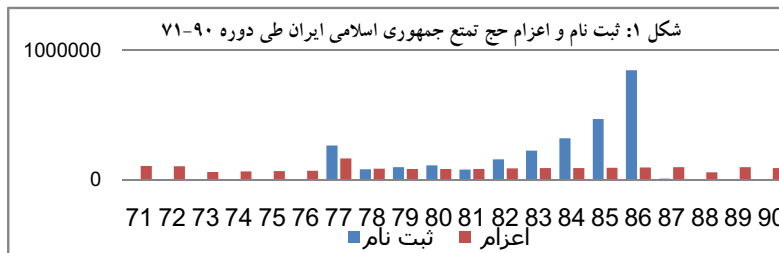
اگر میانگین گروه سنی اکثریت افراد (گروه سنی ۳۰ تا ۵۰ سال) در ثبت نام عمره ۹۰ را ۴۵ سال در نظر بگیریم، انتظار داریم ۴۰ درصد ثبت نام کنندگان بین سن ۴۷ سالگی تا ۵۴ سالگی به عمره اعزام شوند و متوسط سنی آن‌ها ۵۰.۵ سال خواهد بود. از طرفی دیگر، اگر درصدی از گروه سنی ۴۰ تا ۵۰ سال بنا به هر دلیلی موفق به ثبت نام نشده باشند، علاوه بر انتظار ۵ تا ۹ ساله برای ثبت نام مجدد، می باید دوره‌ای را نیز برای اعزام در نوبت بمانند. اگر فرض کنیم که در دوره بعدی ثبت نام به همین روال برای ۵ تا ۹ سال بعد ثبت نام به عمل بیاید، افراد با متوسط سنی ۴۵ سال که در مرحله بعد ثبت نام می کنند، هنگام ثبت نام متوسط سنی بین ۵۰ سال تا ۵۴ سال خواهند داشت. در این صورت این افراد در فرض اول بین ۵۷ سالگی تا ۶۷ سالگی و در فرض دوم بین ۵۴ سالگی تا ۵۹ سالگی به عمره اعزام می شوند. در این صورت متوسط سنی آن‌ها بین حدود ۵۶ تا ۶۲ سال خواهد بود. این بدین معنا است که سن انتظاری عمره برای این گروه سنی به طور متوسط ۱۱ سال افزایش می یابد.

لازم به ذکر است که سازمان حج تمهیداتی برای اعزام سریع تر افراد سالمند و همچنین اعزام افراد جوان به حج اتخاذ کرده است. براساس این سیاست، ثبت نام کنندگان حج تمتع با سن ۸۵ سال به بالا در اولویت قرار گرفته اند. همچنین سیاست اعزام دانشجویان و دانش آموزان به حج نیز توانسته است تا حدودی از سن انتظاری حج بکاهد. با این وجود، نمی توان اثر منفی ثبت نام‌های طولانی مدت بر سن انتظاری حج را نادیده گرفت.

۷-۳. تغییرات سهمیه حج

این که سیاست ثبت نام بلندمدت حج توانسته باشد چانه زنی ایران را برای افزایش سهمیه افزایش دهد، نیازمند تامل است. این سیاست در حج تمتع نتوانسته اثری داشته باشد و سهمیه ایران در حدود ۱۰۰ هزار نفر باقی مانده است. در مورد عمره مفرد، مسئولان، رایزنی‌هایی را برای افزایش سهمیه سالانه ایران به بیش از یک میلیون سهمیه آغاز کرده اند. برای ارزیابی میزان اثر گذاری این چانه زنی می بایست به انتظار نشست. از جهت نظری می توان این ادعا را مطرح کرد که داشتن فهرست‌های اعزام طولانی مدت می تواند توان چانه زنی ایران در تعاملات سیاسی را کاهش دهد، زیرا به واسطه وجود فهرست طولانی مدت، کشور میهمان قدرت مانور کمی برای اثر گذاری بر سیاست‌های کشور میهمان دارد.

همان گونه که در شکل های ۱ و ۲ مشاهده می شود، میزان اعزام به حج تمتع و عمره مفرد، متأثر از میزان ثبت نام نبوده است. به بیان دیگر ثبت نام طولانی مدت، باعث افزایش سهمیه ایران نشده است.



منبع: استخراج شده از اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران

۷-۴. رضایت عمومی از سیاست

محاسبه نسبت رضایت عمومی از سیاست، نیازمند نظرسنجی علمی است. علی‌رغم در دست نبودن اطلاعات در مورد میزان رضایت از این سیاست گذاری، می توان ادعا کرد که افراد دارای اولویت های ابتدایی از این سیاست راضی و دارندگان اولویت های پایانی ناراضی هستند. همچنین رصد کردن واکنش های رسانه های گروهی نیز می تواند تخمینی از میزان رضایت عمومی از سیاست به دست بدهد. براساس بررسی های انجام گرفته، بیشتر تحلیل های رسانه ها مرتبط با آثار منفی این سیاست متمرکز است.^۱ البته ارزیابی دقیق در این زمینه نیازمند استفاده روش های علمی نظرسنجی است.

۱. به طور نمونه مراجعه کنید به: (بی نام ۱۳۹۰، وبگاه الف، مطلب ۱۴۲۹۱۷).



۷-۵. نماگر تسهیل حج

با توجه به افزایش مدت انتظاری حج و سن انتظاری حج در اثر اجرای سیاست ثبت نام بلند مدت حج، می توان این فرضیه را تایید کرد که این سیاست محدودیت هایی برای متقاضیان جدید ایجاد کرده است. البته این سیاست گذاری توانسته تسهیلاتی را برای کسانی که موفق به ثبت نام شده اند ارائه دهد. ارائه تسهیلات بانکی به ثبت نام کنندگان نیز توانسته موجب تسهیل شود که با توجه به در دسترس نبودن اطلاعات نمی توان ارزیابی در مورد میزان آن نمود.^۱

۷-۶. نماگرهای عدالت توزیعی

تبیین مفهوم عدالت توزیعی در سیاست گذاری حج با پیچیدگی هایی مواجه است. این پیچیدگی به طور عمده متأثر از شرط استطاعت مالی در حج تمتع است. اگر معتقد باشیم که حج به کسانی اختصاص دارد که از تمکن مالی کافی برخوردار باشند، در همان ابتدا به گونه ای نابرابری در توزیع را پذیرفته ایم. با این وجود عدالت توزیعی را می توان با مفهومی مشخص در سیاست گذاری حج تعریف کرد. با توجه به مشروط بودن وجوب حج تمتع به استطاعت و تمکن مالی، عدالت توزیعی در سیاست گذاری حج را می توان ناظر به ایجاد فرصت های برابری مستطیعان، جهت اعزام به حج تمتع دانست. با توجه به این که در عمره مفرده سخنی از شرط استطاعت به میان نیامده، دایره عدالت توزیعی در این زمینه گسترده تر از حج تمتع است. ما در ادامه آثار سیاست گذاری های اقتصادی حج بر عدالت توزیعی را در زمینه فرصت های ثبت نام و همچنین چگونگی توزیع منافع سپرده های حج، بررسی می کنیم.

الف) عدالت توزیعی در ثبت نام

هر چند در جمهوری اسلامی ایران محدودیتی برای ثبت نام برای حج و عمره وجود ندارد، لزوم ثبت نام در زمانی محدود و لزوم سپرده گذاری می تواند موجب بازماندن افراد ضعیف از ثبت نام شود. سوال اینجاست که آیا سیاست ثبت نام طولانی مدت می تواند موجب بهره مندی اقشار مرفه تر از سفر عمره شود یا خیر؟

برای پاسخ به سؤال فوق باید ارزیابی از سهم دهک های مختلف در آمدی در ثبت نام عمره داشته باشیم. جمع آوری اطلاعات در مورد دهک های درآمدی ثبت نام کنندگان بسیار مشکل است. این اطلاعات را می توان با نمونه گیری تصادفی از ثبت نام کنندگان و یا با استفاده از برخی اطلاعات ارائه

۱. لازم به ذکر است که اختصاص تسهیلات جعاله به متقاضیان عمره موجب نارضایتی هایی شد و به واسطه شرعی نبودن آن متوقف گردید.

شده در ثبت نام تخمین زد. به طور نمونه، تخمین دهک‌های درآمدی با توجه به شغل و حرفه ثبت نام کنندگان و یا میزان استفاده از تسهیلات بانکی امکان پذیر است. مشخص است تخمین دهک‌ها براساس حرفه با مشکلاتی چون در دست نبودن اطلاعات تفصیلی ترکیب شغلی ثبت نام کنندگان و تورش اتکا به شغل در تخمین درآمد مواجه است.

در آمار اعلام شده از ثبت نام عمره در سال ۱۳۹۰ تنها ترکیب شغلی ۵۶ درصد ثبت نام کنندگان مشخص شده است. براساس آمار اعلام شده ثبت نام کنندگان به ترتیب ۳۲ درصد خانه دار، ۶ درصد محصل، ۹ درصد کارمند و ۹ درصد نیز دارای مشاغل آزاد بودند. در این آمار وضعیت شغلی ۴۴ درصد باقیمانده مشخص نشده است. با استفاده از این آمار نمی توان نتیجه گیری خاصی در مورد دهک‌های درآمدی ثبت نام کنندگان نمود. اگر آمار استفاده کنندگان از تسهیلات عمره در دست می بود می شد از آن نتیجه گیری هایی در مورد دهک‌های درآمدی بدست آورد.

توجه به سابقه افراد در تشرف به حج نیز می تواند ما را در تحلیل آثار توزیعی سیاست ثبت نام طولانی مدت کمک کند. اگر اطلاعات تعداد تشرف ثبت نام کنندگان به عمره در دسترس باشد، نسبت تشرف یافتگان بار اول به کل زائران می تواند برداشتهایی از عدالت توزیعی حج را به دنبال داشته باشد. در صورت محاسبه این نسبت در طول زمان می توان، سهم اعزام زائران جدید در طی زمان را مورد بررسی قرار داد.

ب) عدالت در توزیع منافع سپرده‌های حج

یکی از کارهای مثبت سازمان حج استفاده از سپرده سرمایه گذاری برای نگهداری وجوه حاصل از ثبت نام عمره است. این سیاست موجب می شود که ثبت نام کنندگان در طول دوره انتظار بتوانند از عواید سرمایه گذاری وجوه شان بهره مند شوند. علاوه بر این که بنا به اظهارات مسئولین سازمان حج و زیارت چنانچه متقاضیان نخواهند در نوبت اعزام باقی بمانند می توانند با مراجعه به بانک‌ها مبلغ ثبت نام همچنین سود سپرده خود را دریافت کنند.

با این وجود نکته قابل تامل استفاده از حساب سرمایه گذاری کوتاه مدت برای نگهداری وجوه حاصل از ثبت نام عمره است. با توجه به طولانی شدن دوره انتظار ثبت نام، این سیاست مشکلاتی را به همراه دارد. فرض کنید که فردی در ثبت نام عمره سال ۱۳۹۰ در اولویت ۶۰۰ قرار گرفت. این امر به مفهوم آن است که وجوه سپرده او باید برای مدتی بین پنج تا ۹ سال در سپرده کوتاه مدت ذخیره شود. این امر به مفهوم آن است که افراد دارای اولویت بالا نه تنها از طولانی بودن مدت انتظار زیان می بینند، بلکه آن‌ها می باید برای مدت طولانی سپرده گذاری نیز به سهم سود کوتاه مدت اکتفا کنند. این در حالی است که بانک‌ها وجوه سپرده‌های پنج ساله را با نرخ‌های سودی بسیار بالاتر از نرخ سود



سپرده‌های کوتاه مدت قبول می‌کنند.

بر اساس اعلام مدیرعامل بانک ملی و رئیس شورای هماهنگی مدیران عامل بانکهای دولتی به سپرده‌های حج، ۶ درصد سود تعلق می‌گیرد^۱. براساس استعلام صورت گرفته هم اینک نرخ سود ۸ درصد برای سپرده‌های عمره ۹۰ محاسبه می‌شود. این در حالی است که هم اینک نرخ سود سپرده‌های بانکی، بین ۷ تا ۲۰ درصد بسته به مدت سپرده‌گذاری در نوسان است. بر این اساس افراد با اولویت‌های بالا علیرغم سپرده‌گذاری بلندمدت از سود سپرده کوتاه مدت برخوردار می‌شوند. با توجه به تفاوت اولویت‌ها در اعزام، می‌توان مابه‌التفاوت نرخ سود سپرده‌های عمره ۹۰ و سایر سپرده‌های سرمایه‌گذاری را محاسبه کرد. فرض کنیم که با توجه به سهمیه اختصاصی سالانه به ثبت‌نام شدگان هر سال حدود هشتصد هزار نفر می‌باشد، ما برای هر سال هشتصد و بیست و دو هزار نفر در نظر گرفتیم. اگر اعزام عمره‌گزاران از سال ۱۳۹۲ آغاز شود، میزان سپرده باقی مانده نزد بانک‌های عامل از سال ۱۳۹۱ تا سال ۱۳۹۹ به شرح زیر است. هرچند این سپرده‌ها در نیمه اول ۱۳۹۰ هم در اختیار بانک‌های عامل بوده است، این مبلغ را محاسبه نکردیم تا مبالغی از ثبت‌نام که توسط بانک‌ها تامین مالی شده است را خنثی کنیم.

جدول ۶: اطلاعات اولیه ثبت‌نام عمره مفرده ۹۰

بانک	تعداد متقاضی ثبت‌نام شده بالای ۱۰ سال	مبلغ واریزی (هزار ریال)	تعداد متقاضی ثبت‌نام شده کمتر از ۱۰ سال	مبلغ واریزی (هزار ریال)	جذب سپرده (هزار ریال)
ملت ۱	۲,۵۲۲,۰۸۷	۸۰,۰۰۰	۱۹۹,۵۸۴	۶,۰۰۰	۲۱,۳۷۴,۲۰۰,۰۰۰
ملی ۲	۳,۶۰۳,۸۹۳	۸۰,۰۰۰	۲۴۵,۱۰۱	۶,۰۰۰	۳۰,۳۰۱,۷۵۰,۰۰۰
جمع	۶,۱۲۵,۹۸۰		۴۴۴,۶۸۵		۵۱,۶۷۵,۹۵۰,۰۰۰

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده

۱. خبرگزاری مهر ۱۳۹۰، تخلف بانکها در پرداخت سود سپرده به ثبت‌نام کنندگان عمره، ۱۳۹۰/۱۱/۱۵.

جدول ۷: عواید زائران از سپرده‌های عمره مفرده ۹۰

سال	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴
تعداد اعزام شده	۰	۰	۸۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰
سود پرداختی بانک	%	%	%	%	%
سپرده باقی مانده	۵۱,۶۷۵,۹۵۰,۰۰۰	۵۱,۶۷۵,۹۵۰,۰۰۰	۴۵,۹۹۱,۵۹۵,۵۰۰	۴۰,۳۰۷,۴۴۱,۰۰۰	۳۴,۶۲۲,۸۸۶,۵۰۰
سود پرداختی به زائرین	۲۰,۶۷۰,۳۸۰,۰۰۰	۴,۱۳۴,۰۷۶,۰۰۰	۳,۶۷۹,۳۲۷,۶۴۰	۳,۲۲۴,۵۷۹,۲۸۰	۲,۷۶۹,۸۳۰,۹۲۰
سال	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹
تعداد اعزام شده	۸۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۸۰۰,۰۰۰	۹۷۰,۶۶۵
سود پرداختی بانک	%	%	%	%	%
سپرده باقی مانده	۲۸,۹۳۸,۵۳۲,۰۰۰	۲۳,۲۵۴,۱۷۷,۵۰۰	۱۷,۵۶۹,۸۲۳,۰۰۰	۱۱,۸۸۵,۴۶۸,۵۰۰	۶,۲۰۱,۱۱۴,۰۰۰
سود پرداختی به زائرین	۲,۳۱۵,۰۸۲,۵۶۰	۱,۸۶۰,۳۳۴,۲۰۰	۱,۴۰۵,۵۸۵,۸۴۰	۹۵۰,۸۳۷,۴۸۰	۴۹۶,۰۸۹,۱۲۰
مجموع سود زائران	۲۲,۹۰۲,۷۸۱,۰۴۰				

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده

با در نظر گرفتن نرخ سود سپرده قابل پرداخت، مابه التفاوت سود سپرده‌های عمره نود و سود سپرده قابل پرداخت به شرح زیر است:
 مابه التفاوت مزبور به شرح زیر است:



جدول ۷: عواید بانک از سپرده‌های عمره مفرد ۹۰

تقسیم سپرده ها	تعداد افراد	نسبت به کل	مبلغ سپرده	سود تخصیصی
مبلغ سپرده ۸ سال و شش ماهه	۹۷۰،۶۶۵	۰.۱۴۸	۶،۲۰۱،۱۱۴،۰۰۰	۲۰.۰٪
مبلغ سپرده ۷ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۲۰.۰٪
مبلغ سپرده ۶ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۲۰.۰٪
مبلغ سپرده ۵ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۲۰.۰٪
مبلغ سپرده ۴ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۱۹.۵٪
مبلغ سپرده ۳ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۱۹.۰٪
مبلغ سپرده ۲ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۲۲	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۱۸.۵٪
مبلغ سپرده ۱ سال و شش ماهه	۸۰۰،۰۰۰	۰.۱۱۰	۶،۲۹۱،۷۱۶،۲۸۷	۱۷.۰٪
مجموع	۴۹،۲۹۸،۸۶۶،۱۳۱			

منبع: اطلاعات سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی و محاسبات نگارنده در مجموع کل مابه التفاوت سود قابل پرداخت و سود تعلق گرفته در جدول بعدی آمده است:

جدول ۸: چگونگی توزیع عواید سپرده‌های عمره مفرد ۹۰ (فرض عدم تفکیک سپرده)

عنوان	مبلغ (هزار ریال)	سهم (درصد)	عنوان	مبلغ (هزار ریال)
سود پرداختی به زائران	۲۲۹۰،۲۷۸۱۰،۴۰	۴۶.۵٪	سهم بانک ملت	۱۰۹۱۷۹۴۵۴۲۶
سود خالص بانک‌های عامل	۲۶۳۹۶۰،۸۵۰،۹۱	۵۳.۵٪	سهم بانک ملی	۱۵۴۷۸۱۳۹۶۶۵
کل عایدی حاصله	۴۹۲۹۸۸۶۶۱۳۱	۱۰۰٪		

منبع: یافته‌های تحقیق

اگر بنا به روال سپرده‌گذاری در بانک‌ها سپرده‌های بیش از ۵ ساله به دو سپرده پنج ساله و کمتر از پنج ساله تقسیم شوند، نتیجه نهایی اندکی متفاوت می‌شود. برای جلوگیری از طولانی شدن مقاله تنها نتیجه نهایی در حالت اخیر را در ادامه ذکر می‌کنیم:

جدول ۹: چگونگی توزیع عواید سپرده‌های عمره مفرد ۹۰ (فرض تفکیک سپرده)

عنوان	مبلغ (هزار ریال)	سهم (درصد)	عنوان	مبلغ (هزار ریال)
سود پرداختی به زائران	۲۲۹۰۲۷۸۱۰۴۰	۴۷٪	سهم بانک ملت	۱۰۶۱۳۴۷۷۵۲۶
سود خالص بانک‌های عامل	۲۵۶۵۹۹۷۹۵۰۷	۵۳٪	سهم بانک ملی	۱۵۰۴۶۵۰۱۹۸۱
کل عایدی حاصله	۴۸۵۶۲۷۶۰۵۴۷	۱۰۰٪		

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به محاسبات صورت گرفته، بانک‌های عامل بیش از نیمی از سود حاصل از سپرده‌های عمره مفرد ۹۰ را به سپرده‌گذاران پرداخت نمی‌کنند.

نکته حائز اهمیت تعیین میزان سود قطعی سپرده‌های حج است. برای محاسبه سود قطعی سپرده‌های بانکی بانک‌ها قاعدتا می‌باید در پایان سال پس از محاسبه سود محقق شده، مابه‌التفاوت نرخ سود قطعی و علی‌الحساب پرداخت می‌شود. اگر این روال در مورد سپرده‌های حج نیز انجام شود، محاسبه سود قطعی وابسته به چگونگی سرمایه‌گذاری این وجوه است. با توجه به این که این سپرده‌ها در مدتی طولانی در اختیار بانک‌های عامل قرار دارد و آن‌ها این وجوه را برای درآمدزایی استفاده می‌کنند، اکتفا به پرداخت ۸ درصد سود باعث صوری شدن محاسبه سود می‌شود و شبهه را تقویت می‌کند. این پدیده علاوه بر این که می‌تواند موجب بی‌عدالتی در حق برخی ثبت‌نام‌کنندگان شود، می‌تواند موجب بهره‌مند شدن دو بانک دخیل در ثبت‌نام عمره شود. این رانت مخفی می‌تواند موجب شود که برخی از ناکارمدی‌های بانک‌ها با استفاده از منافع حاصل از بکارگیری بلندمدت سپرده‌های عمره و پرداخت سود کوتاه مدت پوشش داده شود. گذشته از این که با توجه به این فرصت پذیرش سپرده‌های عمره مفرد ۹۰ تنها در اختیار دو بانک ملی و ملت قرار گرفت، بقیه بانک‌های دولتی و غیر دولتی از این مزیت برخوردار نشدند که این امر نه تنها زمینه رقابت جدی بانک‌ها را از بین می‌برد بلکه مشکلاتی نیز در توزیع عادلانه بهره‌مندی بانک‌های مختلف ایجاد می‌کند.

لازم به ذکر است که ثبت‌نام طولانی مدت زمینه دلالی و بورس‌بازی در زمینه حج و عمره را نیز فراهم می‌آورد. برخی از افراد با استفاده از این فرصت درآمدهایی زیادی کسب می‌کنند.

۸. رهیافت اخلاق کاربردی برای مواجهه با چالش‌های اخلاقی اقتصاد حج

یکی از ویژگی‌های اساسی رهیافت اخلاق کاربردی توجه به ریشه‌های شکل‌گیری مشکلات اخلاقی است. براساس این رویکرد، می‌توان با از بین بردن زمینه‌های بروز چالش‌های اخلاقی به بهترین شکل، مشکل را حل نمود. در مقابل عدم توجه به ریشه و اساس مشکل و سعی در کاستن از آسیب‌های پیش آمده چندان کارساز نیست.

گرچه برخی از اشکالات مورد اشاره در مقاله در مورد سیاست ثبت نام طولانی مدت را می‌توان با اجرای سیاست‌های تکمیلی تا حدودی برطرف کرد، با این وجود بسیاری از مشکلات مرتفع نخواهد شد. به طور نمونه، سازمان حج و زیارت می‌تواند با مذاکره با بانک‌های عامل نسبت به تصحیح نرخ سود سپرده‌های عمره مفرده، این نرخ را در سطح نرخ سود سایر سپرده‌ها تعیین کند. این راهکار گرچه می‌تواند برخی از آسیب‌های ناشی از توزیع ناعادلانه سود سپرده‌ها را از بین می‌برد، ولی سایر مشکلات هنوز وجود دارند. از جمله این که سیاست ثبت نام طولانی مدت موجب محروم شدن کسانی که در زمان ثبت نام قادر به ثبت نام نبودند می‌شود.

به نظر می‌رسد که احتراز از استفاده از ثبت نام حج و عمره به عنوان ابزار سیاست پولی (ابزاری جهت مدیریت نقدینگی) و کاهش دوره ثبت نام به حداکثر دوره دو ساله زمینه بسیاری از مشکلات مورد اشاره در مقاله از بین می‌رود. این رویه‌ای است که در بسیاری از کشورهای اسلامی اتخاذ شده است و دوره‌های ثبت نامی در حدود دو سال می‌باشد. اتخاذ این سیاست می‌تواند بسیاری از مشکلات مرتبط با عدالت توزیعی را برطرف کند.

۹. نتیجه گیری و پیشنهادات

با توجه به مبانی اسلامی، ارزیابی اخلاقی سیاست‌های اقتصادی حج را نمی‌توان تنها با در نظر گرفتن عواید اقتصادی چون جذب نقدینگی و صرفه جویی در هزینه صورت داد. این ارزیابی همچنین نیازمند در نظر گرفتن تاثیرات مثبت و منفی سیاست بر مواردی چون کارکردهای معنوی و فرهنگی حج و عمره، و عدالت توزیعی است. از آنجا که اختصاص وزن به آثار مثبت و منفی سیاست اقتصادی حج با مشکلاتی مواجه است، می‌توان با استفاده از رویکرد پیشگیرانه اخلاق کاربردی هزینه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی سیاست را با برطرف کردن زمینه‌های ایجاد مشکل بر طرف کرد.

در این مقاله به طور خاص به بررسی آسیب‌های سیاست گذاری ثبت نام‌های طولانی مدت حج تمتع و عمره مفرده در سال‌های اخیر به خصوص ثبت نام عمره در سال ۱۳۹۰ پرداختیم. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد این سیاست با چالش‌های جدی مواجه است. این سیاست گرچه می‌تواند منافعی از جمله جذب نقدینگی و کاهش هزینه‌های عملیاتی ثبت نام را در پی داشته باشد، از مشکلاتی چون افزایش دوره انتظار ثبت نام، افزایش متوسط سن زائران، ایجاد زمینه بورس بازی، توزیع ناعادلانه عواید اقتصادی حاصل از سیاست، ابهام در استطاعت، و کاهش اثر بخشی عبادی حج رنج می‌برد. گرچه می‌توان برخی از آسیب‌های موجود را با سیاست‌های تکمیلی جبران نمود، ولی بسیاری از مشکلات ریشه در استفاده از ثبت نام حج و عمره به عنوان ابزار پولی به منظور مدیریت نقدینگی و یا سایر اهداف اقتصادی می‌باشد. با توجه به آنچه در مقاله گفته شد و با توجه به رویکرد پیش گیرانه اخلاق

کاربردی موارد زیر جهت مواجهه با این مشکل پیشنهاد می‌گردد:

۱. عدم استفاده از سپرده گذاری حج به عنوان ابزار پولی جهت جذب نقدینگی و یا جهت مقاصد مالی و تامین این هدف با استفاده از سایر ابزارهای مدیریت نقدینگی: با توجه که برخی از مشکلات مورد اشاره در مقاله از ثبت نام‌های طولانی مدت حاصل می‌شود و دولت برای جذب نقدینگی گزینه‌های دیگری دارد، بهتر است که ثبت نام حج و عمره تنها به عنوان ابزاری برای اولویت بندی اعزام مورد استفاده قرار گیرد.

۲. ثبت نام برای دوره‌های حداکثر دو ساله: می‌توان با دریافت مبلغی ناچیز به عنوان حق ثبت نام که تامین کننده هزینه‌های عملیاتی ثبت نام باشد هر ساله یا هر دو سال یک بار از میان داوطلبان، افرادی را به اندازه سهمیه موجود در قالب قرعه کشی انتخاب کرد و همین فرآیند را در دوره‌های بعد تکرار کرد.

۳. ایجاد صندوق سرمایه گذاری حج: وجوه سرمایه گذاری شده در این صندوق نه تنها می‌تواند برای تامین مالی زائران مورد استفاده قرار گیرد، بلکه امکان افزایش عواید اقتصادی کشور از حج و عمره را با سرمایه گذاری در زمینه‌هایی چون تشکیل بازارهای مرزی سوغات و افزایش سهم تولیدات داخلی در تامین کالاهای مورد استفاده زائران مورد استفاده قرار دارد. سازمان حج و زیارت حتی می‌تواند با ایجاد بانک حج و یا موسسه اعتباری حج، برنامه‌ریزی طولانی مدت برای تامین مالی حج و عمره داشته باشد. در این چارچوب افراد می‌تواند حتی در بدو تولد فرزندان خود برای آن‌ها حسابی با عنوان حساب حج در این بانک افتتاح کرده و به مرور موجودی آن را زیاد کنند.

۴. افزایش رقابت در سپرده پذیری: ایجاد زمینه رقابت برای تمامی بانک‌ها برای جذب سپرده‌های حج و عمره، به فرض عدم تشکیل بانک یا صندوق حج، نه تنها می‌تواند تمامی بانک‌ها را از عواید این سپرده‌ها برخوردار کند بلکه زمینه رقابت برای خدمت‌رسانی بیشتر به زائران را فراهم آورد. البته شکل گیری بانک حج می‌تواند علاوه بر ایجاد تمرکز از هزینه‌های عملیاتی ناشی از پراکندگی در ثبت نام بکاهد.

۵. ایجاد محدودیت برای سفرهای مکرر تمتع و عمره و در نظر گرفتن اولویت برای سفر اولی‌ها: این محدودیت می‌تواند از فشار تقاضا و افزایش صف متقاضیان بکاهد.

◀ منابع

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید هبه الله ۱۴۰۴هـ. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله مرعشی نجفی.
۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین ۱۴۰۵ ق. عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة، ۴جلدی، قم: دار سید الشهداء للنشر.



۳. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعة ۱۴۱۵ ق، تفسیر نور الثقلین، ۵جلدی، چاپ: چهارم، قم: اسماعیلیان.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی ۱۳۸۵ ش / ۱۹۶۶ م، علل الشرائع، ۲جلدی، چاپ: اول، قم: کتابفروشی داوری.
۵. احمدی، محمدرضا ۱۳۹۰، حج در آیینه روانشناسی، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۶. الاعرجی، زهیر، ۱۴۱۵ هـ الایعاد الاجتماعیه لفریضه حج، قم: نشر امیر.
۷. امامی، محمد ۱۳۹۳ هـ فلسفه و آثار حج، تهران: صدر.
۸. برقی، احمد بن محمد بن خالد ۱۳۷۱ ق، المحاسن، ۲جلدی، چاپ: دوم، قم: دار الکتب الإسلامیة.
۹. بی نام ۱۳۹۰، تکرار سناریوی حج تمتع برای عمره مفرده، وبگاه الف، ۱۳۹۰/۱۱/۱۹، کد مطلب ۱۴۲۹۱۷، آدرس: <http://alef.ir/vdcb8°b°zrhba°p.uuur.html?۱۴۲۹۱۷>
۱۰. تسخیری، محمد علی و محمود فاصوه، ۱۴۱۳ هـ الحج و آثاره علی الحیاه الاجتماعیه، بیروت: دار الیهادی.
۱۱. توانایان فرد، حسن، ۱۳۷۷، اقتصاد حج: بهره‌وری در آموزش‌های حج، تهران: چاپخش، ۱۸۸/۸BP / ۹الف ۷
۱۲. توکلی، محمد جواد ۱۳۸۹. درآمدی بر چیستی، قلمرو و چشم اندازهای فلسفه اقتصاد اسلامی، معرفت اقتصادی، ش ۳، ص ۹۲ - ۶۵.
۱۳. توکلی، محمد جواد ۱۳۸۸ درآمدی بر فلسفه اخلاق تجارت با رویکرد اسلامی، معرفت اقتصادی، ۱، ۳۲ - ۷.
۱۴. ثروتیان، بهروز و همکاران ۱۳۷۹. به سوی نور، چ سوم، بی جا: انتشارات ثامن
۱۵. حر عاملی، محمد ابن الحسین ۱۴۰۹ ق، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ۳۰ جلدی، قم: موسسه آل البيت.
۱۶. حر عاملی، محمد ابن الحسین ۱۴۱۳ ق، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت: موسسه آل البيت.
۱۷. حسینی ادیبانی، سید ابوالحسن، ۱۳۷۶، حج مقبول، تهران: نشر مشعر.
۱۸. حکیمی، محمد رضا و همکاران ۱۳۸۰. الحیات، ترجمه احمد آرام، ۶ جلدی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۹. خامنه‌ای، سید محمد، حج از نگاه حقوق بین الملل، تهران: موسسه کیهان.
۲۰. دبیری، احمد ۱۳۹۰. تبیین نظریه اخلاقی قرآن کریم و مقایسه آن با فضیلت‌گرایی در اخلاق، رساله دکتری مدرسی معارف اخلاق و عرفان اسلامی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

۲۱. زرهانی، سید احمد ۱۳۸۴، مصاحبه رئیس سازمان حج و زیارت، وبگاه کتابخانه تخصصی حج، آدرس:
<http://hajj.ir/hadjwebui/library/wfViewBookPage.aspx?bookId=۱۴۲۹&pageNumber=۸۰>
۲۲. شریف الرضی، محمد بن حسین ۱۴۱۴ ق، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، تک جلدی، چاپ: اول، قم: انتشارات هجرت.
۲۳. ضیاء آبادی، سید علی، ۱۳۸۱، حج در اندیشه سیاسی اسلامی، تهران: نشر مشعر.
۲۴. طراد، حسن، ۱۴۱۸ هـ، فلسفه الحج فی الاسلام، بیروت: دار الزهراء.
۲۵. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه ۱۴۱۵ ق، تفسیر نورالثقلین، مصصح هاشم رسولی محلاتی، ج ۴، قم: اسماعیلیان.
۲۶. غیرتی، علی اکبر ۱۳۹۰. افزایش سهمیه عمره تا یک میلیون نفر در سال، خبرگزاری شبستان ۱۳۹۰/۱۲/۱۱، آدرس: <http://www.kaleme.tv/newsdetails.php?id=۶۹۵>
۲۷. فرامرز قراملکی و رستم نوچه فلاح، احد ۱۳۸۶. موانع رشد اخلاق حرفه‌ای در سازمان، تهران: موسسه فرهنگی دین پژوهی بشرا.
۲۸. فرامرز قراملکی، احد، ۱۳۸۲. اخلاق حرفه‌ای، تهران: احد فرامرز قراملکی.
۲۹. فرامرز قراملکی، احد، ۱۳۸۹. اخلاق کاربردی در ایران و اسلام، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۳۰. قرائتی، محسن، ۱۳۷۱، حج، ویرایش دوم، ج اول، تهران: نشر مشعر.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق ۱۴۰۷ ق. الکافی (ط - الإسلامية)، ۸ جلدی، چاپ: چهارم، جلد ۸، - تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق ۱۴۰۷ ق، الکافی، ۸ جلدی، ج چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق ۱۴۲۹ ق، الکافی، ۱۵ جلدی، ج اول، قم: دار الحدیث.
۳۴. کلینی، محمد ابن یعقوب ۱۳۶۵، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۵. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی ۱۴۰۳ ق. بحار الانوار، ج دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

تأملی در نحوه تأمین مالی حج تمتع

حسن سبحانی^۱

چکیده

از شرایط وجوب حج تمتع به‌عنوان یکی از فروع دین مبین اسلام، داشتن استطاعت است که از جمله نشانه‌های آن استطاعت مالی است. در این مقوله، هر فردی که قصد حج دارد، خود باید به تشخیص برسد. به نحوی که اعلام آمادگی برای برگزاری این عمل عبادی، می‌تواند به منزله وجود استطاعت مالی تلقی گردد. از آن‌جا که در هنگام ثبت‌نام متقاضیان شرایطی به‌وجود می‌آید که در ازاء پرداخت بخشی از هزینه سفر، مازادی از طرف بانک، متناسب با مبلغ و زمان در اختیار داشتن پول، تحت عنوان سود حاصل از سرمایه‌گذاری، به متقاضی سفر برای حج تمتع، داده می‌شود و برای این مازاد متناسب با عقود بانکی و حتی متناسب با شرایط عقد ودیعه، استدلالات قابل دفاع و اقناع‌کننده‌ای وجود ندارد، لذا به نظر می‌رسد دستگاه‌های حکومتی متولی سامان‌دهی سفر متقاضیان به حج، باید تمهیداتی را بیندیشند که ضمن استمرار خدمات مناسب به مسافران خانه خدا، از تحمیل پرداخت‌های مشکوک المناسی اجتناب‌ناپذیر و ناگزیر، به آنان، ممانعت به عمل آید.

مقدمه

علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۲۴ سوره مبارکه حج که در آن خداوند متعال می‌فرماید: (به‌خاطر بیاور) زمانی را که محل خانه کعبه را برای ابراهیم علیه السلام آماده ساختیم (تا آن را بنا کند و به او گفتیم) چیزی را همتای من قرار مده و خانه‌ام را برای طواف کنندگان و قیام کنندگان و رکوع کنندگان

۱. استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.



سجده گزار (از آلودگی بت‌ها و از هرگونه آلودگی) پاک‌ساز؛ معتقد هستند که بدون تردید، این قرارداد عبارت از وحی به ابراهیم علیه السلام بوده است که تو این مکان را مرجع برای عبادت من بکن و یا به عبارت دیگر خداوند می‌گوید ما به ابراهیم علیه السلام وحی کردیم که برای عبادت من قصد این مکان کن و یا مراد در این مکان عبادت کن و در خصوص آیه ۲۷ که در آن می‌فرماید «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَاأَيُّهَا الرَّجُلَاءُ وَ عَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ» یعنی در میانه مردم ندا کن که قصد خانه کنند و یا عمل حج را انجام دهند، تا در پاسخ، بینی آنان پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغر (چابک و ورزیده) از هر راه دوری به سوی تو بیایند. تأمل در این آیات الهی و مشاهده آنچه در طول تاریخ از ابراهیم علیه السلام تاکنون بر انسان‌ها گذشته است و آن‌ها فوج فوج، مشتاقانه به سوی حرم امن الهی شتافته‌اند و با تحمل رنج‌ها و مرارت‌های گوناگون از یک طرف، و بهره‌مندی از رضایت خاطر و احساس خوب ابراز و اظهار بندگی خداوند سبحان از طرف دیگر، برای لحظه‌ای، عبادت در خانه خدا را متروک نگذاشته‌اند، ایجاب می‌کند که به لحاظ تحولات حادثه در نوع فنون و تکنیک‌های مختلف و تغییر فاحش چهره زندگی بشر نسبت به گذشته‌های نه چندان دور، همواره در نحوه سلوک و چگونگی رعایت موازین دینی، در رفتن به خانه خدا و عبادت او، اطمینان لازم به لحاظ صحت شرایط و چگونگی‌های پیرامون آن برقرار باشد. و هیچ تردیدی از این جهت، منویات پاک شیفتگان طواف و قیام‌کنندگان و رکوع‌کنندگان و سجده‌گزاران را خدشه‌دار نسازد. بر این اساس تأملاتی در الگوی مفهومی استطاعت که لازمه حج می‌باشد و شیوه‌های تأمین آن در مشاربی که از آن به استطاعت مالی هم تعبیر می‌شود، ضروری این مرحله از حیات اجتماعی مسلمانان است که در اقتصادهای مبتنی بر سیالیت بسیار کارگشای پول، امور خود را و از جمله ترتیبات مالی حج خود را سر و سامان دهند. به این نیت که، اطمینان حاصل شود از این مجاری لطمه‌ای به اصالت و حلالیت مالیت‌های مربوط به استطاعت وارد نمی‌گردد.

۲. تلقی از استطاعت

در راستای انجام اعمال مربوط به فروع دین که یکی از آن‌ها حج است و به لحاظ "روشی" مربوط به همه کسانی می‌شود که دارای شرایطی از جمله "استطاعت" باشند، تذکر این نکته ضروری است که این فعالیت هر چند دارای آثار اجتماعی بسیاری است لیکن در ابتداء از وجوه "فردی" برخوردار است و تشخیص این معنی که آیا استطاعتی وجود دارد یا خیر؟ و یا سایر شرایط برای فرد فراهم گردیده است یا خیر؟ برعهده خود او می‌باشد. هر چند وی در این ارتباط از معیارهای مطرحه توسط مجتهدین و الامقام در خصوص شرایط مستطیع شدن بهره‌مند می‌شود، اما کسی جز خود وی در این موضوع که آیا او مستطیع هست یا خیر، تصمیم‌گیری نمی‌کند.

این که استطاعت به چه معنی است با استناد به آیه ۹۸ از سوره مبارکه آل عمران که می‌فرماید ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ می‌توان گفت که چون استطاعت به معنی توانایی است لذا آنچه روایات و کتب فقهی به عنوان شرط استطاعت آمده است از قبیل "داشتن زاد و توشه" و "مرکب" و "توانایی جسمی" و "بازبودن راه" و "توانایی بر اداره زندگی به هنگام بازگشت از حج"، به عنوان مصادیق استطاعت قابل احتساب است. اما در اینجا نکته اساسی آن است که همه مذاهب به اتفاق، شرط واجب بودن حج را استطاعت می‌دانند هر چند در معنی استطاعت اختلاف نظرهایی وجود دارد، بدین معنی که همه مذاهب بر آن هستند که هر کس توشه مسافرت داشته باشد، یعنی مخارج گذرنامه، حمل و نقل، خوراک، مسکن و چیزهای دیگر مورد احتیاج، با وجود این تمام آن مخارج باید به اضافه دیون و مخارج عائله و ضروریات معاش باشد مانند زمین برای کشاورزی و آلات و اسباب حرفه و فن و سرمایه برای کسب و تجارت و داشتن اطمینان از امنیت بر جان و مال و ناموس و در این میان فقط «مالکیه» بر آن هستند که هر کس توانایی راه رفتن داشته باشد، حج بر او واجب است. آنان مخارج خانواده را نام نبرده‌اند و نیز واجب دانسته‌اند که آنچه از وسایل مایحتاج زندگی، زمین، حیوان، اسباب کسب، حتی کتاب‌های عملی و لباس‌های زینتی داشته باشد را باید بفروشد و به حج برود (فقه تطبیقی ص ۱۷۴).

به عبارت دیگر اهل سنت استطاعت را بسیار محدود می‌کنند و تنها شرط وجوب حج را سلامتی می‌دانند. «شافعی» استطاعت را به مال می‌داند در حالی که «ابوحنیفه» هم استطاعت مالی و هم استطاعت و سلامت بدنی را مدنظر دارد.

در مجموع در بررسی تاریخ تطور موضوع، در این که از شرایط استطاعت رجوع به کفایت هم هست یا خیر؟ اختلاف نظر کرده‌اند و هم‌چنین در این مقوله که شرط وجوب حج، امری عقلی یا امری عرفی است اختلاف نظر دارند. علمای اهل سنت نیز در شرط بودن یا سبب بودن استطاعت و هم‌چنین در این که استطاعت شرط ادا یا شرط وجوب و یا شرط صحت است و بالاخره در این که استطاعت شرط شرعی است و یا شرط عقلی اختلاف نظر دارند و این گونه به نظر می‌رسد معنای استطاعت در آیه ۹۸ سوره آل عمران عرفی است و روایات تفسیری در مقام بیان مصادیق معنای عرفی آن است و بالاخره زاد و راحله هنگامی شرط استطاعت است که به آن‌ها نیاز باشد.

اگر هر یک از مصادیق مذکور در این مکتوب را بپذیریم آن‌چه بدیهی است مقام تشخیص‌دهنده استطاعت، همانا خود فرد است و اگر او طبق ملاک‌ها و معیارهایی که برای خود یا از طریق تقلید و یا اجتهاد خود برگزیده است، خود را واجد شرایط و دارای استطاعت دانست باید نسبت به برگزاری حج برای یک‌بار در عمر خویش، اقدام نموده و امر واجب الهی را به سامان برساند. هیچ‌کس و هیچ‌نهاد



دیگری وجود ندارد که در مقام تشخیص دهنده استطاعت فرد، قرار گیرد و برای او تصمیم بگیرد که آیا مستطیع می‌باشد و یا نمی‌باشد.

۳. تداخل استطاعت فردی و تصمیم حکومتی

نکته‌ای که در خصوص فرد واجد استطاعت رخ می‌نماید آن است که در مواقعی ناچار است برای اعمال حکم الهی در این خصوص برخوردش، از مجاری رسمی اقدام نموده و مثلاً در سازمان‌های دولتی معینی ثبت‌نام کرده و در قالب کاروان‌ها و نظامات حاکم بر اقدامات جمعی دولت و کاروان‌ها، سفر واجب حج خود را به انجام برساند و در این ارتباط مسئله پذیرش مقررات و ضوابط وضع شده توسط قانون‌گذار و یا دولت و یا حتی مقامات سازمان دولتی متولی این مهم، از شرایط لازم و اصلی برای آغاز مقدماتی محسوب می‌شود که سرانجام آن به تحقق حج، مختومه می‌شود.

البته مسئله تا اینجا از مشکل خاصی برخوردار نیست، چرا که افراد مستطیع - که به تشخیص خودشان واجد این شرط شده‌اند - برای آغاز مقدمات سفر اقدام می‌کنند و از نظر سازمان دولتی ارائه‌کننده خدمات، فرض بر آن است که همه متقاضیان، واجد شرایط استطاعت هستند و به همین سبب آنان می‌توانند متناسب با زمانی که متقاضی را برای سفر حج اعزام می‌کنند، هزینه‌های مربوطه را از آنان دریافت کنند. به عبارت دیگر هیچ تکلیف و شرط و حقی برای سازمان دولتی متولی اعزام، وجود ندارد که پرسد فرد، منابع لازم برای سفر را از کجا می‌آورد بلکه او صرفاً با اعلام هزینه‌های سفر، آن را از متقاضی حج مطالبه می‌نماید. بدیهی است متقاضی سفر نیز، هیچ انتظاری ندارد و نمی‌تواند داشته باشد که طرف دولتی قرارداد او، در تأمین تمام یا بخشی از هزینه سفر او مشارکت کند و یا تسهیلاتی را برای او تدارک ببیند.

اما مسئله از آنجا ناشی می‌شود که دستگاه دولتی متولی انجام امور متقاضیان، نشانه اعلام آمادگی و ثبت‌نام آنان را مثلاً در حج تمتع، واریز مبلغی در یکی از بانک‌های معرفی شده می‌داند و بر آن است که گام اول در نوبت گرفتن برای اعزام به حج، که در واقع اعلام استطاعت تشخیص داده شده توسط خود متقاضی هم می‌باشد، واریز مبلغ مثلاً ده میلیون ریال و نگهداری رسید مربوطه است تا نوبت تشریف برسد و سازمان دولتی از دارندگان رسیده‌های بانکی برای انجام بقیه اعمال و مقدمات سفر دعوت به عمل آورد. اکنون این سؤال مطرح می‌شود که بانک دریافت‌کننده، مبلغ اولیه‌ای را که از متقاضی حج دریافت کرده است تحت چه شرایطی برای مدتی کم یا زیاد نگهداری می‌کند و به عبارت دیگر، با این مبلغ چه می‌کند؟ قبل از آن که این موضوع مورد بررسی قرار گیرد، تأکید بر آن است که در کشور ما، متأثر از شیوه تصمیم‌گیری سازمان دولتی طرف متقاضیان مستطیع حج، فرد خود به تشخیص رسیده از حیث استطاعت - با هر مفهومی که از آن اراده شود - باید مجاری تعیین شده‌ای را

طی کند که یکی از مجاری اجتناب‌ناپذیر، واریز مبلغی پیش پرداخت به یکی از بانک‌های کشور است. یعنی از نظر سازمان حج و زیارت، مشمولین تشریف در مثلاً سال ۱۳۸۹ باید دارنده قبض ودیعه‌گذاری علی الحساب حج تمتع یک میلیون تومانی باشند که طی دوره‌ای مثلاً تا تاریخ معینی، در یکی از شعب بانک ملی ودیعه‌گذاری نموده باشند. این مشمولین باید برای ثبت‌نام در کاروان‌های حج، اصل قبض ودیعه‌گذاری خود را به مدیر کاروان تحویل دهند و با دریافت فرم واریزی، مابقی هزینه سفر را ظرف مدت مثلاً یک هفته با مراجعه به یکی از شعب بانک ملی، پرداخت نمایند.

آنچه یادآوری شد حکایت از آن دارد که: ۱- بانک ملی مبالغ اولیه دریافتی از متقاضیان را تحت عنوان ودیعه‌گذاری دریافت و قبض صادر می‌کند و ۲- سازمان حج و زیارت در اعلامیه‌های صادره خود برای تعیین مصادیق مشمولین تشریف، از عبارت "احتساب سود متعلقه" بابت ودیعه‌گذاری استفاده می‌کند. یعنی سازمان رسماً اعلام می‌کند که بانک ملی نسبت به زمانی که قبض ودیعه صادر کرده است، سودی را متوجه متقاضی حج تمتع می‌نماید. این رویدادها در مورد متقاضی‌ای که در سال ۱۳۸۹ به حج مشرف گردیده و از جمله کسانی است که دارای قبض ودیعه‌گذاری علی الحساب حج تمتع یک میلیون تومانی بوده که در تاریخ ۱۳۸۳/۱۱/۳ به بانک ملی سپرده است به شرح ذیل است:

مبلغ ودیعه	۱۰۰۰۰۰۰۰ ریال
عواید حاصل از سرمایه‌گذاری	۸۷۹۴۹۷۸ ریال
تفاوت هزینه سفر (که متناسب با نوع کاروان و تسهیلات دریافتی متفاوت است)	۱۸۹۸۱۱۲۲ ریال
جمع	۳۷۷۷۶۰۰۰ ریال

کلام مستنبط از این گونه سازوکار در پذیرش متقاضی سفر حج تمتع می‌تواند این باشد که ترتیبات مورد توافق بین سازمان حج و زیارت و بانک ملی، شرایطی را به وجود آورده است که مثلاً در سال ۱۳۸۹ مبلغ ۸۷۹۴۹۷۸ ریال از هزینه ۳۷۷۷۶۰۰۰ ریالی حج تمتع را بانک ملی تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه‌گذاری تأمین کرده است. و این مبلغ ۲۳/۳ درصد از آن چه را که عرفاً هزینه حج و یا همان استطاعت را تشکیل می‌دهد، می‌پوشاند.

۴. بررسی رابطه بین بانک و متقاضی سفر حج تمتع

ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲/۶/۸ که در تاریخ ۱۳۶۲/۶/۱۰ به تأیید شورای نگهبان رسید و از آغاز سال ۱۳۶۳ در بانک‌های کشور اجرایی گردیده است بر آن است که بانک‌ها می‌توانند تحت هر یک از عناوین الف) سپرده‌های قرض الحسنه و ب) سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار، مبادرت به قبول سپرده کنند؛ سپرده‌های قرض الحسنه اعم از جاری و پس‌انداز است. مطابق



تبصره این ماده، سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار که بانک در به‌کار گرفتن آن‌ها و کیل می‌باشد در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله مورد استفاده قرار می‌گیرد. البته طبق ماده ۹۸ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه کشور، مصوب ۱۳۸۹ مجلس شورای اسلامی، عقود استصناع، مرابحه و خرید دین هم به این مجموعه اضافه شده است. ماده ۵ بر آن است که منافع حاصل از عملیات مذکور در تبصره ماده ۳ براساس قرارداد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ، در کل وجوه به‌کار گرفته شده در این عملیات، تقسیم خواهد شد.

تدقیق در موارد قانونی، بیانگر آن است که تنها سپرده‌ای که می‌تواند مورد استفاده در سرمایه‌گذاری قرار گیرد، سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت است که باید براساس قراردادی که بین سپرده‌گذار و بانک منعقد می‌شود به‌کار گرفته شود. البته سپرده‌های قرض‌الحسنه اعم از جاری و پس‌انداز، طبق ماده ۴ آیین‌نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، مصوب ۱۳۶۲/۹/۲۷ هیأت وزیران جزء منابع بانک محسوب می‌شوند و براساس ماده ۱۰ همین آیین‌نامه، از منافع حاصل از عملیات سرمایه‌گذاری در عقود مختلف، دارای سهم می‌باشند. بنابراین می‌توانیم استنباط کنیم که بانک‌ها می‌توانند از سپرده‌های قرض‌الحسنه به‌عنوان منابع خودشان و هم‌چنین از سپرده‌های سرمایه‌گذاری به‌عنوان منابع سپرده‌گذار، طبق قرارداد منتفع شوند و یا انتفاع برسانند. البته بر مبنای ماده ۱۱ آیین‌نامه مصوب هیأت وزیران، اولویت به‌کارگیری منابع، به منابع سپرده‌گذاران برمی‌گردد. برای به‌کارگیری منابع بانک، باید شرط بیشتر بودن مجموع تسهیلات اعطایی بانک‌ها از مجموع سپرده‌های سرمایه‌گذاری سپرده‌گذاران برقرار شود. یعنی سهم منابع بانک به اندازه مابه‌التفاوت حاصله خواهد بود. اکنون سؤالی که مطرح می‌باشد این است: مبلغی که متقاضیان سفر حج تمتع به بانک‌ها می‌پردازند، تحت چه عناوین رایجی در نظام بانکی طبقه‌بندی می‌شود؟ آن‌چه در بخش‌های قبلی این مقاله آمد ناظر بر آن بود که بانک‌ها این وجوه را تحت عناوین ودیعه دریافت می‌کنند. مقوله‌ای که در ادبیات حاکم بر قوانین بانکی کشور محلی از اعراب ندارد و بلا موضوع است. یعنی همان‌طور که آمد بانک‌ها فقط می‌توانند سپرده از مردم قبول کنند و منافع حاصل از به‌کارگیری سپرده‌ها، مطابق آن‌چه ذکر شد نیز پس از به‌کارگیری سپرده‌ها در عقود معین و مطابق قرارداد توزیع می‌شود، بنابراین با قاطعیت می‌توان گفت متقاضیان سفر حج در بانک‌ها سپرده‌گذاری اعم از قرض‌الحسنه و یا سرمایه‌گذاری مدت‌دار نمی‌کنند، بلکه به تعبیر بانک، پول خود را ودیعه‌گذاری می‌کنند. بنابراین قاعدتاً پول آن‌ها نمی‌توانسته است در عقود معین بانکی، به مثابه سپرده‌های بلندمدت سرمایه‌گذاری شده و برخوردار از منافع، شده باشد. حال سؤال حادث شده این می‌شود که بانک‌ها آن‌چه را که

به عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری به متقاضیان پرداخت می کنند از چه محلی پرداخت می نمایند؟ اگر پاسخ این باشد که از محل سپرده گذاری وجوه دریافتی، سرمایه گذاری کرده اند و منفعت برده اند و این مبالغ متناسب با مدت و مبلغ پول آنان در کل سرمایه گذاری توزیع شده است، پذیرش این پاسخ منطقی نمی نماید چون بانکها خود بر آن هستند که متقاضیان سفر حج تمتع، ودیعه گذاری کرده اند و بدیهی است بین ودیعه گذاری و سپرده گذاری تفاوت است و اگر گفته شود که ودیعه ها را سرمایه گذاری کرده ایم، باید پرسید مطابق کدام قرارداد فیما بین نظام بانکی و متقاضیان سفر حج تمتع این اقدام صورت گرفته است؟ تا آنجا که مشخص است چنین قراردادی (اگر مطابق قانون باشد که نیست) بین بانک و متقاضی مستطیع، منعقد نشده است. بنابراین پرداخت عواید حاصل از سرمایه گذاری، موضوعیت پیدا نمی کند.

ممکن است استدلال شود که بانکها با وجوه ودیعه گذاری شده برای سفر به حج تمتع به عنوان سپرده های قرض الحسنه - اعم از جاری، یا پس انداز - مواجهه داده شده اند و با تلقی ودیعه به سپرده قرض الحسنه و جزء منابع خود محسوب کردن آنها (طبق ماده ۴ آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا) خود را دارای این صلاحیت دانسته اند که مطابق ماده ۳ آیین نامه بدون تعهد و قرارداد با سپرده گذار، امتیازاتی را به ودیعه گذار که اینک سپرده گذار نامیده شده است بدهند و پرداخت وجوهی تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری، از مصادیق این امتیاز محسوب می شود.

باید توجه کرد که هر چند، حتی با مسامحه نمی توان این گونه قلب مفاهیم و عبارات را پذیرفت و جای سپرده گذار با ودیعه گذار و جای ودیعه گذاری را با سپرده گذاری و جای امتیازات بدون تعهد و قرارداد را با عواید معطوف به تعهد و قرارداد، عوض کرد، لیکن حتی اگر از این ضوابط عدول کرده و پرداختی های مازاد بانک به ودیعه گذاران مستطیع را امتیاز محسوب کنیم، باز هم پدیده اتفاق افتاده در چارچوب قوانین موجود قرار نمی گیرد. زیرا در ماده ۳ آیین نامه فصل دوم قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است که امتیازات عبارتند از:

۱. اعطای جوایز غیر ثابت نقدی یا جنسی؛

۲. تخفیف و یا معافیت از پرداخت کارمزد خدمات بانکی؛

۳. دادن حق تقدم برای استفاده از تسهیلات اعطای بانکی، نوع، میزان.

که حداقل و حداکثر این امتیازات هم به تصویب شورای پول و اعتبار خواهد رسید. همان طوری که ملاحظه می شود بندهای ۲ و ۳ امتیازات مطروحه، اصولاً در بحث حج موضوعیت ندارد. در بند (۱) نیز صحبت از اعطای جایزه غیر ثابت نقدی یا جنسی است اما این بند هم نمی تواند منشأ پرداخت مازادی محسوب شود که بانکها به ودیعه گذاران متقاضی سفر به حج تمتع می پردازند زیرا بانکها آن چه که



بر مبنای بحث فعلی از جنس جایزه است را تحت عنوان عواید حاصل از سرمایه گذاری می پردازند، در حالی که اگر بحث استفاده از سپرده‌هایی که منشأ منابع بانکی می شوند مطرح بود، بانک می توانست مبلغ پرداختی مازاد به هر متقاضی را جایزه نقدی غیر ثابت نامگذاری کند نه این که از آن با عبارت عواید حاصل از سرمایه گذاری یاد نماید.

۵. عقد ودیعه و استلزامات آن

عنايت به آن چه در ارتباط بين ودیعه گذار و بانک در موضوع سفر برای حج تمتع گذشت، می تواند ما را وارد در این موضع کند که با کدام الگوی بانکی می توانیم پرداخت مازاد از طرف بانک به ودیعه گذاران را توجیه کنیم؟ از آن جا که شقوق مختلف مربوط به الگوهای مختلف را بررسی کرده و به این نتیجه رسیدیم که بانک‌ها مطابق قانون نمی توانند ودیعه بپذیرند و به آن مازاد بپردازند، به همین جهت ضروری به نظر می رسد که از نظر حقوقی در مفهوم ودیعه نیز تأملی شود.

طبق ماده ۶۰۷ قانون مدنی، ودیعه عقدی است که به موجب آن یک نفر مال خود را به دیگری می سپارد برای آن که آن را مجانی نگاه دارد. ودیعه گیر را «مستودع» یا امین و ودیعه گذار را «مودع» می نامند. همان طور که ذکر شد چون ودیعه عقد است لذا به ایجاب و قبول نیاز دارد. عقد ودیعه باید مجانی باشد و الاً عقد، عقد اجاره خواهد بود و در آن صورت، امین یا مستودع اجیر محسوب می شوند. از آن جا که هر کدام از مودع و مستودع می توانند هر زمان که بخواهند این عقد را فسخ کنند لذا عقد ودیعه، عقدی جایز است (ماده ۶۱۱ قانون مدنی ایران).

بين امین و ودیعه گذار تعهداتی برقرار می باشد از جمله این که امین یا مستودع باید:

۱. از مال امانتی حفاظت کند.

۲. از مال امانی استفاده نکند چون مال برای حفاظت نزد او گذاشته شده است مگر این که با صراحت و یا به طور ضمنی، برای استفاده از آن اجازه گرفته باشد و گرنه اگر بدون اجازه استفاده کرده باشد ضامن است.

۳. عین مال امانی را رد کند نه عوض و بدل آن را مگر این که عین مال قهراً از او گرفته شده یا تلف شده باشد که در این صورت امین باید عوض، مثل یا قیمت آن را بپردازد.

مودع نیز باید:

۱. در صورت فسخ عقد، مال امانی را باز پس گیرد.

۲. مخارج حفظ و نگهداری مال را مکلفاً بپردازد.

ملاحظه می شود که بانک‌ها در نقش مستودع نه تنها بدون اجازه مودع حق استفاده از "ودیعه" که پول واریزی به بانک برای حج تمتع است را ندارند، بلکه مودع تکلیف دارد مخارج حفظ و نگهداری

مال را هم به بانک پرداخت نماید. به همین سبب بر این مبنا نیز نمی‌توان توجیهی برای پرداخت معکوس، یعنی پرداخت مازادی از سوی مستودع یا امین به مودع سراغ گرفت مگر این که مستودع اجازه به کارگیری پول را طی تشریفات از مودع اخذ کرده باشد که این مقوله در بحث ما موضوعیت ندارد. مطلب گذشته هر چند موضوعیت ندارد لیکن ایجاد کننده این سؤال است که وقتی بانک به ودیعه‌گذار پرداخت مازاد بر اصل ودیعه را عملیاتی می‌کند آیا آن را از محل استفاده از ودیعه کسب کرده است؟ در آن صورت باید پرسید بانک با چه اجازه‌ای چنین کاری را صورت داده است؟ چون مودع که این اجازه را به بانک نداده است. از آن گذشته، نحوه استفاده از پول موضوع ودیعه‌گذاری، چه بوده است؟ سرمایه‌گذاری؟ قرض؟ یا....

تنها بحثی که در این خصوص باقی می‌ماند آن است که بانک بگوید من چون به‌عنوان مستودع باید عین ودیعه و نه عوض و بدل آن را به مودع برگردانم بنابراین با توجه به کاهش ارزش پول که در اقتصاد ایران مزمن و نهادینه شده است، معادل کاهش ارزش پول ودیعه‌گذار را مازاد بر اصل ودیعه به او برگردانده‌ام تا شرط صحت عقد برقرار بماند. در این ارتباط باید توجه کرد که حتی اگر چنین استدلالی، برای توجیه استفاده از ودیعه مطرح شود، در آن صورت سئوالات دیگری ظاهر می‌شوند، از جمله این که آیا بانک‌ها چنین تعهدی را که بر عهده خود گذاشته‌اند به رایگان انجام می‌دهند؟ آیا بانک‌ها منفعت بیشتری از ودیعه مودع به‌دست آورده‌اند و فقط بخشی از آن را که جبران کاهش ارزش پول مودع را می‌کند به او پرداخت کرده‌اند؟ و یا شقوق دیگر قابل طرح. بدیهی است به فرض امکان تحقق این مفروض، باید آن‌چه به اصطلاح به نام عواید حاصل از سرمایه‌گذاری از طرف بانک به ودیعه‌گذار پرداخت می‌شود دقیقاً معادل افزایش نرخ تورم باشد که جبران کاهش ارزش پول را نماید و در این صورت هم سؤال این است که کدام شاخص قیمتی ملاک است؟ شاخص قیمت مصرف‌کننده شهری؟ شاخص قیمت تولیدکننده؟ شاخص قیمت صادرات؟

۶. جمع‌بندی و پیشنهاد

همان‌طوری که ملاحظه شد، استطاعت برای سفر حج مقوله‌ای است که به تشخیص افراد موضوعیت می‌یابد و لذا فرض بر آن است که هر کس اعلام استطاعت کرد واجد این شرط برای سفر حج تمتع شده است و باید از او پذیرفت. حکومت هم که برای سروسامان دادن به سفر متقاضیان به خانه خدا تشکیلاتی دارد و اقداماتی می‌کند، نباید به گونه‌ای عمل نماید که نشان بدهد او در تأمین بخشی از هزینه سفر متقاضی مسئولیت و تکلیفی دارد. این مطالب به معنای آن است که در تعامل بین سازمان حج و زیارت و نظام بانکی شرایط به گونه‌ای رقم بخورد که منشأ مازادی که بانک به حساب متقاضی واریز می‌کند، کاملاً شفاف باشد. اما چون با عنایت به واقعیات اقتصاد ایران چنین امری در شرایط



فعلی مقدور نمی‌باشد و فعالیت‌های خرد هم چون ودیعه سپاری متقاضیان، تحت الشعاع سازوکار مقتدر و پیچیده و به نظر نگارنده، عاری از مکانیزم بانکداری بدون ربا در بانک‌ها قرار گرفته و در آن مستحیل می‌شود، بسیار مناسب است که اصولاً سازمان، طرف پرداخت مبلغ و مازاد متعلق به آن قرار نداشته باشد و خود را از این مقوله بدین ترتیب در حاشیه قرار دهد که فرض بر آن است متقاضی حج، دارای استطاعت است و در زمانی که لازم باشد هزینه‌های مربوطه را پرداخت می‌کند. یعنی سازمان بدون شرط، واریز بخشی از هزینه سفر توسط متقاضی از وی ثبت‌نام به عمل آورد و مطابق سازوکاری که دارد نوبت تشریف به سفر حج را به اطلاع متقاضی برساند. هر زمان هم که عملیاتی شدن این مهم مقدور شد، هزینه‌های مربوطه توسط مستطیع به مراجعی که سازمان تعیین می‌کند پرداخت شود.

ممکن است در این ارتباط این اشکال وارد شود که اگر مبلغی در آغاز از متقاضی دریافت نشود - ولو این که در بانک باشد - ممکن است عده زیادی ثبت‌نام کنند هر چند مستطیع نباشند. این مطلب ممکن است درست باشد، اما نباید مورد عنایت قرار گیرد، زیرا در مفهوم استطاعت این شرط مسکوت است که استطاعت در هنگام اراده برای سفر و یا در هنگام تحقق سفر باید مورد ملاحظه باشد. این مقوله برای شرایطی است که تعداد متقاضی زیاد باشد و بدیهی است در چنین وضعیتی، حتی اگر کسانی به هنگام فراخوانی برای اعزام به سفر، فاقد استطاعت باشند جای خود را به انبوه متقاضیان مستطیع در نوبت‌های بعدی می‌دهند. اما اگر زمانی تعداد متقاضی کم شد و حتی پس از فراخوان، عده مراجعان کم‌تر از ظرفیت اعزام مستطیع شد. در آن صورت هم مشکلی وجود ندارد زیرا سازمان حج و زیارت یک بنگاه بازرگانی نیست که در هر شرایطی، باید عده معینی را که در نظر گرفته است به حج اعزام کند بلکه سازمانی است که می‌خواهد خدماتی به متقاضیان مستطیع بالفعل بدهد. حال اگر زمانی و یا سالی در جامعه ظرفیت اعزام بیشتر از مستطیع بالفعل باشد باید به واقعیت تمکین کرد و این احساس به وجود نیاید که چون کمتر از ظرفیت، اعلام آمادگی کرده‌اند پس نقصانی حاصل شده است. ملاحظه می‌شود که پرداخت ودیعه به هنگام ثبت‌نام، هیچ نقشی در کارکرد سازمان حج و زیارت به لحاظ نحوه اعمال تکالیفش ندارد و لذا بسیار مناسب خواهد بود که سازمان، شرط پرداخت مبلغی به‌عنوان ودیعه را از متقاضیانی که بالقوه از آن‌ها ثبت‌نام می‌کند حذف نموده و بدینوسیله به یکی از بزرگ‌ترین چالش‌هایی که در ارتباط با ماهیت مازاد پرداختی به متقاضی مستطیع توسط بانک‌ها وجود دارد، خاتمه دهد.

این مهم را جدی بگیریم و فراموش نکنیم که فقط ذره‌ای انحراف در نحوه به کارگیری پول متقاضی توسط بانک و تلقی آن مثلاً به قرض، می‌تواند بر وجوه مازاد دریافتی توسط زائر عنوانی را الصاق کند که از مصادیق آیه ۲۷۹ سوره بقره باشد و چنین مباد که برای بخشی از هزینه سفر متقاضی مستطیع، با

تمهیدات شکلی سازمان حج و زیارت و نظام بانکی، شرایطی رقم بخورد که معنوی‌ترین و آرمانی‌ترین سفر عبادی انسان، به شبهه محاربه با خدا و پیغمبر خدا ﷺ آلوده گردد و چه خسارت عظیمی.

◀ منابع

۱. جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه جلد ۳، دارالکتب اسلامی، تهران: ۱۳۷۴.
۲. طباطبایی محمد حسین، تفسیر المیزان - ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، جلد ۲۸، کانون انتشارات محمدی، تهران: ۱۳۵۵.
۳. مغنیه محمد جواد، فقه تطبیقی، ترجمه کاظم پورجوادی، مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ چهارم، ۱۳۷۲.
۴. موضوع شناسی فقهی حج www.hawzah.net
۵. مفهوم ودیعه www.pajooh.com.
۶. مجلس شورای اسلامی، قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲.
۷. مجلس شورای اسلامی، قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی، مصوب ۱۳۸۹.

نگاهی کلی به اقتصاد و بازار حج

(با تأکید بر رفتار اقتصادی ایرانیان و نگاهی به کشورهای اسلامی در آن)

سید محمد حسن مصطفوی^۱

◀ چکیده

مسلمانان جهان با حدود ۱/۵ میلیارد نفر جمعیت و نیز وسعت سرزمینی قابل توجه که نزدیک به یک‌چهارم مساحت زمین است و با وجود داشتن نیمی از نفت جهان، به‌گونه‌ای که حتی شش کشور فقیر اسلامی مانند افغانستان و پاکستان، حدود ۵۰۰ میلیارد بشکه ذخایر نفتی دارند که بالقوه ثروتی سرشار است، تنها ۴/۷ درصد از تولید ناخالص جهانی و کمتر از ۸ درصد از صادرات جهانی را در سال ۲۰۰۵ به خود اختصاص داده‌اند و پس از اروپا، آسیا و آمریکای شمالی مکان چهارم را داشته‌اند. این درحالی است که کشورهای اسلامی می‌توانند از این ظرفیت عظیم معنوی، فرهنگی و مادی در سطوح خرد، کلان، توسعه‌ای، منطقه‌ای، بین‌المللی و جهانی شدن، به نحو مطلوبی بهره‌مند شوند که حج یکی از مظاهر آن است. اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که وضعیت بالفعل بازار حج و نقش کشورهای اسلامی، از جمله ایران در آن نامطلوب است.

ایران به‌عنوان قدرت فرهنگی و اقتصادی منطقه، ظرفیت عظیمی برای به فعلیت رساندن اهداف اقتصادی و نیز منافع ملی در مرکزی‌ترین نماد بازار مسلمین (حج) دارد؛ به‌ویژه که تا ده سال آینده با ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، درآمد کشور از محل صدور نفت و فرآورده‌های آن چندان مناسب نیست و می‌باید در هزینه ارزی تا حد ممکن صرفه‌جویی نمود. از سوی دیگر، باید درآمدهای ارزی غیر نفتی را افزایش

۱. عضو هیئت علمی پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.



داد و تنوع بخشید که حج، بالقوه یکی از محوری‌ترین گزینه‌ها برای افزایش درآمد است.

این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و آماری نگارش یافته، به مطالعه اقتصاد حج و نقش کشورمان و سایر کشورهای اسلامی در آن، پرداخته و در بخش پایانی، پیشنهادهایی ارائه نموده است.

واژگان کلیدی: هویت، کشورهای اسلامی، گردشگری فرهنگی و مذهبی، اقتصاد حج، بازار مسلمین، عرضه و تقاضا در بازار حج.

مقدمه

کشورهای اسلامی درحالی‌که قریب به یک چهارم مساحت زمین و نیز نزدیک به یک چهارم جمعیت جهان را در اختیار دارند و از طرفی نزدیک به نیمی از نفت جهان در کشورهای اسلامی تولید می‌شود؛ از لحاظ تولید ناخالص ملی و صادرات جهانی، سهم بسیار کمی دارند. البته همین سهم ناچیز هم شامل استخراج، فروش و صادرات مواد خام است. از سوی دیگر بازار این کشورها و از جمله بازار مکه و مدینه در ایام برگزاری مناسک حج اکثراً در اختیار کشورهای دیگر و شرکت‌های بین‌المللی است.

این مقاله که با روش توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و آماری نگارش یافته، به موضوع «اقتصاد و بازار حج با تأکید بر رفتار اقتصادی ایرانیان و نگاهی به کشورهای اسلامی در آن» پرداخته است. در فصول بعدی مقاله، مباحثی همچون کلیات، اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه‌ای، بین‌الملل و جهانی شدن، بازار حج، منابع و منافع عربستان، نقش ایرانیان در طرف عرضه و تقاضا و اثرات تقاضای ایرانیان مطرح شده است. در بخش آخر نیز سخن پایانی، نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها قرار گرفته است.

کلیات

خدمات گردشگری می‌توانند به افزایش درآمد، اشتغال، عایدات ارزی و درآمدهای مالیاتی کمک کنند (UNCTAD, 1998). منافع اقتصادی و اجتماعی برآمده از توسعه گردشگری، از جمله خدمات تجاری و حمل و نقل با تقویت رقابت‌پذیری بخش‌های تولید سنتی، می‌تواند به کاهش فقر در کشورهای در حال توسعه کمک کند. در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، گردشگری به مثابه یک جزء اساسی توسعه اقتصادی قلمداد شده و گاهی از آن به‌عنوان نوشداروی اقتصادهای شکننده یاد می‌شود (Piran, 2002).

۱. گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی عبارت است از بازدید گردشگران از اماکن مقدس، نظیر عبادتگاه‌ها، زیارتگاه‌ها، مقابر ائمه (علیهم‌السلام)، امامزاده‌ها و نظایر آن. به بیان کامل‌تر، گردشگری مذهبی شامل سفرهایی است که پایه مذهبی دارند و طیف گسترده‌ای را تشکیل می‌دهند؛ یعنی مسافرت‌هایی که معتقدان به یک مذهب براساس موازین دینی با داشتن شرایطی به برخی مکان‌ها می‌روند و اعمالی خاص و بعضاً مناسک دقیقی انجام می‌دهند، مثل مسافرت مسلمانان برای انجام فریضه حج. برخی دیگر از مسافرت‌های زیارتی نیز که کم و بیش در همه ادیان و مذاهب وجود دارد، شامل بازدید از مکان‌های مقدسی است که همواره جمعیت زیادی را به خود جلب می‌کند.^۱

از نمونه سفرهای مذهبی می‌توان به روز جهانی «جوان» اشاره کرد که به ابتکار واتیکان برای قوی‌تر کردن باورهای دینی در بین جوانان کاتولیک مطرح شده که به صورت جهانی برگزار می‌شود. این سفر، یکی از بزرگ‌ترین آیین‌های مذهبی مخصوص جوانان دنیاست. به عنوان نمونه وقتی این مراسم در سال ۲۰۰۵ در آلمان برگزار شد، بیش از ۴۳۵ هزار زائر از ۱۹۷ کشور در این مراسم مذهبی شرکت کردند.^۲

در اسلام نیز، آیین حج به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مراسم مذهبی جهان، سالانه انبوهی از زائران را در یک‌جا گرد هم می‌آورد.

۲. نگاهی به گردشگری زیارتی و مذهبی

گردشگری زیارتی و مذهبی، از قدیمی‌ترین گردشگری‌ها در گذشته و از جمله پررونق‌ترین آنها در حال حاضر است. قدمت این نوع گردشگری به قدمت فرهنگ دینی است که همواره با بشر بوده است. مرور تاریخی در زمینه سفرهای زیارتی و گردش‌های مذهبی همچون سفرهایی که برای انجام مراسم مقدس در میان یونانیان باستان رواج داشته یا سفرهایی که مصریان قدیم برای دیدن فراعنه انجام می‌دادند، هر یک به نوعی نشان دهنده رواج این نوع گردشگری در گذشته است. بنابراین گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی و مذهبی دارد و عامل مهمی در شکل‌گیری بسیاری از مسافرت‌هاست. این نوع گردشگری را می‌توان به دو گروه زیر تقسیم نمود:

الف) گردشگرانی که انگیزه آنها از مسافرت، فقط انجام امور مذهبی است.

ب) گردشگرانی که اهداف مسافرت آنها چند منظوره، اما با اولویت زیارت است و ضمن انجام

۱. ر.ک: مجموعه مقالات همایش ملی توسعه سرمایه‌گذاری در گردشگری، صادق بختیاری، بررسی قابلیت اوقاف در تأمین مالی گردشگری.

۲. ر.ک: سایت سازمان جهانی گردشگری.



زیارت و دیدار از مکانی خاص، اهداف دیگری نیز داشته‌اند؛ مثلاً از مکان‌های دیگر گردشگری نیز دیدن می‌کنند. امروزه گردشگری مذهبی به سبب ویژگی‌های خود، جایگاه مهمی در بین انواع گردشگری یافته است و تقریباً در سراسر جهان به صورت چشمگیری وجود دارد. براساس برخی از برآوردها ۲۶ درصد کل گردشگری‌های جهان در این نوع گردشگری جای می‌گیرند (Santos, 2004).

۳. آینده جمعیتی مسلمانان

پس از مسیحیان، مسلمانان بیشترین جمعیت دنیا را تشکیل می‌دهند. در تحقیقی از مؤسسه «پیو»، برآورد شده که تا بیست سال آینده، شمار مسلمانان دو برابر میزان سال ۱۹۹۰ خواهد بود (Pew Report, 2011). براساس این تحقیق، هر سال ۱/۵ درصد بر شمار پیروان اسلام در جهان افزوده خواهد شد؛ در حالی که شمار غیرمسلمانان با رشد ۰/۷ درصدی روبه‌رو خواهد شد (Ibid). براساس گزارش مرکز تحقیقات پیو، انتظار می‌رود جمعیت مسلمانان به حدود ۲/۲ میلیارد در سال ۲۰۳۰ برسد، بنابراین تقاضا و بازار بالقوه و بسیار وسیع‌تری برای شرکت در مراسم حج در پیش روی خواهد بود.

۴. ارتباط فرهنگ و مصرف

انسان‌شناسان درباره ارتباط فرهنگ و مصرف اعتقاد دارند که مصرف‌کنندگان با تکیه بر فرهنگ خود که توجهات لازم را برای نظارت‌ها و مرزبندی‌های اجتماعی فراهم می‌آورد، می‌توانند برای خلق هویت‌های فردی و جمعی، از کالاها و خدمات استفاده کنند.

بیشتر تحلیل‌های مردم در مورد مصرف، بر سیاست‌های فرهنگی مربوط به هویت، تمایلات و جنبه‌های ذهنی و هنجاری مصرف در زندگی روزمره تأثیر دارد.^۱ و از این جهت، تقاضا برای اعزام به حج و نیز عرضه کالا در بازار حج، تنها جنبه اقتصادی ندارد، بلکه هر گروهی می‌کوشد تا هنجارهای خود را در جایی که هویت اسلامی بیشترین نقش را دارد، انتقال دهد.

امروزه، بررسی مسائل جهان جدید، نیازمند مطالعه نقش فرهنگ و چگونگی تحول و تطور آن است. در واقع، توسعه نظام بین‌المللی دولت‌ها تا آنجا می‌تواند پیش رود که نظام فرهنگی اجازه می‌دهد.^۲ جهان اسلام و سمبل آن، یعنی حج، مرزهای فرهنگی خود را دارد، پس اقتصاد آن هم باید بر مبنای همان مرزها تعریف و تبیین گردد.

۱. ر.ک: مارک آدلن و آنجلیکوها و گروود، انسان‌شناسی توسعه و جهانی‌شدن.

۲. ر.ک: وحید سینیایی و غلام‌رضا ابراهیم آبادی، مجلس و پژوهش، جهانی‌شدن و کثرت زدایی فرهنگی، شماره ۴۳.

۵. تولید و تجارت جهانی و کشورهای اسلامی

تمام کشورهای اسلامی در زمره کشورهای در حال توسعه یا کمتر توسعه یافته‌اند و در نتیجه از تجارت جهانی، سهم زیادی ندارند. از چند کشور محدود اسلامی از قبیل ترکیه، امارات، مالزی و اندونزی که صرف نظر کنیم، دیگر کشورهای اسلامی، سهم چندانی در تجارت جهانی ندارند. کشورهای اسلامی فقط ۴/۷ درصد از تولید ناخالص جهانی و کمتر از ۸ درصد از صادرات جهانی را در سال ۲۰۰۵ به خود اختصاص داده‌اند و پس از اروپا، آسیا و آمریکای شمالی، مکان چهارم را داشته‌اند.^۱ همچنین میانگین رشد واردات کشورهای اسلامی بین سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۵ بیش از میانگین رشد صادرات بوده که بیانگر افزایش وابستگی به خارج است. از طرفی کشورهای اسلامی در ایجاد تنوع در بازارهای خود موفقیتی به دست نیاورده‌اند (Aminn, ۲۰۰۶).

۶. نمونه تولیدات فرهنگی یک کشور اسلامی

در تجارت جهانی پوشاک، یک الگوی طراحی شده مانند یک پیراهن را در پاریس تا چهار دلار به بنگلادش سفارش می‌دهند، درحالی که همان لباس در بازارهای اروپایی بین پنج تا ده برابر قیمت به فروش می‌رسد. در بنگلادش قیمت کارخانه‌ای یک دوجین پیراهن تا چهل دلار است، اما همین کالا در آمریکا حدود ۲۶۶ دلار قیمت دارد. دستمزد نیروی کار زنان و کودکان در کارگاه‌های تولید لباس بنگلادش در حدود بیست دلار در ماه است که در مقایسه با همان کار در آمریکا حدود پنجاه برابر کمتر است؛ به طوری که کمتر از ۲ درصد ارزش کالا به عنوان دستمزد و یک درصد به عنوان سود تولید کننده به آنان تعلق می‌گیرد. این درحالی است که فروشندگان مغازه‌های خرده فروشی در کشورهای غربی، دستمزدشان چهل برابر بیشتر از یک کارگر بنگلادشی است. جالب تر اینکه برخی از همین کالاها دوباره به کشورهای اسلامی از جمله عربستان ارسال (صادرات مجدد) می‌شود. به این ترتیب، قیمت یک دوجین پیراهن در یک کارخانه در بنگلادش حدوداً کمتر از چهل دلار توسط کمپانی خارجی خریداری می‌گردد و در ایالات متحده، در حدود سی صد دلار به فروش می‌رسد و با احتساب ۱۰ درصد مالیات - که نزدیک به کل مبلغی است که به تولید کننده تعلق گرفته - نصیب دولت آمریکا می‌شود و حدود ۲۷۰ دلار به واسطه می‌رسد. به عبارت دیگر، بیش از ۲۳۰ دلار ارزش افزوده، سهم آن شرکت بین‌المللی است که نقش واسطه‌ای داشته است. (ر.ک: چاو سودویسکی، ۱۳۸۶) حتی برخی از همین کالاها با برند غربی و به قیمت‌های گزاف، سر از کشورهای اسلامی و فروشگاه‌های لوکس و گران قیمت مکه و مدینه درمی‌آورد.

۱. استخراج شده از ROM-International Financial Statistics CD ۲۰۰۶.



۷. اسلام‌گرایی

رواج و احیای مؤلفه‌های فرهنگی در بسیاری از کشورهای آسیایی - اسلامی را باید نشانه‌ای از پویایی جمعیتی و اقتصادی آنان دانست.^۱

از طرفی خلأ چشمگیری که با سقوط ایدئولوژی در جوامع کمونیستی سابق به وجود آمده، منجر به احیای باورهای مذهبی در این مناطق گردیده؛ به گونه‌ای که در تمامی این جوامع از آلبانی گرفته تا ویتنام قابل ملاحظه است. در سال‌های اخیر نیز شاهد ارتباط شبکه‌ای مسلمانان اعم از ایرانیان هستیم تا جایی که برژینسکی می‌گوید: «در جهان امروز به لحاظ راهبردی، به هیچ وجه نمی‌توان مسلمانان را نادیده گرفت». (برژینسکی، ۱۳۸۳) مسلمانان کم‌کم با یکدیگر مرتبط می‌شوند و در نتیجه زیربنای یک فرهنگ معنوی و گسترده جهانی را که به‌طور بالقوه در اختیار دارند، رفته‌رفته به فعلیت می‌رسانند. مسلمانان در اروپا و در امریکا، هزاران پایگاه اینترنتی را راه‌اندازی کرده‌اند که برخی از آنها با استقبال بسیار زیادی مواجه شده است. همچنین خبرگزاری‌ها، رادیوها و شبکه‌های بسیاری در سطح جهان، فعالیت اسلامی دارند؛ از جمله رادیو اهل البیت به زبان انگلیسی در فنلاند^۲ حتی مسلمانان روستایی با شبکه‌های گسترده خود چون «الجنابی»^۳ و دارالکلیب (Darkulaib) بر جریان جهانی شدن مؤثرند. از سوی دیگر، توسعه اقتصادی تحت تأثیر متغیرهای فرهنگی است و شواهد فراوان، این اندیشه «وبر» را که گفته «فرهنگ صرفاً یک پیامد اقتصادی نیست، بلکه می‌تواند ماهیت اقتصاد را شکل دهد» تأیید می‌کند.^۴

واقعیت این است که کشورهای اسلامی امروزه در حال تبدیل شدن به یک بازار بزرگ با کالاها و خدمات خاص‌اند و ایران نیز به‌عنوان یک کشور اسلامی بزرگ و شناخته شده، از مزیت‌های بالقوه‌ای برای موفقیت در بازار کالاهای اقتصادی و فرهنگی برخوردار است.

اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه‌ای، بین‌الملل و جهانی شدن

اقتصاد حج که با گردشگری فرهنگی و مذهبی ارتباط دارد، به سطوح مختلف مطرح در ادبیات اقتصادی مربوط می‌شود. در سطح یک مصرف‌کننده، فرد می‌خواهد حداکثر مطلوب بودن زمان حال و زمان آینده را برای خود داشته باشد. در اقتصاد، یک «تابع مطلوبیت» داریم که باید به گونه‌ای شکل

۱. ساموئل هانتینگتون، مجله نامه مفید، نقش قدرت و فرهنگ و بومی‌سازی سایر جوامع در افول قدرت غرب، ش ۶.

۲. See: Ahlulbaitradio.com.

۳. See: Aljnabi.am.com.

۴. ر.ک: رونالد اینگهارت، تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی.

بگیرد که کالاهایی که فرد، اکنون یا در آینده مصرف می‌کند، در یک مجموعه کالایی، دارای مطلوبیت حداکثری شود.

گاهی تحلیل‌های اقتصادی به گونه‌ای ایستا و راکد است و فقط در یک زمان مشخص و ساکن، مطرح می‌شود و گاهی نیز به صورت فعال و پویا ارائه می‌گردد که در این حالت، زمان به‌عنوان یک عامل مهم بر متغیرها تأثیر می‌گذارد. طبیعی است که در سطح تحلیل اقتصاد خرد، وقتی شخصی برای حج ثبت‌نام می‌کند، تا ۵ یا ۱۰ (و اخیراً تا ۱۷) سال آینده به حج مشرف می‌شود. این تحلیل در قالب اقتصاد پویا می‌گنجد که می‌توان مطلوبیت زمان حال و آینده را با هم مبادله کنیم. در این چارچوب است که مصرف‌کننده، حاضر می‌شود از مصرف زمان حال خود بکاهد و با ثبت نام، بخشی از درآمد خود را برای تشریف به حج در سال‌های آینده کنار بگذارد. با توجه به اینکه تعداد متقاضیان اعزام به حج به صورت بالقوه صدها و به صورت بالفعل ده‌ها میلیون نفر را شامل می‌شود، اقتصاد حج در سطوح مختلف قابل مطالعه است.

به طور کلی، اقتصاد حج در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه‌ای، بین‌الملل و جهانی شدن به شرح زیر قابل مطالعه است.^۱ از طرفی این مقاله به سطوح فوق، بدون تأکید بر بعدی خاص، مرتبط است:

۱. سطح خرد

تقاضا برای حج از سوی مسلمانان هر سال بیشتر می‌شود. و آنان نیز مانند سایر افراد مایل‌اند تا برای انجام این فریضه، هزینه کمتری بپردازند و سفر هرچه با کیفیت‌تری نیز داشته باشند.^۲ البته این موضوع، گذشته از استطاعت و نیتی است که برای انجام این سفر دارند که در آن قرب الی الله و کسب رضایت خداوند در تابع مطلوبیت، از جایگاه محوری برخوردار است. همچنین فرصت ارزشمندی است که

۱. ر.ک: با نگاهی به: جهانیان، ۱۳۸۹.

۲. به گزارش روزنامه جاکارتاپست چاپ اندونزی، هم اکنون ۱/۴ میلیون متقاضی در نوبت به اعزام به حج هستند که با روند فعلی باید تا ۱۲ سال در انتظار باشند. طرفداران فعالیت بخش خصوصی در زمینه اعزام حجاج اندونزیایی، آن را باعث ارتقای کیفیت خدمات ارائه شده به حاجیان و کاهش تدریجی هزینه‌های سفر حج در سایه رقابت می‌دانند. کمیسیون مبارزه با فساد در اندونزی نیز پیش از این، از دولت خواسته بود برای رسیدگی به وضعیت اعزام حجاج و نحوه بهره برداری از سود و درآمد حاصل از موجودی صندوق متقاضیان حج، ثبت نام از متقاضیان جدید را متوقف کند. در سال جاری در حدود دویست هزار زائر از کشور اندونزی برای حضور در مراسم حج راهی عربستان شدند که به طور میانگین ۱۲ سال برای حضور در حج انتظار کشیده‌اند اما با افزایش سهمیه زائران این کشور، پیش‌بینی می‌شود که این زمان به نه سال کاهش یابد. اندونزی به عنوان پرجمعیت‌ترین کشور مسلمان جهان، سالانه بیشترین تعداد زائر را برای حضور در مراسم حج به عربستان اعزام می‌کند (mehr.com). اندونزی با جمعیت ۲۴۲ میلیون نفر، پرجمعیت‌ترین کشور اسلامی و چهارمین کشور پر جمعیت دنیاست و ۹۰ درصد این جمعیت را مسلمانان تشکیل می‌دهند (پایگاه آمار جمعیتی کشورها).



زائران برای نیایش با معبود خویش به دست می‌آورند. از سوی دیگر، بنگاه‌های اقتصادی نیز علاوه بر انجام مستحب و گاه واجب (واجب کفایی)، مایل‌اند تا منافع خود را حداکثر نمایند. اگر خدمات این گردشگری مذهبی به بخش خصوصی و البته در بازار رقابتی سپرده شود، طبق آموزه‌های اقتصاد خرد، بنگاه‌های با تخصیص بهینه منابع و کارآیی و بهره‌وری بیشتر، در بازار می‌مانند که البته این مزیت‌ها تنها از طریق ابداع و ابتکار میسر می‌گردد. نتیجه اینکه بقیه بنگاه‌ها حذف می‌شوند و این فرایند، باعث سودآوری برای بنگاه‌های قوی‌تر از یک سو، و قیمت پایین‌تر در اثر رقابت - برای مصرف‌کنندگان از سوی دیگر خواهد بود.

۲. سطح کلان

در سطح کلان، مباحث بیشتر در حوزه‌های ملی و بخش عمومی و دولت مطرح است، زیرا برنامه‌ریزی‌ها در سطح کل اقتصاد به دولت مربوط می‌شود؛ بدین معنا که بر شاخص‌های کلان مانند اشتغال و رشد اقتصادی، چه تأثیری می‌تواند داشته باشد و در تراز تجاری چه مقدار اثر گذار است. در این باره از جمله مهم‌ترین عوامل عبارتند از: موافقت نامه کشورهای با عربستان، تعداد سهمیه حجاج کشورها، تولید و توزیع اطلاعات از کشور میزبان، احداث و تأسیس زیربنای نرم افزاری و سخت افزاری از قبیل شبکه ترانزیت و مخابرات و بهداشت در امر حج که همه این موارد از مسئولیت‌های یک دولت مدرن است.

۳. سطح توسعه

آماده‌سازی زیرساخت‌های انجام سفر حج تمتع و عمره که فقط نزدیک به یک میلیون نفر از هموطنان را در یک سال شامل می‌شود و عمدتاً به عهده دولت است، مستلزم فعال شدن بخش‌های بالا دستی و پایین دستی در کشور مبدأ و مقصد است. این امور صدها و بلکه بیش از هزار نوع فعالیت را به جریان می‌اندازد و به کاهش نرخ بیکاری و افزایش تولید و نرخ رشد اقتصادی می‌انجامد که از پیش نیازهای توسعه است.

براساس آخرین آمار سازمان جهانی شورای سفر، در حال حاضر از هر ۱۲/۳ شغل در سراسر دنیا یک شغل مربوط به صنعت گردشگری است. در سال ۲۰۱۰، صنعت گردشگری ۸/۱ درصد از کل مشاغل جهان را به خود اختصاص داده است.^۱ به این ترتیب، عربستان هر سال باید ۱۶۰ هزار فرصت شغلی جدید ایجاد کند تا بتواند پاسخگوی نیاز حجاج و نیز شهروندان جوای کار خود باشد. پیش‌بینی می‌شود گردشگری مذهبی عربستان سعودی در دهه آینده، از رشدی ۲۰ درصدی بهره

۱. WTTC. ۲۰۱۱.

ببرد و تا سال ۲۰۲۰، تعداد ۲/۴۳ میلیون نفر از شهرهای مکه و مدینه دیدن کنند که این امر، مستلزم ساخت ۵۰ هزار اتاق اضافی در هتل‌ها و ۷۴ هزار واحد مبله در این مناطق خواهد بود.^۱

۴. سطح منطقه‌ای

ده کشور برتر منطقه جهان اسلام در سال ۲۰۰۷ از نظر تعداد گردشگران به ترتیب عبارتند از: عربستان سعودی، بحرین، سوریه، مالزی، قزاقستان، ترکیه، کویت، تونس، مصر و امارات. در آن سال از مجموع ۵۰/۲۰۰/۰۰۰ گردشگر جهان اسلام ۴۰/۳۰۰/۰۰۰ گردشگر وارد این ده کشور شده‌اند که بیش از ۸۰ درصد گردشگران اعضای سازمان کنفرانس اسلامی را شامل شده است. همچنین از نظر درآمد نیز ده کشور اول این منطقه، عبارتند از: عربستان سعودی، سوریه، لبنان، ترکیه، مالزی، مصر، اردن، تونس، قزاقستان و بحرین که در مجموع بیش از ۶۰ درصد درآمد گردشگری را به خود اختصاص داده‌اند.^۲ در مباحث بعدی به جایگاه عربستان خواهیم پرداخت.

۵. سطح بین الملل

گرچه سطح بین الملل به بحث کلان مربوط است، اما مباحث خرد نیز در آن وارد می‌شود. از آنجایی که این نوع گردشگری مذهبی، مقصدی خارجی دارد، بعد بین المللی نیز می‌یابد و در حد خود تغییراتی در تراز بازرگانی ایجاد می‌نماید.

طبق آمار بانک جهانی در سال ۲۰۰۸ درآمد کشور عربستان از گردشگری یا بازار زیارت خانه کعبه حدود ۳۰ میلیارد دلار^۳، و ارزش اقتصادی حج تمتع و عمره برای عربستان در سال ۲۰۱۰ معادل حدود ۷ درصد تولید ناخالص داخلی (۵۰۰ میلیارد دلاری) این کشور بوده است. صندوق بین المللی پول همچنین میزان درآمد نفتی عربستان را در سال ۲۰۱۱ حدود ۳۲۰ میلیارد دلار تخمین زده است.^۴

یکی از امکانات عربستان در این زمینه، ناوگان هوایی گسترده است که در نشست سالیانه شورای نمایندگان شرکت‌های هواپیمایی فعال در عربستان که به مناسبت موسم حج امسال برگزار گردید، اعلام شد: هواپیمایی عربستان با فراهم کردن تمام امکانات انسانی و مادی و تجهیزات فنی در تمام فرودگاه‌ها برای موسم حج امسال آماده شده است.^۵

۱. سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۸۹.

۲. Int. Tour. in OIC.

۳. World Bank, ۲۰۰۹.

۴. IMF, Data and Statistics.

۵. mehr.com.



۶. سطح جهانی شدن

در این سطح، عربستان به عنوان میزبان حجاج جهان، علی رغم اینکه یکی از کشورهای است که در ایجاد اتحادیه‌ای از کشورهای اسلامی تحت عنوان سازمان کنفرانس اسلامی نقش داشته، در تأسیس پشتوانه مالی آن؛ یعنی بانک توسعه اسلامی که از مؤسسات بین‌المللی است در تأمین مالی توسعه‌ای کشورهای اسلامی، تلاش‌های زیادی داشته که مقرر هر دو آنها در شهر جدّه است.

اما عربستان بیش از آنکه موضوع حج را محوری برای استحکام روابط این اتحادیه و مرکزی جهت بازار و نمایشگاه تولیدات کالا و محصولات فرهنگی مسلمانان قرار دهد، این گردهمایی معنوی و بی‌بدیل را در جهان به بازار عرضه محصولاتی از اقتصادهای جهانی شده - اکثراً چینی، کره‌ای و غربی - اختصاص داده است.

از سوی دیگر، سرریز درآمدهای ارزی عربستان که درآمد به‌دست آمده از برگزاری مراسم حج و بازار پر فروش کالا در آن ایام، - پس از درآمد نفت - نقش مهمی در اقتصاد آن کشور دارد، به حدی رسیده که بخش‌های اقتصادی داخلی، توان بهره برداری از آن را ندارند و این سرمایه عظیم عمدتاً در بانک‌های غربی - و نه بانک‌های کشورهای اسلامی - نگهداری یا صرف خرید سهام شرکت‌های بین‌المللی می‌شود.

عربستان از سرمایه گذاری خارجی استقبال نموده و تسهیلات زیادی در اختیار آنان قرار داده است. این کشور همچنین به سرمایه گذاری محدودی در جهان اسلام نیز پرداخته و شرکت معروف «البرکه» در ۳۲ کشور جهان از جمله جمهوری‌های شوروی سابق سرمایه گذاری کرده و حتی در کشورهای چون هند، پاکستان، بحرین و نیجریه، بانک تأسیس نموده است.

عربستان سیاست اقتصادی و تجاری خود را براساس نظام اقتصادی آزاد بنیان نهاده و در پرتو درآمدهای نفت، صنعت گردشگری و گسترش صنایع پتروشیمی به کشوری ثروتمند تبدیل شده است. عربستان با ۱۱۳ میلیارد دلار صادرات و ۳۶/۲۱ میلیارد واردات، از تراز مثبت بازرگانی و نیز ثروتی سرشار برخوردار است.^۱ همچنین جزء معدود کشورهایی است که بدهی خارجی ندارند و سرمایه‌های انباشته‌اش در بانک‌های خارجی، منبع درآمد عظیمی برای آن کشور و نیز بانک‌های خارجی شده است.

۱. اگرچه در قرون گذشته، زندگی در آن دیار در مواقع بسیاری از سال، به دور از مشقت نبوده، چنانکه ناصر خسرو قبادیانی در سفر نامه خود آورده است: «در سال ۴۳۹ دستور سلطان مصر را می‌خوانند که مصلحت نیست امسال حجاج به سفر حجاز بروند چون در آنجا قحطی است و جمعیت زیادی در آنجا مرده اند. کسانی که در مکه مقیم بودند از آنجا رفته بودند و از اطراف کسی به حج نیامده بود. در رجب ۴۴۰ بار دیگر در حجاز قحطی بود...همراهان (راهنماهای) ما اگر سوسماری می‌دیدند، می‌کشتند و می‌خوردند و من نمی‌توانستم بخورم و با مشقت فراوان به مکه رسیدیم (شکری و همکار، ۱۳۷۹).

بازار حج، منابع و منافع عربستان

تقریباً تمامی ۱/۵ میلیارد مسلمان مایل اند لااقل در عمر خود، یک بار در مناسک حج شرکت کنند، اما شرط استطاعت و شرایط اقتصادی اکثر مسلمانان، آنان را از این سفر محروم می‌کند. با این حال تعداد متقاضیان حج در جهان اسلام به گونه‌ای است که عربستان تاکنون به دلیل محدودیت ظرفیت، بیش از سه میلیون متقاضی را در حج تمتع و حدود بیست میلیون زائر را برای حج عمره در سال نپذیرفته و این آمارها با احتساب زائران عربستانی و زائران خارجی مقیم عربستان است. عربستان دارای پنج فرودگاه بین‌المللی و ۲۵ فرودگاه داخلی است. شرکت هواپیمایی عربستان (السعودیه) در سال ۲۰۰۰، ۱۰۶ فروند هواپیمای بوئینگ و ایرباس، ۲۵ هزار نفر کادر پروازی و ۱۱۰۰ نفر خلبان و کمک خلبان در اختیار داشته؛ به گونه‌ای که ظرفیت این ناوگان سال به سال گسترش یافته، به طوری که فقط در سال گذشته حدود ۱۲/۵ میلیون مسافر و ۳۳۵ میلیون تن کالا را جابه‌جا نموده است (کتابخانه تخصصی حج).

پروازهای زائران از کشورهای مختلف، در مراسم سال گذشته، حدود شش هزار پرواز بود و علاوه بر آن صدها هزار نفر به صورت زمینی و دریایی طی مسیر نموده‌اند. (همان)

در این بازار، علاوه بر پرداخت عوارض به دولت عربستان، زائران برای جا به جایی شهری و بین شهری در ایام حج در عربستان، هزینه‌هایی را صرف ایاب و ذهاب می‌کنند که باعث رونق ناوگان حمل و نقل در آن کشور می‌شود. اجاره وسایل نقلیه برای حمل زائران، محل درآمدی دیگر برای سعودی‌هایی است که در ایام حج، وسایل نقلیه خود را در اختیار گروه‌های زیارتی قرار می‌دهند. به علاوه، مقامات گردشگری عربستان، زائران ثروتمند را برای بازدید از دیگر شهرها تشویق می‌کنند که همه این موارد، امتیازی برای تجارت عربستان است. شرکت‌های سعودی با توجه به تجمع حدود ۳ میلیونی زائران، فرصت‌های شغلی جدیدی را برای هزاران تبعه سعودی فراهم می‌آورند. برخی از عربستانی‌ها به‌ویژه جوانان به فعالیت‌های فروشندگی مثل مواد غذایی، لوازم نماز و از این قبیل روی می‌آورند. درآمد عربستان از محل سفر حجاج عمدتاً شامل ایاب و ذهاب، صدور ویزا، اجاره اقامتگاه، خوراک، خرید سوغات و استفاده از خطوط تلفن و قربانی است. به‌عنوان نمونه متوسط هزینه ذبح حیوان برای هر زائر ۱۳۰ دلار هزینه در بر دارد.

درباره میزان درآمد عربستان از محل بازار حج، آمارهای مختلفی بین ۳۰ تا ۴۰ و متوسط ۳۵ میلیارد دلار ارائه شده است. طبق برآورد بانک جهانی، عربستان سالانه بیش از ۳۰ میلیارد دلار از موسم حج درآمد کسب می‌کند.^۱

۱. W. B. database.



۱. بازار کالا در حج

در موسم حج همه جای عربستان بازار است. از ساختمان محل اقامت که پا بیرون می‌گذاری، بساط دست‌فروشان پهن است و مغازه‌ها نیز از زائران پر شده‌اند. از هر باب خانه خدا که خارج می‌شوی، فروشگاه‌هایی در انتظارند تا که سوغات خود را بفروشند.

جلال آل‌احمد، در توضیح بازارهای سال ۱۳۴۳ عربستان، در کتاب «حسی در میقات» می‌نویسد: (سیگار) اشنو را با خود آورده‌ام، اینجا از خودشان که سیگار ندارند. اما تا دلت بخواهد «پال مال»، «کمل» و «کینگ سائیز» هست و... انواع مارک‌های آمریکایی، ادکلن بورژوا ساخت پاریس، انواع کولاها، کمپوت‌های ژاپونی، آپلیموی گلاسکو، آبردین و امتعه سراسر عالم را می‌آورند اینجا. شوخی که نیست. این همه آدم و چنین بازاری! شاید بشود گفت که مراسم حج، یک بنجل آب‌کن است برای تمام کارخانه‌های عالم، و حضرات همسفرها عجب مشغول خریدند... و این زن‌ها که هیچ‌جا از بازار غافل نمی‌مانند! ململ نازکی برای روسری خریده، با نقش مکرر ورق‌های بازی؛ گشنیز و خشت و آس و... لابد ساخت ژاپن یا جابلقا و رادیو، ساعت، دوربین، عروسک و اسباب بازی و قلم پارکر، اجناس اروپایی، آمریکایی و ژاپونی ساز و بعد یک ماشین هلال احمر سعودی که رویش نوشته بود: تبرع آرامکو، یعنی هدیه کمپانی آمریکایی برای خدمت به حجاج.

در این سال‌ها «امتعه سراسر عالم» تحت الشعاع کالاهای چینی است. حالا دیگر بیشتر دست‌فروشی‌ها، مغازه‌ها، پاساژها و فروشگاه‌های وسیع، مملو از کالاهای چینی است. شاید حدود ۷۰ درصد سوغات ساخت چین است که شاید بعضی از آنها هم چندان با شرایط فرهنگ اسلامی و منطقه سازگار نباشند. از اتوبوس و مینی‌بوس و کامیونت و هر نوع مسافرکش گرفته تا دستگاه‌های کولر و هواساز، تا چرخ‌هایی که حجاج ناتوان را از سعی و طواف با خود می‌برد، یا صندلی‌های تاشوی جمع و جوری که همراهان سالخوردگان به هر کجا با خود می‌کشند، تا مواد غذایی و خوراکی زائران، تا دشداشه و حوله و چفیه و عرق‌چین و سجاده حجاج، تا چراغ‌های فلورسنت سبزی که منطقه بین صفا و مروه را تعیین می‌کند، تا آب و دارویی که مصرف می‌شود، تا بلندگوی مداحی، تا ماشین و دستگاه زباله‌روبی که زباله‌ها را جمع می‌کنند و انتقال می‌دهند، تا تاکسی و غیره، همگی چینی است. البته حجاج با درآمد متوسط و پایین از قیمت‌های ارزان کالاهای چینی در کنار اجناس ارزان هند، تایلند، و اندونزی راضی‌اند.

صادرکنندگان این نوع کالاها به عربستان، مثل چین، ترکیه، هند و اندونزی با مطالعاتی که وابسته‌های اقتصادی آنان از نظر روانشناسی و سلیقه‌یابی هر ساله حجاج کشورهای مختلف دارند، عرضه کالاها را براساس تقاضا تولید و عرضه می‌نمایند؛ مثلاً برای متقاضیان ایرانی، کالاهای اصطلاحاً

مذهبی مانند سجاده و تسییح و همچنین لباس، پارچه، کیف، وسایل زینتی، لوازم آرایش، عطر، ادکلن، وسایل الکترونیکی، اسباب بازی، ساعت مچی و دوربین، و برای حجاج کشورهای آفریقایی، اندونزی و پاکستانی، جواهرات اصل و بدل، و برای عرب‌ها به‌ویژه اعراب ساکن شمال آفریقا، البسه آماده و رنگارنگ با طرح‌های گوناگون و بسیار متنوع ارائه می‌کنند.

در بازارهای مدینه نیز در هر فروشگاه، هر نوع کالای چینی از تسییح، مهر، قبله‌یاب و جانماز تا کالاهایی که شاید چندان با شرایط فرهنگ اسلامی و منطقه سازگار نباشند، یافت می‌شود. در واقع می‌توان گفت که وجود بازارهای پرونق - حتی با وجود کالاهای عموماً بی کیفیت - برای عربستان یک مزیت بزرگ به شمار می‌رود و بخشی از تولیدات کشور میزبان نیز - اگرچه محدود - به فروش می‌رسد.

در حقیقت گردش مالی حج بیشتر از این رقم است؛ زیرا برخی از تولیدکنندگان کالا و خدمات برای فرار از مالیات، درآمدهای خود را کمتر از حد واقعی اعلام و برخی دیگر نیز برای جلوگیری از افزایش رقبا در آمد خود را غیر واقعی و کمتر گزارش می‌کنند.

خرید از محصولات کشور میزبان و سوغاتی، جزئی از فرهنگ سفر، از جمله سفر حج است، اما در عربستان، کمتر کالای ساخت آن کشور را می‌توان یافت. زیرا بازارهای این کشور - به‌ویژه در موسم حج - به تصاحب شرکت‌های خارجی، از جمله چینی در می‌آید که به علت تنوع کالاهای زائر پسند و قیمت پایین - آن‌هم به دلیل تولید انبوه و کیفیت نازل - زائرانی را که قدرت خرید پایینی دارند و اکثریت را تشکیل می‌دهند - از جمله ایرانیان را - گاه از سر ناچاری به سوی خود جلب می‌کنند. ارزش سوغاتی که حجاج، سالانه در مکه و مدینه خرید می‌کنند، حداقل ۵ میلیارد دلار برآورد می‌شود.^۱

نقش ایرانیان در عرضه و تقاضا

۱. طرف عرضه

در بازارهای عربستان برای هر سلیقه‌ای کالایی عرضه می‌شود که هیچ یک از آنان ایرانی نیست، درحالی‌که ایران یکی از بزرگ‌ترین کشورهای منطقه آسیای جنوب غربی از نظر منابع تولید و نیروی کار تحصیل کرده است و صنایع دستی‌اش به‌خصوص فرش و قالیچه دستباف ایرانی قرن‌هاست که در جهان کم نظیر و در برخی موارد بی نظیر است و متقاضیان زیادی در جهان دارد. همچنین پسته، زعفران

۱. در حالی که به گفته برخی زائران ایرانی، سادگی سفر حج مسلمانان سایر کشورها قابل تحسین است که با یک چمدان می‌آیند و با یک چمدان هم بر می‌گردند.



و گلاب و حتی در تولیدات صنعتی و سایر محصولات کشاورزی نیز کالاهای ایرانی در بازارهای عربستان مزیت نسبی دارد.

عربستان همواره یکی از مهم‌ترین کشورهای اسلامی واردکننده فرش دستباف است. قریب به ۲ درصد بازار جهانی فرش در اختیار کشور عربستان است. میزان واردات فرش به این کشور در سال ۱۹۸۰ میلادی معادل ۵۱۷ هزار مترمربع به ارزش ۳۱ میلیون دلار بوده در حالی که در همین سال اتریش ۲۳۷ هزار مترمربع به ارزش ۴۵ میلیون دلار واردات فرش دستباف داشته است. حدود ۱۵ درصد فرش دستباف کشورمان به کشورهای اسلامی صادر می‌گردد که عربستان پس از کشورهای امارات متحده عربی و لبنان در رتبه سوم قرار دارد.

برخلاف گذشته به لحاظ افزایش ثروت برخی از شهروندان این کشور، بازار فرش‌های مرغوب و گران قیمت در عربستان توسعه یافته؛ به طوری که در سال ۸۴ سهم بازار این کشور از نظر وزنی ۰/۷ درصد و از نظر ارزشی معادل ۱/۶ درصد فرش‌های صادراتی کشورمان بوده است که البته هیچ نمودی در بازارهایی که در معرض دید حجاج است ندارد. (ر. ک: پایگاه گمرک ج. ا. ایران)

۲. طرف تقاضا

ایران اخیراً برای نخستین بار با اعزام هشتصد هزار عمره گزار، رتبه نخست اعزام زائران عمره را بین کشورهای اسلامی و نیز جهان به خود اختصاص داده است. از سوی دیگر، متقاضیانی که قبلاً ثبت نام کرده‌اند تا سال ۱۳۹۳ در نوبت اعزام‌اند و در سال ۱۳۹۰ نیز ۶/۴۰۰/۰۰۰ نفر دیگر ثبت نام نموده‌اند.^۱ سهمیه حج تمتع سال ۱۳۹۰ نیز ۹۷ هزار نفر بوده که اگر شرایط کشور عربستان سعودی اجازه دهد و امکان اعزام متقاضیان حج را داشته باشیم، امروزه حدود ۱۰ میلیون نفر از مردم کشورمان آمادگی اعزام به حج تمتع و عمره را دارند^۲ و ۱۷ سال طول می‌کشد تا نوبت به کل ثبت نام کنندگان برسد تا به حج تمتع مشرف شوند. البته اگر ثبت نام‌ها را متوقف نمی‌کردند، ممکن بود که این مدت به سی سال هم نزدیک شود.

نظر به اینکه هوایمایی جمهوری اسلامی قدرت جا به جایی کل زائران ایرانی را نداشته، شرکت

۱. که از طریق قرعه کشی، تعداد ۲/۴۰۰/۰۰۰ در سال‌های پس از ۱۳۹۳ اعزام می‌شوند و برای بقیه نیز تصمیم گیری خواهد شد.

۲. ثبت نام از متقاضیان سفر حج عمره در سال ۱۳۹۰ که در شش هزار شعبه بانک ملی و ملت در سراسر کشور آغاز شده بود بعد از یک ماه به پایان رسید و براساس آخرین آمارها حدود پنج میلیون نفر ثبت نام کرده‌اند. بعد از انجام قرعه کشی حدود ۲/۵۰۰/۰۰۰ نفر، مجوز سفر دریافت می‌کنند که اعزام آنها از سال ۱۳۹۳ آغاز می‌شود. این تعداد به جز ثبت نام قبلی عمره است که تا سال ۹۳ اعزام می‌شوند و نیز علاوه بر ثبت نام حج تمتع است. (پایگاه اطلاع رسانی حج و زیارت استان تهران)

هوایمایی عربستان انتقال قریب به ۵۴ درصد از زائران ایرانی را به خود اختصاص داده که بازار خوبی برای آنها شده است.^۱

برآوردها نشان می‌دهد که ایرانیان سالانه برای حج به طور متوسط حدود ۲/۵ میلیارد دلار ارز، از جمله جهت نقل و انتقال حجج و عمدتاً به سود عربستان هزینه می‌کنند و این علاوه بر خرید سوغات و برخی مخارج دیگر از جمله هزینه‌های ویزاست که مجموعاً حدود ۵ میلیارد دلار تخمین زده می‌شود و در میان کشورهای اسلامی رتبه اول را دارند.

اگر هر زائر ایرانی خانه خدا بین سی صد تا هفت صد دلار در عربستان، خدمت - علاوه بر خدمات کاروان - و کالا و از جمله بیشترین آنها سوغات خرید کند، سالانه قریب به پانصد میلیون دلار نیز برای این منظور از کشور خارج می‌شود. برخی از حجج، لیست بلندی را برای خرید سوغاتی همراه دارند و چمدان‌های بزرگی در بازگشت همراه زائران است.

فروندگان عربستانی نیز برای جذب بیشتر مشتریان ایرانی اقدام به یادگیری زبان فارسی کرده‌اند تا بهتر بتوانند با مشتریان ایرانی خود ارتباط برقرار کنند؛ یعنی همان وضعیتی که در بازارهای عراق و سوریه نیز وجود دارد.

از سوی دیگر، حجج ایرانی در چهل روز نخست مراسم ۱۹ میلیون تماس تلفنی از طریق ۷/۵۰۰/۰۰۰ تماس از ایران به مقصد عربستان داشته‌اند که به ۱۷ میلیون دقیقه مکالمه تلفنی می‌رسد. افزون بر این ۱/۲۰۰/۰۰۰ ارتباط تلفنی حجج ایرانی از عربستان به مقصد کشورمان با حدود دو میلیون دقیقه مکالمه انجام شده است. می‌توان تخمین زد که این رقم به نزدیک سی میلیون دقیقه برای حدود ۵۵ روز^۲ هم برسد.

اثرات تقاضای ایرانیان

۱. خروج نسبی بالای ارز از کشور

کشورهای اسلامی هر یک به نوبه خود می‌کوشند خدمات هرچه بیشتری برای حجج کشورشان از منابع داخلی و به‌ویژه از طریق بخش خصوصی تأمین نمایند. بدین لحاظ به‌ویژه از نظر حمل و نقل - با ظرفیت کافی - و اسکان، شرکت‌های خصوصی در بیشتر این کشورها در رقابتی تنگاتنگ با یکدیگر قرار دارند و علاوه بر تجهیز ملزومات سفر از کالاهای ساخت داخل، بازار رقابتی آنها را مجبور

۱. جمع کل ناوگان هما در سال ۱۳۸۸ تعداد ۴۷ فروند هوایمیا و ۹۲۵۴ صندلی با میانگین سنی بیش از ۲۲ سال بوده است (پایگاه اطلاع رسانی صنعت هوایمایی کشور).

۲. تاریخ اولین پرواز حجج ایرانی به عربستان ۱۶ مهر و آخرین پرواز از عربستان ۱۱ آذر ماه ۱۳۹۰ بوده است. (همان)



می‌کند تا هزینه‌های پولی و ارزی خود را به حداقل برسانند. همچنین از نظر تهیه سوغات نیز، زائران اکثر کشورها تقیدی ندارند؛ درحالی‌که هزینه سفر حجاج ایرانی و به‌خصوص هزینه‌های ارزی، مخصوصاً برای تهیه سوغات به نسبت بسیار بالاست. همچنین برخی از زائران، وجوهات شرعی خود را تأدیه نکرده، عازم حج شده‌اند که قبل از انجام واجبات مجبور به تسویه با ارز همراه خود می‌شوند.

۲. تضعیف ارزش پول ملی

از بدیهیات اقتصاد بین‌الملل این است که اگر در بازاری، عرضه ارز خاصی افزایش یابد، ارزش آن ارز، کاهش می‌یابد. یکی از مشکلات زائران کشور ما این است که ریال ایرانی فراوانی با خود به حج می‌برند و آن را کم اعتبار می‌کنند.

در روزهای نخست حضور زائران، کالاها گاهی بیشتر از نرخ روزهای دیگر به فروش می‌رسند. در این میان، زائران ایرانی با پول رایج کشور در عربستان اقدام به خرید می‌کنند و علاوه بر اینکه این مبادله غیر قانونی است - و رفتار ایرانیان را بی‌اعتبار می‌کند - فروشنده‌گان آن بازارها نیز با کم‌ارزش کردن پول ایرانی، کالاهای خود را به فروش می‌رسانند؛ درحالی‌که زائران دیگر کشورها برای خرید از ریال عربستان استفاده می‌کنند و معمولاً حجم خرید آنها از ایرانیان نیز کمتر است.

آنچه در این بازارها جلب توجه می‌کند، حضور افرادی است که در بازار و در میان دست‌فروش‌ها قدم می‌زنند؛ درحالی‌که مدام کلمه ایرانی را به فارسی به زبان می‌آورند. این افراد، پول ایرانی را از مغازه‌دارها و دست‌فروش‌ها با ارزشی کمتر از آنچه در بازار ارز و صرافی‌ها مبادله می‌شود، خریداری می‌کنند.

رفتاری از این دست از سوی برخی از ایرانیان و برخورد فروشندگان کالا در عربستان با پول ایرانی، در بی‌ارزش کردن آن، علاوه بر زیان خریدار، نوعی بی‌احترامی به پول ملی کشور ما به شمار می‌آید.

۳. تضعیف کالاهای تولید داخل

بعضاً دیده شده که برخی زوار ایرانی کالاهایی را به‌صورت چمدانی برای سفر حج وارد عربستان نموده، آنها را با خواهش و به دور از عرف مبادله، به مغازه‌داران عرضه می‌نمایند. این کار ما صورت خوشایندی ندارد و کالاهای ایرانی را از قدر و قیمت می‌اندازد. از سویی دیگر، حجاج کشورمان، برخی از کالاهایی را که به وفور و به نسبت ارزان در کشورمان تولید می‌شود - به‌ویژه پوشاک - به تعداد زیاد تهیه می‌کنند و به‌عنوان سوغات یا استفاده شخصی با خود به همراه می‌آورند. نتیجه اینکه

۱. حتی در سال ۱۳۹۰، به علت نوسانات قیمت دلار نسبت به ریال ایران، اغلب فروشندگان، از پذیرفتن ریال ایران امتناع می‌کرده‌اند.

سالانه که از محل واردات انبوه سوغات از حج، تعداد زیادی فرصت شغلی در اثر کاهش تولید یا حتی ورشکستگی بنگاه‌های داخلی از دست می‌رود یا اینکه مشاغل بالقوه ایجاد نمی‌گردد.

۴. عدم رعایت شئونات و تحقیر ایرانیان

در میان خریداران کالاها بی کیفیت، حضور ایرانی‌ها پررنگ‌تر است، به طوری که برخی دست فروش‌های آفریقایی، به صورت الکن، به زبان فارسی صحبت می‌کنند و برخی دست‌فروشان کالاها نازل، ایرانی‌ها را از بهترین خریداران خود به شمار می‌آورند.

همچنین تردد زائران ایرانی در بازارها چهره ناخوشایندی از حجاج ایرانی در اذهان دیگر مسلمین ایجاد کرده است. در عربستان رسم بر آن است در نوبت پنج‌گانه نماز جماعت، تمام مغازه‌ها و بازارها تعطیل می‌شود و همه به نماز می‌ایستند، اما در همین حال مشاهده می‌شود برخی از هموطنان در مقابل فروشگاه‌ها در انتظار بازگشت صاحبان مغازه‌ها هستند.

برخی زائران ایرانی از رفتار بعضی فروشندگان رضایت ندارند. به گفته آنان، در برخی از فروشگاه‌های گران شهر، به گونه‌ای با ایرانی‌ها رفتار می‌کنند که گویی توان خرید کالاها لوکس را ندارند و رفتار آنها موجب می‌شود، از خرید در آن فروشگاه منصرف شوند. برخی از این فروشندگان به محض مشاهده سرگردانی ایرانی‌ها در فروشگاه‌ها، آنها را به بخش ارزان قیمت یا مشمول تخفیف هدایت می‌کنند. این درحالی است که ایرانی‌ها هر سال، هزینه قابل توجهی را در حج تمتع و عمره - بسیار بیش از حجاج سایر کشورها - برای خرید سوغاتی در عربستان صرف می‌کنند.

در برخی مواقع، متصدیان فروشگاه‌های لوکس، از حضور ایرانی‌ها در این مراکز خرید تعجب می‌کنند و طعنه می‌زنند که مگر شما با آمریکا رابطه برقرار کرده‌اید که اجناس آمریکایی می‌خرید و آیا تحریم آمریکا برای ایران شکسته شده است! و حتی مأموران کشور عربستان، برخی توهین‌ها را نسبت به زوار ایرانی روا می‌دارند.

سخن پایانی

در این نوشتار درباره اقتصاد حج که در سطوح خرد، کلان، توسعه، منطقه‌ای، بین‌الملل و جهانی شدن قابل بررسی است، بیشتر به بازار حج پرداخته شده که موارد زیر، به سطوح مختلف فوق مرتبط است.

۱. افزایش تقاضای حج

تقاضای حج عمره رکوردی جدید بر جای گذاشته، زیرا تعداد روادید سفری که برای عمره در سال ۲۰۱۱ صادر گردید چهل درصد بیش از سال قبل از آن بوده است. طبق برآورد کمیته حج و عمره اتانق



بازرگانی مکه، هزینه یک زائر در عمره حدود ۳۷۵۰ ریال عربستان (معادل یک هزار دلار) در یک هفته است. در همین حال، کمیته گردشگری اتاق بازرگانی مدینه نیز درآمد اقتصاد عربستان را در بخش عمره امسال ۳۳ میلیارد ریال سعودی تخمین زده که این میزان بالاترین درآمد از زمان آغاز قانون جدید عمره در سال ۲۰۰۰ است.

بر اساس نظام جدید عمره، هفت ماه از سال قمری، یعنی از ربیع الاول تا پایان ماه رمضان، عمره انجام می‌شود. علت استقبال بیشتر حجاج عمره امسال به عواملی چون گشوده شدن خطوط پروازی مختلف از پایتخت‌های خارجی به مدینه و همچنین بهبود ارائه خدمات به حجاج عنوان شده است.

سلطه کالاهای غربی و در دهه‌های گذشته، ژاپنی و در سال‌های اخیر چینی بر بازار مسلمانان و به‌ویژه عربستان که در ایام حج شدت می‌یابد، انتقال درآمدهای ارزی، اشباع بازار داخلی از کالاهای خارجی و تغییر فرهنگ مصرفی و سبک زندگی - به‌ویژه برای جوانان - و نیز تضعیف و ورشکستگی بنگاه‌های داخلی را به دنبال دارد.

۲. خصوصی سازی حج^۱

خصوصی سازی در ژاپن در بخش‌های مختلف از جمله حمل و نقل گسترش یافته است. بر این اساس، دولت ژاپن در بخش خصوصی هیچ دخالتی ندارد و این موضوع زمینه‌ای برای ایجاد رقابت در عرصه‌های مختلف بخش خصوصی است و تسهیلاتی نیز برای این بخش ارائه نمی‌کند. این موضوع برای کاروان‌های کوچک حج هم که توسط بخش‌های گردشگری نیز که از جمله شرکت‌های خصوصی این کشور به شمار می‌آیند، صادق است.

۱. بعد از اینکه اعلام شد اعزام زائر فقط از طریق شرکت‌های خصوصی امکان پذیر است، کارگزاران سازمان حج و زیارت، چهار شرکت را تجهیز کردند که به «شمسا» معروف شد. از این پس همه فعالیت‌های مربوط به اعزام زائران از طریق زیر مجموعه «شمسا» امکان پذیر گردید این شرکت‌ها سهمیه اعزام زائر را برای هر دفتر خدمات زیارتی تعیین می‌کنند که نگرانی مسئولان دفاتر خدمات زیارتی را از بین نبرده است. یک سهمیه ماهانه ۴۰ نفره اعزام به کربلا و دو تا سه سهمیه اعزام کاروان ۱۲۰ تا ۱۳۰ نفره به حج، فعالیت‌های سالانه یک دفتر خدمات زیارتی را تشکیل می‌دهد؛ که با احتساب هزینه‌های ثابت مانند اجاره، و جاری مانند پرسنل، از نظر آنان مقرون به صرفه نخواهد بود. مصوبه‌ای که در هیئت دولت تصویب شده، دفاتر خدمات زیارتی را قادر به اعزام زائر به صورت مستقیم به کشور عراق می‌کند، اما در نهایت «شمسا» است که در فروش بلیت‌ها، رزرو هتل‌ها و اخذ روادید، به طور انحصاری تصمیم خود را بر شرکت‌ها اعمال می‌کند. تعرفه اعزام زائر به اعتبارات عالیات زیر نظر «شمسا» تعیین می‌شود و هیچ دفتری حق ندارد پایین‌تر و بالاتر از این تعرفه، زائر اعزام کند. همچنین پکیج خدمات به زائر با نظر «شمسا» بسته می‌شود.

افغانستان برای هر سال ۳۰ هزار سهمیه حجاج دارد که دولت این کشور، رفته رفته خدمات حج را به بخش خصوصی می‌سپارد و از این تعداد، فعلاً ۱۰ هزار نفر آنان را بخش خصوصی اعزام می‌نماید. سال گذشته ۴۰۰ شرکت خصوصی در افغانستان جواز فعالیت گرفته بودند که امسال با توجه به افزایش سهم بنگاه‌ها، به ۶۰۰ شرکت رسیده است. این شرکت‌ها به دولت مالیات می‌دهند و دولت نیز از آنان حمایت می‌کند.

در ترکیه نیز بخش خصوصی در تمامی امور از جمله حج بسیار گسترده و فعال است؛ به طوری که بخشی از بازار عربستان را از آن خود نموده که از این نظر از معدود کشورهای موفق است تا جایی که رستوران‌های ترک به ویژه در ایام حج، در جای جای تجمع حجاج، شعبه دایر و بخشی از غذای زائران را عرضه می‌کنند.

گرچه شرکت‌های هواپیمایی بخش خصوصی ترکیه که در سال‌های اخیر از توسعه زیادی برخوردار شد و تعداد آنها به ۱۵ شرکت رسیده است، در پی بروز بحران مالی در جهان و با لغو برخی از تورهای جهانگردی کشورهای اروپایی که درصدد اعزام گردشگر به ترکیه بودند، با رکود روبه رو شده بود، اما با فرارسیدن موسم حج برای این شرکت‌ها فرصتی به دست آمد تا هواپیماهای خود را برای انتقال حجاج به عربستان و الجزایر اجاره بدهند و درآمد ارزی نسبتاً بالایی کسب نمایند.

حتی اگر کشوری خصوصی سازی کامل را در اقتصاد حج مناسب نداند، روی آوردن به تعاونی‌ها روشی مطلوب است. چنانچه به دلایلی، دولت به مدیریت امور حج متعهد باشد، می‌تواند واحدهای زیر مجموعه خدمات رسانی حج را به صورت رقابتی اداره نماید که نمونه موفق آن در مالزی در دهه‌های گذشته اجرا شده است.

در کشور مالزی، مؤسسه «تابونگ حاجی» به‌عنوان یک مؤسسه توسعه اقتصادی ملی با ۳ اصل رقابت، سرعت و سود دهی، مسئول اعزام زائران مالزیایی به بیت الله الحرام است. هدف این مؤسسه به کارگیری یک سیاست اقتصاد اسلامی است که از یک طرف، از تجمع ثروت و نقدینگی بین مردم جلوگیری کند و از طرف دیگر، بتواند داوطلبان انجام فریضه حج را به مکه اعزام نماید؛ به نحوی که زائران، دچار مضیقه مالی نشوند و پس از بازگشت از این سفر الهی، در تنگنا قرار نگیرند.

فعالیت‌های سرمایه گذاری در مؤسسه تابونگ حاجی، انواع مختلفی دارد، مانند بازرگانی، صنعتی و کشاورزی. از آنجایی که این سرمایه گذاری‌ها به روش «اقتصاد مدرن» برنامه‌ریزی می‌شود، توانسته است بازدهی خوبی به همراه داشته باشد.

پروفسور اونگکا عبدالعزیز استاد دانشگاه مالزی و مدرس رشته اقتصاد روستا، طی برنامه ای، تشکیل



«تعاونی پس انداز زائران» را مطرح نمود.^۱

۱. پروفیسور اونگکا در سال ۱۹۵۰ دریافت که مسلمانان این کشور وجوه نقد خود را با هدف سفر به اماکن مقدس به روش سنتی، پس انداز می‌کنند تا به ربا آلوده نگردد. در سال ۱۹۵۹ اونگکا طرح «بهبود اوضاع اقتصادی آینده زائران» را ارائه کرد زائران بتوانند پول خود را به صورت تدریجی در نهادی بدون ربا و سودآور، پس انداز نمایند تا هنگام عزیمت به حج، در طول سفر و پس از بازگشت، دچار مضیقه مالی نشوند. این مؤسسه در سال ۱۹۶۳ با ۱۲۸۱ عضو و سرمایه ۴۶/۶۰۰ دلار مالزی (هر ۲/۳ واحد، معادل یک دلار آمریکا) آغاز به کار نمود و طبق برآوردها تا سال ۲۰۰۰، تعداد اعضا و سرمایه‌گذاران آن به ۴/۲۵۰/۰۰۰ نفر رسیده که ۵۰ درصد جمعیت مسلمانان مالزی است. این سرمایه‌گذاری غیر ربوی است و سود خالص، پس از کسر زکات ۲/۵ درصدی و اعطا به مستمندان، پرداخت می‌شود. این مؤسسه سعی کرده تا به دور از بوروکراسی، با توسعه شعبات خود در سراسر کشور، مردم را به سرمایه‌گذاری تشویق نماید و سودی که می‌پردازد، کمتر از سایر مؤسسات نباشد؛ در غیر این صورت، از ذخیره‌های به این منظور، سود را به سقف انتظار می‌رساند و با وارد شدن در «رقابت»، سرعت و سود را سرلوحه فعالیت‌های خود قرار داده است. سرمایه‌گذاران در صورت لزوم می‌توانند بخشی یا تمام سرمایه خود را برداشت نمایند و در ایام حج نیز از سوی زائران اصل و فرع سرمایه قابل پرداخت است. این مؤسسه، فعالیت‌های خود را در زمینه‌های صنعت، کشاورزی، بازرگانی، فروشگاه‌های زنجیره‌ای و ساختمان سازی در حد وسیع و مطابق با قوانین اسلامی، گسترش داده و شرکت‌های وسیع خاص و عام را تحت پوشش خود گرفته و همچنین در بخش خصوصی سرمایه‌گذاری نموده است. از طرفی، حمایت دولت از کمترین میزان سرمایه هر سهام‌دار، بر اعتبار مؤسسه افزوده و سرمایه‌گذاران اطمینان دارند که نه تنها سرمایه‌شان مطابق اسلام به کار گرفته می‌شود، بلکه دولت نیز در مقابل آن مسئول و مؤسسه نیز با پشتیبانی دولت، روز به روز سرمایه‌اش را افزایش داده است. از سوی دیگر انتخاب مدیران ماهر و با تجربه، موفقیت سرمایه‌گذاری را تضمین می‌کند. ابداع و تنوع در بخش‌های مختلف، توسعه صنعتی را به همراه آورده و باعث بازدهی خوبی می‌شود و به همین دلیل، سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی همواره به سرمایه‌گذاری در شرکت‌های آن را تمایل دارند.

شرکت ساختمان سازی «اوروس بنیا» از شرکت‌های تابعه، ساخت کلیه ساختمان‌های مؤسسه را به عهده داشته و ساختمان دفتر و مجموعه مرکزی تاپونگ حاجی که ۳۸ طبقه است، نیز از ساخته‌های این شرکت است. در حال حاضر، این مؤسسه دارای ۸۴ شعبه و چهل مجتمع در سراسر کشور است که یکی از آنها در جده است. همچنین در سال ۱۹۸۲، مجموعه زائران در کلاناجایا ساخته شد که مجهز به سالن‌های مختلف، مسجد، رستوران، اطاق‌های سمینار و پارکینگ چند طبقه است که آسایشگاه زائران برای فرصت‌های قبل از عزیمت است. همچنین کسانی که قصد مسافرت به خارج از کشور را دارند از آن استفاده می‌کنند. دولت نیز برای مراسم مختلف آن را اجاره می‌کند.

از عوامل دیگر موفقیت این مؤسسه عبارتند از:

(الف) مدیریت کارآمد و ایجاد اعتماد در مردم با شعار حق با متقاضی است.

(ب) آموزش کارکنان و رقابت و اختیارات مدیران.

(ج) رسیدگی به درد دل و شکایات مردم در هر زمان و تسریع در انجام امور زائران.



(د) همکاری با مؤسسات دیگر و رابطه با بخش‌های دیگر دولتی و غیر دولتی.

در ایران، سازمان حج و زیارت، به‌ویژه در حوزه تورهای حج و زیارت سازمانی درون‌گرا است و به بازنگری و ابلاغیه اصل ۴۴ قانون اساسی عنایت چندانی ندارد.

در زمینه خصوصی‌سازی عمره، اعتقاد تصمیم‌گیران بر این است که برخی بنگاه‌های خصوصی به دنبال سود شخصی‌اند و سیاست خصوصی‌سازی در این زمینه را مردود اعلام می‌کنند؛ درحالی‌که مزیت خصوصی‌سازی در انگیزه‌هاست که از طریق سود، حاصل می‌گردد و این به اصطلاح شر فردی (سود آوری و رقابت برای حذف رقبا)، نوعی خیر جمعی (ارتقای کیفیت و کاهش قیمت) را به دنبال دارد. ضمن اینکه حج تمتع نیز با توضیحی که در ابتدای این بخش داده شد، با خصوصی‌سازی به معنای اقتصادی و رقابتی آن فاصله دارد.

سفر به عتبات عالیات قبلاً با هزینه بالا و کیفیت پایین صورت می‌گرفت، و تنها در زمینه قیمت بلیط پانصد دلار دریافت می‌شد، اما پس از ساماندهی و ایجاد رقابت هزینه بلیط به ۲۳۰ دلار کاهش یافت و کیفیت خدمات نیز بسیار مطلوب‌تر شد.^۱

در دوره جهانی شدن و مسابقه کشورها برای توسعه در سطح بین‌الملل، هیچ‌کشوری بدون خصوصی‌سازی واقعی و وارد شدن در رقابت، راه به جایی نخواهند برد.

۳. سنت دگرگون شده سوغات

سوغاتی متبرک و سفره ولیمه ساده که همگان به‌ویژه فقرا در آن میهمان می‌شدند، مانند بسیاری از سنت‌های دینی ایرانی دچار تغییر شده، جای خود را به تالارهای مجلل و میهمانان ویژه داده و سوغاتی

ه) همکاری و داشتن روابط حسنه با دولت سعودی و قرار دادن امکانات مناسب از طرف عربستان. (و) اعمال سیستم «کنترل و موازنه» و تفکیک اقتدار بین دستگاه دولتی، هیئت مدیره، سرمایه‌گذاران و بازرسان.

ز) داشتن حداقل بوروکراسی در کارهای صدور گذرنامه، اخذ ویزا، انجام امور بهداشتی زائران در حداقل زمان ممکن.

ح) رسانه‌های گروهی نیز در تولید برنامه‌های شبانه روزی و اطلاع‌رسانی به زائران نقش مهم و بسزایی ایفا می‌کنند.

ط) استفاده از وسایل مدرن و تأسیس شعبات فرعی در کلیه نواحی و روستاهای مالزی. از این گذشته چنانچه تعداد تقاضای زائران برای اعزام با کشتی به حداقل سه هزار نفر برسد، این انتقال از طریق دریا انجام می‌گیرد.

بین شصت تا هفتاد هواپیمای چارتر یا بوئینگ ۷۴۷ تا ظرفیت ۵۰۵ نفر کار انتقال زائران را در موسم حج انجام می‌دهند (ر. ک: میقات حج، زمستان ۱۳۷۲).

۱. هم اکنون هزار و ۴۵۰ دفتر دارای مجوزند که امر ثبت‌نام و اعزام به عتبات عالیات را با نظارت سازمان حج و زیارت انجام می‌دهند (خبرگزاری میراث فرهنگی).



قواره‌های چادری تبرک شده و سنگ غار حرا و آب زمزم نیز به رایانه کیفی، لوازم صوتی، تصویری، آرایشی و بهداشتی تبدیل شده است. در نتیجه هزینه حجاج، به دو یا چند برابر افزایش یافته و خرید سوغاتی و رزرو سالن پذیرایی، کارت‌های رنگارنگ دعوت و فیلم برداری حرفه‌ای نیز به دغدغه‌های زائر تبدیل شده است. بدتر اینکه حتی در برخی موارد این مبالغ از طریق قرض تأمین می‌شود. زائران به بهانه ارزان تر بودن کالا، خرید جهیزیه و سوغاتی، یا سفارش‌هایی که از آشنایان گرفته اند، هزینه‌های گزافی می‌پردازند و چشم و هم‌چشمی و خرید سوغاتی‌های سنگین به مهم‌ترین آفت‌های حجاج ایرانی تبدیل شده است، اما اگر به هزینه‌هایی که برای هر ساعت حضور در این سفر معنوی پرداخت شده و نیز هزینه فرصت طلایی از دست رفته؛ یعنی از بین رفتن اوقات روحانی نیایش در کنار خانه خدا و حضرت رسول ﷺ توجه شود خواهیم دید که قیمت واقعی کالاها بسیار بالا خواهد بود. خلاصه با هزینه ارزی اضافی که ایرانیان، سالانه در عربستان می‌پردازند، می‌توان قریب صد هزار مسکن روستایی برای فقرا احداث کرد، یا بیش از صد هزار فرصت شغلی کشاورزی و صنعتی ایجاد نمود. از این گذشته در شرایطی که تحریم‌های اقتصادی علیه کشورمان، حصول درآمدهای ارزی را بسیار مشکل نموده، خروج این همه ارز- صرف نظر از اینکه کشور میزبان آن را در چه جهتی هزینه می‌کند - به هیچ وجه به صرفه و صلاح کشور و همچنین تک تک شهروندان نیست.

۴. بی توجهی به مزیت نسبی کشورمان

نمونه ایرانی کالاها خارجی موجود در بازارهای عربستان - به خصوص از نوع چینی‌اش - به‌ویژه پوشاک با کیفیت داخلی در بازارهای کشور به وفور یافت می‌شود؛ درحالی که خرید آنها در سفر، فقط از وقت و انرژی می‌کاهد، همچنین مزاحمت بسته‌بندی، هزینه و زحمات حمل و نقل و احیاناً عوارض گمرکی را برای زائر در بر دارد.

از سوی دیگر، تولید کنندگان کشورمان نشان داده‌اند که می‌توانند حتی در اروپا با نگاه‌های دیگر رقابت نمایند.^۱ برندهای معروف جهانی، در مناطقی از جهان اسلام، از نیروی کار ارزان استفاده می‌کنند؛ چنانکه نمونه بنگلادش در این مقاله مرور گردید. آنان با اجحاف بسیار از کارگران آن کشور استفاده و یا به تعبیر دقیق‌تر، سوء استفاده می‌کنند؛ درحالی که اگر شرایط مناسب فراهم شود و کشورمان بتواند در معرفی چند برند محدود در جهان اسلام موفق گردد^۲، نیروی کاری که بتوان آنان

۱. در دهه ۱۳۷۰ شرکت سحر و الیکا، پوشاک زیادی را به آلمان صادر می‌کرد و به قیمت بسیار بالاتر از عرضه در ایران به فروش می‌رساند تا جایی که صادرات، از فروش داخل آن پیشی گرفته بود.

۲. امروزه برند ها در پوشاک از چنان اهمیتی برخوردار شده‌اند که نام تولید کننده از پشت یقه به روی آستین البسه منتقل شده است.

را از شبه بردگی و خدمت به غیر مسلمانان نجات داد و بدون اجحاف، در خدمت تولیدات شرکت‌های مسلمان قرار داد در کشورهای اسلامی بسیار است. از لحاظ عرضه فرآورده‌ها نیز یکی از بهترین نقاط با تأکید بر نحوه و فرایند تولید، بازارهای موسمی حج است.

همچنین کشور ما در بسیاری از کالاها مانند فرش، پسته و زعفران، از بهترین تولیدکنندگان جهان^۱ و از مزیت نسبی بالایی برخوردار است، اما از این تولیدات در بازارهای مکه و مدینه خبری نیست. این درحالی است که مزیت نسبی یک کالا در تجارت بین‌الملل حرف اول را می‌زند.

۵. رتبه ایران در اقتصاد و دستیابی به منافع بازار حج

برخی از مشکلاتی که در سطور گذشته بدان پرداختیم به وضعیت کلی اقتصاد و کسب و کار کشورمان بر می‌گردد؛ مثلاً ترکیه که، هم در بازار جهانی و هم در بازار حج، سهم نسبتاً وسیعی دارد، در اکثر شاخص‌های زیر، وضعیت بهتر و در خیلی از موارد، وضعیت بسیار بهتری نسبت به ایران دارد. بر اساس گزارش مجمع جهانی اقتصاد، رتبه ایران در جمع ۱۳۹ کشور از نظر شاخص‌ها و متغیرهایی نظیر تورم (۱۲۱)، شفافیت سیاست‌گذاری دولت (۱۲۴)، حمایت از سرمایه‌گذاری (۱۲۷)، کیفیت زیرساخت حمل‌ونقل هوایی (۱۳۰)، سهولت تجارت (۱۳۵)، تعرفه‌های واردات و صادرات (۱۳۵)، سهولت دسترسی به وام‌ها (۱۳۶) ارزیابی شده که در ردیف سی کشور آخر قرار دارد.

در این گزارش، فعالان بخش خصوصی ایران پانزده مانع را بیان داشته‌اند؛ از جمله: دشواری‌های ناشی از عدم ثبات در سیاست‌های دولت، تورم، دیوان‌سالاری دولتی، عدم وجود زیرساخت‌های کافی، مقررات دست‌وپاگیر نیروی کار، عدم رعایت اصول اخلاقی توسط نیروی کار و فساد و مقررات ارزی.

ایران در بین ۱۷ کشور منطقه از جهت شاخص ثبات در سیاست‌های اقتصاد کلان، در رتبه نهم، زیرساخت‌های لازم برای رقابت‌پذیری رتبه دهم، پیشرفته بودن نهادهای اثرگذار بر رقابت‌پذیری رتبه دوازدهم، پیشرفته بودن بازارهای مالی رتبه چهاردهم قرار داشته است و تنها دو کشور سوریه و مصر در آخرین شاخص، پایین‌تر از ایران جای داشته‌اند.

این شاخص‌ها جایگاه خوبی را از اقتصاد ایران نشان نمی‌دهند؛ بنابراین نقش کشور در بازار حج نیز تحت تأثیر همین شرایط است و بیشتر کمبودها و اثر شاخص‌های ضعیف کشور با درآمدهای نفت - که با خطرپذیری همراه شده است - جبران می‌گردد.

۱. به طوری که مثلاً در مورد فرش، کشورهایی مانند پاکستان و چین که از ایران تقلید نموده و پس از انقلاب اسلامی بازار ایران را در بسیاری از کشورها از آن خود کرده‌اند، طرح و نقش‌هایشان بر اساس تولیدات ایران است؛ از جمله طرح کاشان، کرمان و تبریز. اما خبره‌ترها آن را به عنوان کاشان پاکستان، کرمان پاکستان می‌شناسند؛ یعنی قالی طرح کاشان ولی تولید پاکستان.



۶. آینده‌نگری در اقتصاد ایران

با ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، تا ده سال آینده، درآمد ارزی از محل صدور نفت، برای کشورمان اطمینان بخش نیست. با این توضیح که اگر استخراج نفت به صورت دو یا سه سال قبل ادامه یابد و در صورت تداوم تحریم‌ها و خروج شرکت‌های فعال در کشف و استخراج نفت، سالانه از ظرفیت تولید کاسته می‌شود. و از سوی دیگر، به رغم افزایش قیمت سوخت در کشور، مصرف داخلی سوخت، به دلیل کم‌کشش بودن تقاضا نسبت به قیمت و نیز افزایش سالانه تعداد خودروها بیشتر شده؛ به طوری که برآوردها نشان می‌دهد که در پایان دهه ۱۳۹۰، مازاد مصرف چندانی برای صادرات وجود نخواهد داشت (ر.ک: گلاب، ۱۳۹۰) ضمن اینکه تحریم خرید نفت نیز ممکن است این فرایند را به جلو بیندازد.

سایر موارد

۱. مزاحمت بیماری‌های مسری

سرماخوردگی به‌ویژه از نوع آنفلوآنزا در ایام حج بسیار شایع است و طبق برآوردها سالانه، انواع جدید این بیماری از اقصی نقاط جهان از طریق زائران منتقل می‌شود. از طرفی واکنش‌های موجود نیز حداکثر با نوع بیماری‌های شناخته شده قبلی مقابله می‌کنند. از سوی دیگر سالانه تعداد بسیار زیادی از حجاج به انواع جدیدی از بیماری‌ها خصوصاً آنفلوآنزا مبتلا می‌شوند که هزینه مادی بالایی دارد و فرصت معنوی ارزشمند حجاج را دچار اشکال می‌کند. این بیماری‌ها پس از بازگشت حجاج، بیشتر شیوع می‌یابد، چرا که استقبال کنندگان زیادی را - به دلیل مصافحه - نیز مبتلا می‌نماید. می‌توان هزینه‌های درمان این بیماری‌ها شامل هزینه فرصت‌های از دست رفته، ویزیت پزشک، دارو و درمان را فقط برای ایرانیان، حدود ۲۷ میلیارد ریال در سال برآورد نمود.

۲. اسراف

بسیار دیده می‌شود که به‌ویژه در شهرهای بزرگ، افراد برای چندمین بار عازم سفر حج شده، پس از بازگشت، هزینه‌های گزافی بابت موارد مستحب و غیر مستحب مانند برپایی مراسم دیدار با هزینه‌های سنگین بابت رزرو سالن‌های مجلل، کارت‌های پر هزینه دعوت، پذیرایی‌های افراطی، مداحی‌های پر خرج و چشم و هم چشمی‌های بیهوده، صرف می‌کنند. در کشوری که شمار جمعیت زیر خط فقرش نگران کننده است؛ درحالی که سالمندانی هستند که ثبت‌نام کرده‌اند و سال‌هاست که در آرزوی تشریف به سر می‌برند. همچنین غذاهای تکراری که برای حجاج تدارک می‌گردد و زائران، آنها را کمتر مصرف می‌کنند و بسیاری از آنها به‌ویژه در روزهای آخر دور ریز می‌شود.

نتیجه گیری و پیشنهادات

۱. نتیجه گیری

مهم ترین نتایجی که می توان از این مقاله گرفت، به طور خلاصه این است که در طرف تقاضا، ایرانیان، هم از نظر تشرف به حج و هم از نظر مصرف هزینه های ریالی و ارزی در این زمینه، در جهان اسلام از رده های نخست به شمار می آیند، اما از نظر عرضه کالا و خدمات در بازار حج، جایگاه چندانی ندارند. دلیل این موضوع هم درآمد نفت است که ارز و ریال آن، مستقیم و غیر مستقیم در کشور توزیع می شود.

نکته دیگر آنکه کشورمان با تکیه بر استخراج و صادرات نفت خام، به طور نسبی در سطح منطقه ای و جهانی، مطرح است و کشورهای غربی علی رغم نیازشان به نفت، به دلیل نقش این کالای استراتژیک و ایفای نقش کشورمان در سطوح مذکور، برای تأثیر گذاری تحریم ها به این کالای حیاتی اقتصاد ایران رو آورده اند. همچنین با توجه به اینکه ادامه وضعیت فعلی از نظر استخراج، صادرات و درآمد ارزی نفت، با نظر خوش بینانه، تا ده سال آینده، حصول درآمدهای کلان از محل صدور نفت، برای کشورمان اطمینان بخش نیست، بنابراین برای ما صرفه جویی ارزی و افزایش و ایجاد تنوع در درآمدهای ارزی غیر نفتی، نه یک انتخاب، بلکه تصمیمی اجتناب ناپذیر است. بنابراین می توان گفت که گردشگری مذهبی، به ویژه سرمایه گذاری در اقتصاد حج، زمینه مطلوبی در کسب درآمد کشورمان دارد که در بخش پیشنهادها به آنها اشاره می گردد.

۲. پیشنهادها

اگرچه برخی از پیشنهادهای زیر موجب کاهش هزینه های ارزی حج برای هموطنان و نیز کمک به بهبود وضعیت اقتصادی کشور خواهد بود، ولی فرهنگ صحیح حج، باید به تدریج و به صورت فراگیر ترویج شود. مسلماً با فرهنگ سازی، توقعات هموطنان در داخل در خصوص برخی چشمداشت ها و همچنین چشم و هم چشمی زائران تعدیل شده، دغدغه زائران نیز از این جهات کاهش می یابد. از سوی دیگر و مهم تر از آن، اصلاح عمیق این فرایندها نیازمند مطالعات وسیع و دقیق علمی و کارشناسانه و اجرای کارآمد آنهاست تا شاخص ها و رتبه ایران را در موارد پیش گفته ارتقا دهند، زیرا فعالیت بنگاه های داخلی که به ورود در رقابتی نفس گیر نیاز دارد، مشتقی از کلیت اقتصاد کشور است و اهتمام سیاست گذاران و مجریان را در سطح کلان می طلبد. گرچه داشتن اراده جلدی در این زمینه لازم و بسیار زمان بر است و فرصت برای ما اندک، اما برخی پیشنهادهای زیر به موضوعات فوری تر برمی گردد:



الف) انطباق منافع حجاج با مصلحت کشور

تجربه نشان داده است که در بیش از سه دهه گذشته، سالانه هزاران کارگزار روحانی، فرهنگی و دیگران در کاروان‌ها و بعثه مراجع و ستادهای مختلف عقیدتی، فرهنگی و غیره به انحصار مختلف - و البته بیشتر از طریق سخنرانی و توزیع کتاب، رساله و بروشورهای مختلف - در ارشاد حجاج سعی داشته‌اند، اما در موضوعات این مقاله، زائران، کمترین اثر را پذیرفته‌اند و تا زمانی که سیاست‌گذاری‌های کلان به همین منوال ادامه داشته باشد، نتایج سیاست‌ها هم به همین صورت تداوم خواهد یافت. تلاش‌های فرهنگی و تبلیغی هنگامی مؤثر می‌افتد که اولاً مبلغان، خود عامل به تذکرات باشند و در اجرای سیاست‌ها، برای حجاج هم منافع - اعم از اقتصادی و غیر اقتصادی - مترتب باشد و در نتیجه منافع فردی با مصالح ملی سازگار گردد.

ب) دریافت نظر حجاج

سالانه لاقلاً پنج هزار زائر با تحصیلات عالی و آشنا به یک زبان خارجی از کشورمان برای حج تمتع مشرف می‌شوند که هر ساله می‌توان با همکاری آنان، طرح‌های نظر سنجی از حجاج ایرانی و حجاج کشورهای دیگر درباره رفتار کارگزاران ایران و نیز رفتار زائران ایرانی را در حج اجرا نمود. همچنین می‌توان طرح‌های تحقیقاتی در این موضوعات تعریف نمود که چه بسا زائران تحصیل کرده به طور رایگان در اجرای آن همکاری نمایند. اولین و آخرین نظرسنجی گسترده با پنج هزار پرسشنامه با همکاری پانصد زبان‌دان در سال ۱۳۶۵ انجام گردید^۱ و نتایج خیره کننده‌ای داشت. گرچه نتایج آن در اسناد طبقه بندی شده قرار گرفت که ممکن است پس از یک ربع قرن بتوان آن را از طبقه بندی خارج نمود، اما احتمالاً هنوز نتایج آن قابل استفاده باشد. همچنین نظرسنجی علمی از حجاج ایرانی در خدمت‌رسانی هر چه بهتر، مفید خواهد بود.

ج) تدوین سند چشم‌انداز و اطلس حج

سند جامع توسعه و آینده امور حج باید تدوین و اطلس فرهنگ حج در کشور نیز تعریف شود تا متقاضیان تشریف به حج و به‌ویژه بنگاه‌های مرتبط، تکلیف خود را برای سال‌های آتی بدانند و فرصت داشته باشند برای آن برنامه‌ریزی کنند.

د) ایجاد پایگاه جامع اطلاع‌رسانی

لازم است پایگاه‌های اطلاع‌رسانی در این زمینه گسترش یابد و نظام جامع اطلاعات و آمار از

۱. مسئولیت استخراج نتایج از پرسشنامه‌ها و تدوین گزارش نهایی به عهده این‌جانب بود.

کشورهای اسلامی در زمینه‌های فرهنگی و اقتصادی، طراحی و پیاده‌سازی شود. البته این کار به‌عنوان کالاهای عمومی از وظایف دولت به شمار می‌رود و همپای آن سازمان‌های غیر دولتی نیز باید در این جهت به فعالیت تشویق شوند.

همچنین در یک فرایند اطلاع‌رسانی صحیح، درباره کمیّت و کیفیت کالاهای مورد تقاضای مصرف‌کننده در حج باید اطلاعاتی به تولیدکنندگان مسلمان داده شود. همچنین اطلاعات مورد نیاز مصرف‌کنندگان در این مراکز، تولید و توزیع گردد. از طرفی لازم است اطلاعات درآمدها و هزینه‌های حج تمتع و عمره کاملاً شفاف‌سازی شود.

۳. خصوصی‌سازی حج

خصوصی‌سازی حج، جدای از اینکه به رقابت دامن می‌زند، رمز موفقیت در این امر خطیر است. حال اگر دایره خصوصی‌سازی را در اینجا وسیع‌تر ببینیم و شامل مواردی بشود که بتواند با حمایت دولت، بخشی (حدود ۳ درصد) از بازار سالانه ۳۵ میلیارد دلاری حج را در اختیار بگیرد، در صادرات غیر نفتی کشور بسیار مؤثر است. به دست آوردن حتی سهم یک درصدی از بازار حج در کوتاه مدت و گسترش آن در میان مدت و بلند مدت، تحولی در اقتصاد و تولید بخش خصوصی کشورمان خواهد بود. در این راستا، پیشنهاد می‌شود دولت در ایجاد و معرفی چند برند ایرانی - به‌ویژه در پوشاک و حداقل در جهان اسلام - اراده‌ای جدی اعمال نماید. حتی بهره‌گیری از برندها، شرکت‌ها و کشورهای ترجیحاً اسلامی دیگر نیز در این زمینه راهگشاست.^۱

ایران با اعزام قریب به یک میلیون زائر حج تمتع و عمره در سال به عربستان، توان بالقوه‌ای در ایفای این نقشی مهم داراست. کشورمان می‌تواند با سرمایه‌گذاری در صنعت گردشگری مکه و مدینه و با مشارکت در تجارت مربوط به زائران حج، و نیز در صنعت خدمات مالی (بانکداری، بیمه و وکالت) مورد نیاز حجاج، بخشی از این بازار بزرگ را به خود اختصاص دهد که این امر با خصوصی‌سازی اقتصاد حج و انگیزه بیشتر کارگزاران تسهیل می‌شود.

چنین کاری باید به سرعت انجام شود، چراکه منابع آن در اختیار است و به‌ویژه از طریق بخش

۱. قریب نیم قرن پیش که کشور کره، برنامه توسعه صنعتی خود را اجرایی می‌کرد، تولید و معرفی لا اقل ده برند برتر را در جهان از اولویت‌های خود قرار داده بود. جالب اینکه به منظور ارتقای سیستم بانکی خود و برای تأمین مالی نیازهای صنعت، هیئتی را به ایران اعزام نمود تا این فرآیند را از مدیران و مربیان بانک صنعت و معدن در ایران فرا بگیرند. چندی است که آن کشور به این هدف دست یافته است و بخش اعظم صادرات بیش از چهارصد میلیارد دلاری را (در سال ۲۰۰۹) مدیون شرکت‌های مانند سامسونگ، با ارزش برندها ۱۹/۵ میلیارد دلاری، هیوندای که جزو ده برند برتر خودروسازی جهان است، دوو، کیا و ال. جی است و حدود دو-سوم ارزش افزوده آن کشور را ده شرکت برتر از جمله برندهای مذکور تولید می‌کنند.

خصوصی قابل اجراست. انجام چنین کار ساده‌ای از نظر اقتصادی، نیازمند بهبود روابط بین‌المللی ایران و تقویت موقعیت جهانی به‌ویژه منطقه‌ای کشور است. واقعیت آن است که در شرایط امروز، کار کردن و سرمایه‌گذاری شهروندان هر کشوری در عربستان، ساده‌تر از اشتغال و سرمایه‌گذاری ایرانیان است.

در صورت حمایت از خصوصی‌سازی در امر حج، راه‌اندازی فروشگاه‌های ایرانی اعم از عرضه محصولات اقتصادی و فرهنگی در مدینه و مکه، هم از جهت اقتصادی و هم، از جهت فرهنگی به صرفه و صلاح خواهد بود؛ یعنی همان فعالیتی که ترکیه به خوبی به آن مبادرت ورزیده است. البته فعالان اقتصادی و کارآفرینان در کشورمان از برخی مشکلات مربوط به وضعیت اقتصادی و کسب و کار در مضیق‌اند و این مهم (خصوصی‌سازی حج) می‌تواند تابعی از شرایط عمومی اقتصادی کشور باشد که عزم جدی را می‌طلبد تا شاخص‌های برشمرده در فصل قبل، بهبود یابد. زیرا به هر حال اقتصاد حج در داخل، نمودی از کل اقتصاد کشور و نیز شاخص‌های آن است.

۴. توجه به مزیت نسبی کشور

فرش و قالیچه زیبای ایرانی هیچ نمودی در بازارهایی که در معرض دید حجاج است و نیز اماکن و مساجد مکه و مدینه ندارد. یکی از نیازهای عمده فرش در عربستان، مفروش نمودن مساجد و اماکن مذهبی بزرگ این کشور و همچنین تقاضای زائران است. باید در این خصوص تدابیر جدی اتخاذ گردد. مرکز ملی فرش ایران می‌تواند با زمینه‌سازی لازم جهت حضور وسیع صادرکنندگان ایرانی در نمایشگاه جدّه، زمینه سفارش‌پذیری و حضور بیشتر صادرکنندگان ایرانی را در این کشور فراهم نماید. وضعیت کالاهای دیگر ایرانی نظیر پسته و زعفران نیز به چنین تدابیری نیازمند است.

۵. ایجاد بازارچه در پایانه‌ها

پیش‌بینی ایجاد بازارچه‌های مخصوص زائران در پایانه‌های خروجی کشور و فراهم کردن شرایط لازم برای این که زائران قبل از انجام سفر، خریدهای ضروری خود را در داخل کشور انجام دهند و هنگام بازگشت این خریدها را تحویل بگیرند، نیز اقدامی مؤثر است.

۶. برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه‌های اقتصادی و فرهنگی

برگزاری نمایشگاه‌های بین‌المللی در میان کشورهای اسلامی به‌ویژه در عربستان و موسم حج که محصولات کشورهای اسلامی در آنجا کمتر دیده می‌شود می‌تواند فرصت‌های خوبی را در اختیار ما قرار دهد. چنین نمایشگاه‌هایی می‌تواند سبب آگاهی کشورهای اسلامی از محصولات اقتصادی یکدیگر و بازاریابی و مبادله کالاها و خدمات و نیز تأمین مایحتاج و سوغات حجاج گردد. از سوی

دیگر این همایش‌ها و نمایشگاه‌های فرهنگی به ایجاد زمینه برای تقویت هویت واحد اسلامی و نیز بازیابی هویت دینی، ملی، تاریخی و تکیه بر مصالح مشترک دینی بسیار مؤثر است تا از مراودات فرهنگی و مبادلات هنری، به‌ویژه گردشگری فرهنگی و هنری در بین کشورهای اسلامی حمایت گردد.

در این میان حوزه فرهنگی زبان فارسی با محوریت ایران، شامل کشورهای افغانستان، تاجیکستان، بخشی از ازبکستان و قسمت‌هایی از کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه است. این حوزه با جمعیتی بیش از ۱۲۰ میلیون نفر و با اکثریتی شیعی، یکی از اصلی‌ترین حوزه‌های تأثیر گذار بر جهان است که نهایتاً می‌تواند به انعقاد پیمان‌های فرهنگی شیعی و در ابعاد وسیع‌تر، اسلامی بینجامد.

۷. سامان‌دهی و کنترل حجم سوغات

اگرچه حجم تقاضای هدایا، بخشی از تقاضای اعزام به حج است، ایران، بالاترین تقاضای تشریف را دارد، اما نسبت خرید سوغات ایرانیان بسیار بیشتر از حجاج دیگر است. در مورد کنترل حجم سوغات ورودی به کشور، در بندهای دیگر اشاراتی شد که در اینجا به دو نکته تکمیلی بسنده می‌شود. یکی اینکه با توجه به شرایط کنونی وضعیت ارز، لازم است در میزان ارز همراه مسافر به قیمت دولتی برای حجاج تجدید نظر نمود. دیگر آنکه درباره عوارض گمرکی نیز می‌توان بدون تساهل - که در مورد حجاج رایج است - مواجه شد و حتی از نظر حجم و اقلام مشمول تخفیفات گمرکی، تسهیلات را کاهش داد.

۸. اطلاع‌رسانی درباره ارز

با توجه به این که بیشتر زائرانی که در صرافی‌های عربستان، ریال ایرانی را به ریال سعودی تبدیل می‌کنند، نسبت به افرادی که در کشور، مبادرت به تبدیل ارز می‌کنند، با زیان مواجه می‌شوند، پیشنهاد می‌شود سازمان متولی حج با هماهنگی نظام بانکی کشور، امکانی را فراهم کند تا ایرانیان بتوانند در ستادهای سازمان حج و زیارت در عربستان، ریال ایرانی را به ریال سعودی تبدیل کنند تا از این بابت پول کشورمان در آنجا تضعیف نشود.

از سوی دیگر، در روزهای نخست حضور زائران ایرانی، ریال ایرانی در بازار آزاد ارزشی کمتر از آنچه در روزهای پایانی مبادله می‌شود، دارد. علت، این است که بیشتر فروشگاه‌ها و مغازه‌ها در روزهای پایانی حضور زائران، قیمت‌ها را کاهش می‌دهند و از این جهت، توصیه می‌شود تا در صورت نیاز، تبدیل پول و خرید در روزهای پایانی و پس از به جای آوردن کامل اعمال و زیارات انجام گردد. همچنین ضروری است زائران هنگام تبدیل پول خود، به معتبر بودن ارز توجه کنند، چرا که داشتن



پول تقلبی و شبهه پول شویی در عربستان جرم سنگینی دارد. بنابراین پیشنهاد می‌شود تا هموطنان پیش از سفر، ارز مصرفی خود را از بانک‌ها تأمین کنند.

حذف تلفن‌های غیر ضروری، نیز صرفه‌جویی ارزی - و البته ریالی - را به دنبال خواهد داشت.

۱۰. افزایش و ایجاد تنوع در درآمدهای ارزی

ضروری است در حد مقدور درآمدهای ارزی غیر نفتی را افزایش داد و تنوع بخشید که حج بالقوه یکی از محوری‌ترین این اهداف می‌باشد. همچنین می‌باید در هزینه ارزی تا حد ممکن صرفه‌جویی نمود.

سایر موارد

۱. کمک به تهیدستان

تشویق و ترغیب حجاج به تخصیص درصدی از هزینه‌های غیر ضروری به منظور ایجاد و گسترش صندوق‌های خیریه برای کمک به تهیدستان مسلمان، شامل: بی‌خانمان‌ها در ایران تا قحطی‌زدگان سومالی، سیل‌زدگان پاکستان تا جمع‌آوری کودکان بی‌سرپرست در مقابل مسجدالنبی و متکدیان در مسیرهای مختلف، به‌خصوص مسیر رمی جمرات که چهره زشتی را در حج به نمایش می‌گذارند. این کار می‌تواند با کمک سازمان‌های دولتی و غیر دولتی جهان اسلام در موسم حج صورت گیرد. که می‌تواند به نوعی حرکتی نمادین در جهت یکپارگی و وحدت مسلمان جهان اسلام باشد.

۲. تغییر نحوه دریافت وجوهات

بسیار دیده شده که روحانیون کاروان‌ها قبل از شروع اعمال واجب حج، حجاج را مستقیم و غیر مستقیم به ادای دیون شرعی، وادار می‌نمایند. با توجه به محاسباتی که حجاج درباره نقدینگی و پیش‌بینی هزینه‌ای خود کرده‌اند، بهتر است در جلساتی که قبل از اعزام برای حجاج برگزار می‌گردد، این موارد مطرح و وجوهات با پول ملی تأدیه گردد. همچنین است دریافت برخی وجوه در بعضی از کاروان‌ها بابت خدمتکاران به‌ویژه مداحان که در بسیاری از موارد با اکراه زائران، پرداخت می‌گردد که از آن نیز باید اجتناب شود.

۳. مراقبت از بیماری‌ها

در مورد بیماری‌ها به‌ویژه آنفلوآنزا که در ایام حج بسیار شایع است و پس از بازگشت حجاج نیز استقبال کنندگان زیادی را مبتلا می‌نماید^۱، لازم است مراقبت‌های بسیاری صورت گیرد. اگر حجاجی

۱. نگارنده هم اکنون که در حال تدوین این مقاله است، مبتلا به یک بیماری طولانی از نوع فوق است که ظاهراً از همین طریق منتقل شده است.

که به این بیماری مبتلا شده اند، بتوانند پس از مراجعت، چند روزی استراحت نمایند و سپس از میهمانان خود پذیرایی نمایند، هم از جهت استراحت زائر و هم از جهت سرایت بیماری، عارضه این آسیب کاهش می‌یابد.

۴. جلوگیری از اسراف

سفرهای تکراری عده‌ای از زائران که با توجه به توزیع ناعادلانه درآمد انجام می‌شود، معمولاً از نظر افراد، به ویژه سالمندانی که حتی یک بار هم به حج مشرف نشده اند، ناخوشایند و بعضاً تبعیض آمیز تلقی می‌شود؛ به خصوص اگر این سفرها در همه مراحل با اسراف و تبذیر همراه باشد. موارد از این قبیل و نیز دور ریز بسیار غذا باید کنترل شود.

منابع

۱. انسان شناسی توسعه و جهانی شدن، ادلمن، مارک و آنجلیکوهاوگرو، تلخیص و ترجمه: احسان شاقاسمی، چاپ اول، تهران، مرکز ملی مطالعات جهانی شدن، ۱۳۸۶.
۲. خسی در میقات، آل احمد، جلال، چاپ هشتم، انتشارات مجید، بی‌تا.
۳. اهداف اجتماعی - اقتصادی کنگره عبادی - سیاسی حج در جهان اسلام، اسماعیل اولیایی، شماره بیستم و هفتم، سال هفتم، بی‌تا.
۴. تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی، رونالد اینگلهارت، ترجمه مریم وتر، چاپ اول، تهران، کویر، بی‌تا.
۵. مجموعه مقالات همایش ملی توسعه سرمایه‌گذاری در گردشگری، بررسی قابلیت اوقاف در تأمین مالی گردشگری، صادق بختیاری، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۷.
۶. عربستان سعودی، محمدرضا برازش، اول، بی‌جا، آفتاب هشتم، ۱۳۸۵.
۷. انتخاب، رهبری جهانی یا سلطه برجهان، زیگنیو برزینسکی، ترجمه لطف الله میثمی، چاپ اول، نشرصمدیه، ۱۳۸۳.
۸. پایگاه اطلاع رسانی حج و زیارت استان تهران <http://tehran.haj.ir/>
۹. پایگاه اطلاع رسانی صنعت هواپیمایی کشور <http://aviationnews.ir/fa/>
۱۰. پایگاه اطلاع رسانی گمرک جمهوری اسلامی ایران <http://www.irica.gov.ir/Portal/Home>
۱۱. پایگاه آمار جمعیتی کشورها <http://fazaekhorasan.blogfa.com/post.aspx-۷۶>
۱۲. جهانی شدن، فقر و نظم نوین جهان، مایکل چاوسودویسکی، ترجمه سیدضیاءالدین خسروشاهی و سید محمدعلی موسوی، چاپ اول، بی‌جا، نشر ثالث، ۱۳۸۶.
۱۳. میقات حج، حج‌گزاری در مالزی، سال دوم، شماره ششم، زمستان، ۱۳۷۲.
۱۴. خبرگزاری فارس، شاخه «اقتصاد بین‌الملل»، آذر ۱۳۸۸.
۱۵. خبرگزاری میراث فرهنگی www.chn.ir

۱۶. دومین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، حسن دلبری و نادر مهرگان، اثر سرمایه مذهبی بر شاخص‌های توسعه اقتصادی، بی‌نا، ۱۳۸۹.
۱۷. فصلنامه میقات حج، شماره سی و هفتم، مروری بر بعد اقتصادی حج؛ محمد تقی رهبر، سال دهم، پاییز ۱۳۸۰.
۱۸. سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۸۹ <http://www.unwto.blogfa.com>
۱۹. سایت شرکت مخابرات ایران <http://tci.ir/default.aspx?lang=Fa>
۲۰. مجلس و پژوهش، جهانی شدن و کثرت زبانی فرهنگی، وحید سینیایی و غلامرضا ابراهیم آبادی، شماره ۴۳، بی‌نا، بهار ۱۳۸۳.
۲۱. بازخوانی سفرنامه ناصر خسرو؛ گیتی شکری و معصومه سلطانیپور، بی‌جا، انتشارات طهوری، ۱۳۷۹.
۲۲. کتابخانه تخصصی حج: <http://hajj.ir/hadjwebui/library>
۲۳. گزارش سیدعباس میر جمکرانی: <http://www.magiran.com>
۲۴. گزارش مریم کریمیپور: <http://s-salehi.blogfa.com/post-h> - ۲۴۳
۲۵. بازنگری در نظام مالی دولت، سمانه گلاب، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما علیرضا ناصری، دانشکده مدیریت و علوم اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۰.
۲۶. جغرافیای ممالک اسلامی، رضا مستوفی الممالکی، انتشارات دانشگاه یزد، ۱۳۸۲.
۲۷. فصلنامه سال چهارم، مطالعات راهبردی، شماره ۳ - ۱، ۱۳۸۰.
۲۸. مطالعه حسین عبده‌تبریزی: www.sarmayeh.net
۲۹. آشنایی با عربستان، عبدالله نصیری، چاپ اول، نشر مشعر، ۱۳۸۶.
۳۰. جهانی شدن، محمد نهاوندیان، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۸۵.
۳۱. نقش قدرت و فرهنگ و بومی سازی سایر جوامع در افول قدرت غرب، ساموئل هانتینگتون، شماره ۶، بهار ۱۳۷۹.
۱. Amin (Nadia) (۲۰۰۶). Organisational Dimension of Business Process Design in the Digital Society 'CD - ROM/Online Proceedings of the EMCIS ' July ۶ - ۷, Spain. Brunel University College.
۲. <http://afghanistaneconomy.blogfa.com/۹۰۰۴.aspx>
۳. <http://geopolitic-azad.blogfa.com/post-۳۳.aspx>
۴. <http://hajj.ir/hadjwebui/library/wfViewBookPage>
۵. [http://hajj.ir/hadjwebui/library/wfViewBookPage.aspx?bookId. ۷۴۱](http://hajj.ir/hadjwebui/library/wfViewBookPage.aspx?bookId.۷۴۱), p. ۱۵۰
۶. <http://rovzhezvan.com/۳۲۱/>
۷. [http://snn.ir/news - ۱۳۹۰۰۸۰۱۰۵۳.aspx](http://snn.ir/news-۱۳۹۰۰۸۰۱۰۵۳.aspx)
۸. <http://www.dar.com>
۹. [http://www.aerospacetalk.ir/vb/archive/index.php/t - ۲۷۳۷۸.html](http://www.aerospacetalk.ir/vb/archive/index.php/t-۲۷۳۷۸.html)



۱۰. <http://www.cokp.ir/farsi/carp۴.asp>
۱۱. <http://www.drmirafzali.ir>
۱۲. <http://www.mashreghnews.ir>
۱۳. [http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID. ۱۴۳۰۴۰۲](http://www.mehrnews.com/fa/NewsDetail.aspx?NewsID.۱۴۳۰۴۰۲)
۱۴. <http://www.sid.ir>
۱۵. <http://www.unwto.org>
۱۶. International Financial Statistics ۲۰۰۶. In: <http://www.imf.org>.
۱۷. International Monetary Fund (IMF). Data and Statistics: [http://www.imf.org/ external/data.htm](http://www.imf.org/external/data.htm)
۱۸. International Tourism in the OIC Countries: Prospects and Challenges ۲۰۱۰. In: <http://www.sesric.org>
۱۹. International Tourism in The OIC Countries: prospect & challenges . SERTCIC ۲۰۱۰.
۲۰. mehr.com
۲۱. Pew Forum on Religion and Public Life Report ۲۰۱۱.
۲۲. Piran Parviz (۲۰۰۲) Poverty Alleviation In Sistan & Baluchistan: the Case of Shirabad .UNDP.
۲۳. Santos Maria da Graca Mouga (۲۰۰۴) Fatina: Religious Tourism in a Sanctuary City.
۲۴. The World Travel & Tourism Council (WTTC) Report ۲۰۱۱.
۲۵. UNCTAD (۱۹۹۸) International trade in tourism – related services :issues and options for developing countries: Background note by the UNCTAD secretariat. ^ April .Geneva.
۲۶. World Bank(۲۰۰۹)World Development Indicators.
۲۷. World Bank(WB) database .Countries and Economies: <http://data.worldbank.org/ country/saudi - arabia>

معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت

۱. نبی الله قاسمی خطیر

۲. سید حبیب اله ساداتی

مقدمه

برنامه و مناسک حیات بخش حج از ویژگی های بزرگ دین اسلام در میان تمام ادیان جهانی است. به طور قطع می توان ادعا نمود هیچ دین در طول تاریخ بشریت همانند اسلام و مسلمین نتوانست مناسک با عظمتی همانند حج را بین پیروان خود بوجود آورد تا با بهره از آن امکان انسجام بخشی ارائه تعلیمات سازنده دینی را در وجود مردم و معتقدانش نهادینه کند. حج دانشگاهی عظیم است که در آن تمام درسها و رشته های زندگی اعم از اجتماعیات - اخلاقیات - اقتصاد و به طور کلی نیازمندی های زندگی مسلمانان جهان تدوین می گردد و این ظرفیت بزرگ که یادگار حضرت ابراهیم علیه السلام است و پیامبر عظیم الشان اسلام صلی الله علیه و آله آن را تکمیل نمود افتخار و سرمایه بسیار مهم برای کشورهای اسلامی است و لذا با توجه به فونکسیون و کارکردهای بی شمار حج و زیارت دو مرکز مهم تمدن اسلامی یعنی مکه مکرمه و مدینه منوره به عهده همه دست اندرکاران و مسئولان و چهره های دینی و علمی کشورهای اسلامی است که نسبت به بهره گیری بیشتر از مراسم حج در زمینه های مختلف به خصوص موضوعاتی که مسلمین جهان نسبت به آن نیازمند به توجه بیشتری هستند اقدامات شایسته و بازاندیشی مجدد بنمایند. برتری های اقتصادی که امروزه متأسفانه حربه ای بسیار بزرگ برای قدرت های کفر و نظام های الحادی در مقابل اسلام و تلاشی برای ناکارآمد جلوه دادن احکام دینی و فرهنگ اسلامی در عرصه اقتصادی زندگی است، این مسئولیت را دو چندان می کند. از طرفی به دلیل کج فهمی ها و برداشت نادرست از دستورات دینی در طول تاریخ، استفاده شایسته و مطلوبی از حج و زیارت اماکن دینی انجام نشده است و سیاست های مناسب اقتصادی و مالی در راستای مصالح مسلمین که یکی از اسرار بزرگ حج بوده و به صراحت در قرآن و سنت مورد اشاره قرار گرفته، چندان مورد توجه واقع نشده است و چه بسا با عدم توجه به این واقعیت ضربات جبران ناپذیری به حیثیت و جایگاه تمدنی اسلام در



ابعاد مختلف به‌ویژه در بعد اقتصادی به پیکره مسلمین وارد گردیده است. انصافاً صاحب نظران ممالک اسلامی نسبت به این امر مهم چگونه می‌اندیشند؟ آیا به‌طور شایسته از این اجتماع عظیم بهره لازم را برده‌اند؟ آنان متأسفانه صحنه حج را به اجانب سپرده‌اند تا از این ذخیره بزرگ دینی با تمام قوا به استثمار مردم مسلمان بپردازند. هر ساله چندین میلیون مسلمان در اقصی نقاط جهان در قالب دو برنامه دینی و بین‌المللی حج و عمره، وارد سرزمین حجاز می‌گردند طبیعتاً در این همراهی و حضور، هزینه‌های کلانی صرف می‌گردد و بخش‌های مختلف اقتصادی، اعم از سیستم توزیع و تولید و مصرف در آن درگیر می‌شوند که اگر امت اسلامی نسبت به هر یک از آنها تعامل و رفتارهای منطقی و عاقلانه اقتصادی پیش گیرد قطعاً به بخش عظیمی از دشواری‌های نظام مالی خود پاسخ مثبت می‌دهد. شواهد نشان می‌دهد که تاکنون برنامه منظم و استراتژیک در این خصوص اندیشه نشده است. کارگزاران حج اعم از میهمان و میزبان و کشورهای مبدأ و مقصد نسبت به تعیین خط‌مشی اقتصادی که منجر به درک منافع جمعی مسلمین و استقلال آنان گردد تا به حال مسکوت مانده و بازار مالی حجاج و رفتارهای اقتصادی آنان و هزینه‌های هنگفت که دولت‌ها و ملت‌ها در پروژه عظیم حج صرف می‌کنند چندان با مطالعه و برنامه‌ریزی دقیق همراه نیست. بنابراین فرصت دوباره می‌طلبد تا با نگاهی دقیق و نو، به نقش اقتصاد حج و تأثیر آن در پیشرفت و توسعه فرهنگ دینی ملل مسلمان گام نهاد. اینکه که با پیام نوروزی مقام معظم رهبری سال ۹۰ به‌عنوان سال جهاد اقتصادی نام‌گذاری شده است شایسته می‌نماید از اقدام بجا و مبارک بعثه مقام رهبری در برگزاری همایش علمی حج و اقتصاد سپاسگزاری گردد تا انشاء الله فتح بایی را برای اصلاح برنامه‌ها و تبیین ارتباط معیشت و اقتصاد و مناسک حج در آینده نزدیک از طرف جمهوری اسلامی ایران شاهد باشیم.

بیان مسئله

از مجموعه احکام و مناسک عبادی برخی از احکام هستند که علاوه بر مقاصد معنوی و عبادی دارای آثار معیشتی و اقتصادی می‌باشند؛ حج از جمله این عبادات می‌باشد چرا که دین اسلام اصولاً برای اصلاح الگوی امور دنیا و آخرت از طرف خداوند به مردم معرفی شده است و سعادت انسان در هر یک از دو سرای دنیا و آخرت لازم و ملزوم یکدیگرند. با توجه به همین اصل، مسئله ارتباط و هماهنگی اقتصاد و حج، در قرآن و سنت به صراحت مورد اشاره قرار گرفته است. اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین‌کننده آن در عزت و عظمت امت و با توجه به ضرورت توانمندسازی اقتصادی در دست‌یابی به استقلال، برای امور معیشتی و سایر جنبه‌های زندگی در موسم حج و برخورداری مطلوب از معنویت آن دستوراتی را توصیه نموده است که مجموعه‌ای از منابع دینی اعم از آیات و روایات به آن اشاره دارند.

بی شک کنگره جهانی حج در برگیرنده منافع مهمی برای مسلمین است و زائران کشورهای اسلامی در این کنگره بزرگ باید از آن بهره‌مند گردند؛ خداوند متعال در آیات ذیل می‌فرماید:

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَا تُوكَّ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَ يُذَكِّرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَيَّ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَيْمَاتِهِ الْأَنْعَامَ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾ (حج: ۲۷ و ۲۸)

ای ابراهیم علیه السلام در میان مردم حج را فریاد کن تا پیاده یا سواره بر شتران لاغر از سرزمین‌های دور به سوی تو آیند و شاهد منافع خود باشند و در روزهای معین خدا را یاد کنند که آنان را از گوشت حیوانات روزی داده است پس بخورید از آنها و به مستمندان نیازمند بخورانید.

در آیه دیگر می‌فرماید: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ﴾^۱ ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و کسب تقوی مانعی نیست که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره‌گیری در تفسیر عیاشی از امام صادق علیه السلام در ذیل آیه فوق، روایتی این چنین نقل شده است:

ارزق اذا خرج من احرامه و قضی نُسکة فلیشتر و لیبیع فی الموسم.^۲
مقصد از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، به خرید و فروش بپردازد.

البته مسئله معیشت و اقتصاد در حج از بدو تأسیس ام القری بوسیله حضرت ابراهیم علیه السلام طرح شد که فرمود: ﴿وَأَرْزُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾^۳

قرآن در آیه دیگر از لطف و مهربانی خداوند که همواره بر بشریت جاری می‌نماید می‌فرماید:

﴿أَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُحْيِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا﴾

آیا حرم امنی در اختیار آنان ننهادیم که همه نوع ثمرات و کالاهای بدن سوی برده می‌شود و این گونه قابل قبول است شهری که در میان سنگ‌های سخت و صخره‌های سیاه و کوه‌های سر به فلک کشیده، بتواند محل ورود و بارانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر دنیا باشد.

در روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است:

«من اراد الدنيا و الآخر فلیوم ذا البیت»^۴؛ «کسی که خواهان دنیا و آخرت است باید آهنگ این خانه نماید» و بعد می‌فرماید: «حجوا تستغنوا»^۵؛ «حج به جای آورید تا بی‌نیاز گردید».

۱. بقره: ۹۸.

۲. البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۲۱.

۳. ابراهیم: ۲۷.

۴. وسایل الشیعه ج ۸ ص ۴۰.

۵. همان ص ۹.



امام سجاد علیه السلام در حدیثی گهربار فرمودند: «حجوا و اعتمروا تصح ابدانکم و تتسع ارزاقکم و تکفن مونات عیالکم»؛ «حج عمره به جای آورید تا به بدن‌هایتان سالم بماند و روزیتان فراخ گردد و هزینه‌های خانواده تأمین شود.

از فرمایشات امام صادق و امام کاظم علیهما السلام این گونه نقل شده است که فرمودند: «الحاج لایملى ابداً قُلت و.....؟ قال الافلاس ثم قال: و لا تقتلوا اودلاکم من املاق»^۱ حاجی هرگز فقیر و مفلس نمی‌شود. حج یک برنامه دینی کلان است که آثار آن بسیار فراتر از یک عده یا ملت، خاص است. میلیون‌ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می‌برند و هزاران خانواده که در حرم و یا خارج حرم، زندگی می‌نمایند از کارکردهای اجتماعی و اقتصادی حج بهره می‌گیرند؛ اعم از آن کشاورزی که تولید می‌کند و صنعتگر و هنرمندی که آثار دستی و هنری می‌آفریند و دامداری که پرورش دام دارد و راننده‌ای که در حمل و نقل فعالیت می‌کند، بازرسان و مدیران کارگزار همه و همه در این موضوع سهیم هستند.

در بازار اقتصادی حج میلیون‌ها انسان از خرد و کلان تغذیه می‌شوند و در یک جمع عملیاتی بسیار بزرگ گروه‌های مختلف از جامعه انسانی درگیر فعالیت می‌گردند.

به راه انداختن این برنامه دینی به‌حدی قابل توجه است که دولت عربستان در سال ۲۰۱۱ میلادی بالغ به ۳۰ میلیارد دلار فقط از طریق زائران حج، درآمد کسب کرده است.^۲

کشور ایران هم که سهم قابل توجهی در میان سایر کشورهای اسلامی دارد، قریب به ۵ میلیارد دلار در زمینه زیارت خانه خدا، به‌طور مستقیم هزینه می‌نماید که شامل تأمین مسکن، حمل و نقل، تغذیه، خرید سوغاتی و گوسفند قربانی می‌باشد. بنا به گزارشات آماری هر سال فقط در ایام حج تمتع به‌طور میانگین ۲/۵ میلیون نفر در حج شرکت می‌کنند که بدین ترتیب ۲/۵ میلیون گاو و گوسفند ذبح می‌شود و اگر متوسط گوشت آنها را برای هر رأس ۳۰ کیلو فرض کنیم به میزان ۷۰ میلیون کیلو گوشت بدست می‌آید و اگر از نظر مالی چنانچه هر کیلو را به قیمت ۳ دلار فرض نمائیم خواهیم دید که مبلغ هنگفتی بدست خواهد آمد.^۳

مسلمانان به‌جای این که از این فرصت در ایجاد فضای مناسب اقتصادی و فرصت‌های جدید شغلی و بالا بردن توان اقتصادی گام بردارند، خواسته یا ناخواسته بسیاری از این موقعیت‌ها را در اختیار

۱. وسائل الشیعه ج ۸ ص ۴۱.

۲. وسائل الشیعه، ج ۸ ص ۹۰.

۳. سایت بولتن خبری ۱۳۹۰/۵/۲۸.

۴. سایت بولتن خبری ۱۳۹۰/۵/۲۸.

کشورهای دیگر از جمله چین و امریکا و سایر قدرتهای برتر جهان قرار می‌دهند که در این صورت حج نه تنها باعث استغناء و استقلال مسلمانان نمی‌شود بلکه به وابستگی آنها منجر می‌گردد.

امروزه یکی از موضوعات مهمی که در سطوح مختلف بین‌المللی جریان دارد مسئله جهانی‌سازی است که عده‌ایی از سیاستمداران حاکم که در اندیشه کنترل و قبضه کردن توان اقتصادی و سیاسی و فرهنگی کشورهای اسلامی هستند برآند تا با سلطه بیشتر بعضی از قدرت‌ها از جمله امریکا، تفکر تک قطبی کردن جهان را با مرکزیت غرب در دستور کار قرار دهند. روند جهانی‌سازی در پی محو و نابودسازی اعتبار ملت‌ها و هویت فرهنگی و سیاسی آنهاست؛ و بدین ترتیب فاجعه بزرگی را برای دولت‌ها و ملت‌های جهان سوم به‌ویژه کشورهای اسلامی در غارت منابع و ذخائر کلان‌شان طرح‌ریزی می‌نماید. از آنجائی که خداوند حج را طبق فرمایش امام صادق علیه السلام، قائمه‌ای برای این مردم و معیشت و زندگی آنها قرار داده است - جعل الله لدينهم و معاشهم^۱ - حج یکی از راه‌های مقابله با سیاست استکباری جهانی‌سازی است که استعمارگران از آن بدنبال بهره‌کشی از ملت‌ها هستند، چرا که مسلمین عالم زیر لوای توحید و وحدت کلمه، فرصتی را می‌توانند ایجاد نمایند که علاوه بر تقویت انسجام اجتماعی به تشکیل بازار فرآورده‌های ملی با رویکرد بین‌المللی بیانجامد که در صورت تشکیل آن ملت‌های اسلامی با نمایش دستاوردهای خود مشوق یکدیگر شده و از تجارت یکدیگر در توسعه و شکوفائی اقتصادی کشور خویش، بهره می‌گیرند.

امروزه وضع کنونی بازار حرمین، هیچ شباهتی به بازار مسلمین ندارد و سرزمین وحی با مظاهری از صادرات بیگانگان عجین شده است. بازار مکه و مدینه امروزه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است و غالب سوداگران این بازار، غیرمسلمانان هستند و انبوه ثروت نهفته به کمپانی‌ها و کارخانجات سرمایه‌داران بیگانه سرازیر می‌گردد.

مسلمین در این بازارها اسیر تجمل و تنوع رنگ‌های اجناس می‌شوند، حال آنکه باید با توجه به برنامه‌ریزی کلان کشورهای استکباری در ایجاد مستعمره‌های نوین، به فکر باشند و در فرهنگ مصرف خود تجدیدنظر نمایند و تا آنجا که ممکن است از فرآورده‌های خودی مصرف کنند و به ساده زیستی و معیشت عادلانه، خو بگیرند تا بتوانند استقلال اقتصادی مسلمانان و تقویت سطح تولید و کیفیت محصولات را تضمین نمایند.

خلاصه این که آن‌چه در حوزه اقتصاد و حج مسلمین باید مورد توجه قرار بگیرد این است که: اولاً آیا حج از مناسک عبادتی صرف است و در انجام آن مردم باید کاملاً از اقتصاد و معیشت فاصله بگیرند؟

۱. وسایل الشیعه، ج ۸، ص ۴۱.



ثانیاً ابعاد اقتصادی حج کدامند و اصولاً چه ظرفیت‌ها و قابلیت‌های اقتصادی در حج وجود دارد که مسلمانان می‌توانند از آن بهره بگیرند؟

ثالثاً راهکارهای اجرایی پیاده‌سازی الگوی اقتصادی اسلامی در ایجاد منش منظم، برای اخلاق اقتصادی مسلمین چگونه می‌تواند باشد؟

رابعاً چگونه می‌توان در ایجاد بازار مشترک اسلامی به برکت انجام مناسک حج و حضور در سرزمین وحی اقدام نمود؟

موارد یادشده از اهداف اصلی این پژوهش است که با تکیه بر داده‌ها و منابع اطلاعاتی، خصوصاً آیات قرآنی و سنت روائی مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

شیوه جمع‌آوری اطلاعات و نوع و روش پژوهش، یکی از مهم‌ترین بخش‌های هر نوع مطالعه است. موضوع مطالعات با توجه به ماهیت خود، اسلوب و روش خاصی را می‌طلبد، بنابراین موضوع حاضر از آنجائی که یک عمل تکلیفی فقهی است، مراجعه به اسناد و روایات و سیره فقهی معصومین از محورهای مهم روشی در این تحقیق به شمار می‌رود. از طرف دیگر مسئله اقتصاد از آنجائی که از مسائل کاربردی در میان همه مردم است، توصیف و تحلیل آن به وسیله آمار و ارقام می‌تواند روشی دیگر برای جمع‌آوری اطلاعات و بررسی موضوع باشد.

تبیین جامعه شناختی رابطه دین و اقتصاد

در نگاه اقتصاددانان کلاسیک و نیز کسانی مانند مارکس و انگلس، اقتصاد، بنیان زندگی اجتماعی آدمیان است و دین مخصوصاً در جوامع امروزی نقش حاشیه‌ای دارد. از نظر آنان دین تأثیری منفی در جامعه داشته و مانع از آگاهی پرولتاریا نسبت به بهره‌کشی سرمایه‌داری از آنها می‌شود.

جامعه‌شناسانی که تمایلات اجتماعی بیشتری داشتند ضمن قبول برجستگی و اهمیت اقتصاد، آن را تهدیدی برای حدود اخلاقی و اجتماعی جوامع صنعتی تلقی می‌کردند، به‌عنوان نمونه در فرانسه «سن سیمون» پس از نوشتن مطلب مفصلی دربارهٔ نظم نوین صنعتی به این نتیجه می‌رسد که صورتی نوین و دنیوی از مسیحیت لازم است تا به دین، شکل جدیدی معنی‌دار ببخشند. به اعتقاد «سن سیمون» دین در شکل امروزی شده آن برای حفظ حیات اجتماعی و معنی دادن به آن، امری بنیادین و ضروری است و این در حالی است که عامل اقتصادی آن را متلاشی می‌سازد. برای «مارکس» از خودبیگانگی عامل شکل‌دهندهٔ صورت دین بود ولی برای کسانی که پیرو نظر «سن سیمون» بودند دین سیمانی بود برای جامعه، زیرا اجتماعی بودن انسان را بیان می‌کند؛ از جمله کسانی که این فکر را دنبال کردند

«امیل دور کیم» است که در سال‌های نخست قرن بیستم دین را ملحوظ داشت و آن را عاملی دانست که مردان و زنان را از تعلقات و نفع مادی صرف بالاتر می‌برد.^۱

از طرفی در قرن نوزدهم افکار و اعمال مسیحیت، سرمایه‌داری را رونق بخشید و این امر به‌ویژه در ایالات متحده و بریتانیا مشاهده می‌شد. مسیحیت به اقتصاد سرمایه‌داری مشروعیت بخشید و نظم اجتماعی موجود را امری مقدّس شمرد. در واقع سرمایه‌داران نیز از بیان این نکته خودداری نمی‌کردند که برخی از اشکال «مذهب پروتستان» مشوق فعالیت‌های صنعتی است، همین نقش دین بود که مورد انتقاد شدید «مارکس» قرار گرفت. اما در ایالات متحده دین نقش غالب را در مشروعیت بخشیدن به اقتصاد داشت و در آنجا شکل کالونی مذهب پروتستان، این مطلب را مورد تأیید قرار می‌داد که موفقیت اقتصادی و پیشرفت مالی مایه سربلندی هر کس در پیشگاه خدا و خلق است. در اواخر قرن نوزدهم در آلمان مسئله رابطه دین و اقتصاد مورد توجه زیاد واقع شد و اندیشمندان آلمان به موضوع علت شکل‌گیری سرمایه‌داری تولید، توجه جدی نموده‌اند، چرا که کشورهای دیگر نسبت به آلمان پیشرفت بیشتری داشته‌اند. در این دوره علماء و پیشوایان دینی از راه‌های مختلف در برابر تحولات اجتماعی ناشی از برآیند سرمایه‌داری موضع گرفته‌اند. این واکنش‌ها و موضع‌گیری‌ها ابعاد مختلفی داشت، از بیان این که سرمایه‌دار تهدیدی است برای زندگی و سلامت اجتماعی، تا فرض لزوم تعدیل و اصلاحات در آن. از سوی دیگر مذهب «کالونیسم» نیز این شیوه را تحسین می‌کرد و در ایالات متحده با عمل و تفکری که به «سوسیالیسم» نزدیک بود به شدت مخالفت می‌کرد، زیرا در آن دنیای بدون دین تجویز می‌شد. کلیسای «کاتولیک» هم معتقد بود که در «کاپیتالیسم» ریشه‌های مادگرایانه وجود دارد ولی در اعتراض به آن در صورت گرایش‌های سوسیالیستی گوناگون نیز گرایش ضددینی را مشاهده می‌کرد. به‌طور کلی در دوران بروز تمایل دانشمندان به بررسی رابطه بین دین و اقتصاد، آلمان جایگاه فلسفی و جامعه‌شناختی این مباحث بود و علاقه خاصی به آثار «کارل مارکس» بوجود آمده بود. «مارکس» و «انگلس» به‌ویژه ایدئولوگ معروف حزب سوسیال دموکرات، «کارل کائوتسکی» معتقد به استقلال حوزه اقتصاد بودند. این تفکر آنان را به جایی رساند که دین را صرفاً نتیجه عوامل اقتصادی بدانند. شاید همین موضوع باعث شد تا «مارکس» تألیفات مؤثر و نافذی در زمینه ارتباط دین و اقتصاد طرح نماید و به این نتیجه رسید که علائق افراد نسبت به امور دنیوی و به خصوص نسبت به نیازهای اقتصادی آنان، خود به خود بوجود نیامده است بلکه رشد و توسعه آنها در نتیجه تغییر اوضاع فرهنگی و شرایط روانی بوده است که با رابطه فرد و جامعه پیوند مستقیم دارد. به‌ویژه در آثار «وبر» توجه و تأکید خاصی به رابطه بین علائق مادی و علائق آرمانی به تعبیر «وبر» دیده می‌شود که

۱. وبر مارکس، اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ص ۱۲۱.



البته کمتر بحثی از تمایز بین نیروهای مادی و اقتصادی و افکار و آرا که معمولاً چنین تمایزی لحاظ می‌شد به میان می‌آید.

توجه شدید دین به اقتصاد که در اوایل قرن بیستم به چشم می‌خورد، به زودی کاهش یافت، طوری که تا دهه ۱۹۷۰ دیگر توجه چندانی به آن نمی‌شد، در واقع پیشرفت اقتصادی و اجتماعی موجب شده بود که پیشوایان دینی دیگر به مسائلی چون فقر، بهداشت و نظایر آن نپردازند. دهه‌های ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم شاهد بحران‌های اقتصادی بود و شکست بسیاری از کشورهای جهان سوم، برای ساختن اقتصاد نیرومند، فکر فقر جهانی و نابرابریهای انسانی را مطرح کرد که مجدداً دین را متوجه امور اقتصادی ساخت، هر چند هیچ‌گاه به شدت قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به آن نپرداخت.^۱

جلوه‌های اقتصادی در حج

الف) اباحه تحصیل منافع اقتصادی در حج

از جمله اموری که برای مسلمانان در ضمن سفر حج، اجازه داده شده، مسئله کسب و تجارت است. مسلمانان با کسب و تجارت و جلب منافع، بر توان مالی خود می‌افزایند تا انجام این مناسک معنوی، باعث ضعف و فقر و عقب ماندگی آنها نگردد. حاجیان در صورت کسب و تجارت بهتر می‌توانند به تأمین هزینه سفر خود کمک نمایند و دیگران هم از منافع آنها استفاده نمایند.

در حدیثی «معاویة ابن عمار» از امام صادق علیه السلام سؤال می‌کند: «کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می‌شود یا شتران خود را کرایه می‌دهد حج او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است» (عن معاویة بن عمار سئلت لابی عبدالله علیه السلام الرجل یخرج فی تجاره الی مکه او یكون له ابل فیکریها حجّه ناقصه ام تامّه. قال لا بل حجّه تامّه.^۲

امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در بیان فلسفه حج، ضمن ذکر اسرار عبادی، عرفانی و آثار معنوی، فرهنگی و تربیتی به اقتصاد و آثار معیشتی اشاره می‌کند و می‌فرماید:

و فی ذلك لجميع الخلق من المنافع... و منفعه من فی شرق الارض و غربها و من فی البرّ و البحر

تمن الحجّ و ممن لم یحجّ من تاجر و جالب و بائع و مشتر و کاسب و مسکین و قضاء حوائج اهل

الاطراف و المواضع المهکن هم لاجتماع فیها كذلك... «لیشهدوا منافع لهم».^۳

یکی از دلایل وجوب حج منافی است که از این رهگذر به همه خلق می‌رسد و نیز منافی است

۱. دانش جابر جامعه‌شناسی دین، ص ۱۰۸.

۲. وسایل الشیعه، ج ۸، ص ۴۰.

۳. علل الشرایع، ص ۴۰۸.

که نصیب کسانی که در شرق و غرب و خشکی و دریا هستند، می‌شود؛ چه آنهایی که حج به‌جای می‌آورند و یا آنان که به حج نیامده‌اند، اعم از تاجر یا واردکنندگان، فروشنده یا خریدار، کاسب یا مستمند. همچنین حج تأمین‌کننده نیازهای ساکنان اطراف و امکان‌های است که می‌توانند در موسم اجتماع کنند تا بدین وسیله شاهد منافع خود باشند.

طبق این حدیث آثار اقتصادی حج، منحصر به حاجیان نیست بلکه میلیون‌ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می‌برند و هزاران خانواده در حرم و بیرون از حرم از مواهب آن استفاده می‌برند.

ب) توسعه تجارت و اشتغال

تجارت و اشتغال در حج و عمره برای برخی از زائران و غیرزائران امری اجتناب‌ناپذیر است و این مسئله در روایات دینی مورد اشاره قرار گرفته است. زائرانی که قوام معیشت و تأمین زندگی‌شان به خرید و فروش و استفاده از این بازار بستگی دارد. دسته زیادی از زائران که در موسم حج و عمره حاضر می‌شوند مردمی فقیر هستند و هزینه سفرشان همان مقدار است که در خرید و فروش بدست می‌آورند و یا ذخیره مخارج خانواده خود در طول سال می‌نمایند؛ برای چنین افرادی کسب و اشتغال موضوعیت دارد، افرادی مانند رانندگان و تمامی کارگزاران حج در کشورهای مختلف و همه کسانی که ارائه خدمات به نیازمندی‌های حجاج می‌دهند. بنابر گزارشات آماری در سال ۱۳۹۰ کشور عربستان سعودی که در این مسئله نقش محوری را داراست، قادر است از مجموع ورود حاجیان و سرمایه‌ای که آنان وارد اقتصاد این کشور می‌نمایند، ۱۶۰ هزار فرصت شغلی جدید ایجاد نماید.^۱ همین موضوع می‌تواند اهمیت جریان توسعه تجارت و اشتغال و خدمات را در ضمن برگزاری مناسک حج بیان کند که این نوع تجارت و اشتغال بی‌تردید، کسب و درآمد مالی صرف نیست چرا که چنین فعالیت‌هایی در بهره‌گیری معنوی زائران از سفر حج تأثیرگزاری می‌کند وای چه بسا بدون این گونه امور، انجام حج سالم و مطلوب امکان‌پذیر نباشد و لذا بر همین اساس فقهای عظام، در باب حج خدمه، باب ویژه‌ای را برای تبیین احکام و شرح وظایف گشوده‌اند.

ج) کفایت و بی‌نیازی

دین اسلام آموزه‌ای از تلفیق معاش با معاد می‌باشد. در مناسک حج و عمره که یکی از عالیترین تکالیف شرعی بین همه فرق اسلامی در سراسر دنیاست، پیوستگی و ارتباط مقاصد دنیوی و اخروی بیشتر به چشم می‌خورد.^۲

۱. ویلیام گودوین عربستان سعودی، ص ۶۷.

۲. صدیق اورعی، غلامرضا، بررسی مسائل اجتماعی ایران، انتشارات کتاب امروز، ۱۳۷۵، ص ۲۸.



رسول خدا ﷺ فرمود: «حجّوا تستغنوا»؛ حج بجا آورید تا بی‌نیاز شوید. رمز سخن نبوی این است که سفر حج همواره با بار و فشار مالی فراوانی به‌ویژه برای کسانی که از کشورهای دور می‌آیند همراه است، و مشکلات عدیده‌ای را به همراه دارد این مسئله ممکن است بخاطر علاقه مردم به ثروت و مال‌اندوزی آنان را از ادای این فرضیه باز دارد و در نتیجه خانه خدا که نمادی از شکوه و جلال امت اسلامی است خلوت شود، لذا خداوند آن را با منافع دنیوی همراه ساخته و وعده بی‌نیازی داده است تا مردم از سنگینی هزینه ترسند. به نظر نگارنده غالب نیازها زمانی بوجود می‌آید که اجتماعی و انبوهی از مردم تشکیل گردند، زمانی که افراد، کثیر شوند هم نیاز بوجود می‌آید و هم راه حل نیاز، بنابراین در مباحث جامعه‌شناسی نیازها زمانی که تقاضا و شناسایی نیاز شکل بگیرد به تبع آن تشکیل نهادهای مختلف برای پاسخگویی به نیازها به‌طور طبیعی فراهم می‌شود، از این منظر حج را باید سرزمینی دانست که مردم از احوال و مصائب و احتیاجات یکدیگر با خبر شده و درک متقابلی نسبت به انتظارات و توقعات یکدیگر پیدا می‌کنند و به همین سبب در آثار گفتاری اهل‌البیت (علیهم‌السلام) می‌خوانیم که مثلاً حضرت علی ابن‌الحسین (علیه‌السلام) فرموده‌اند: «حجّوا و اعتمروا تصحّ ابدانکم و تنسح ارزاقکم و تکفون مئونات عیالکم»^۱.

در برخی روایات دیگر به آثار منفی ترک فرضیه حج، مبنی بر ایجاد فقر و تهیدستی اشاره شده است. امام علی (علیه‌السلام) در خطبه «الغدیر» فرمودند:

معاشر الناس حجّوا البیت فاورده اهل بیت إلا استغنوا و لا تخلفوا عنه الا افتقروا.^۲

ای مردم برای حج رهسپار بیت الله شوید زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند مگر آنکه بی‌نیاز گشتند و تخلف نمودند مگر آنکه فقیر و تهی‌دست شدند.

از قول امام کاظم (علیه‌السلام) هم نقل شده است که فرمود: «الحاج لا یملق ابداً قلت و ما الاملاق؟ قال: الافلاس ثم قال و لا تقتلوا اولادکم من املاق»^۳؛ حج گزار هرگز تهیدست و ورشکست نمی‌شود.

م) تعاون و تکافل در حج

از کارکردهای اجتماعی و اقتصادی حج توجه به مسئله تعاون و همکاری‌های متنوع در ضمن زیارت سرزمین وحی است. شارع مقدس حج و آئین‌های آن را بگونه‌ای تنظیم نموده است که مسئله تعاون و همکاری و احسان و نیکوکاری را بین مردم تقویت کند. قربانی و صدقه و بخشش گوشت قربانی در میان مردم به‌ویژه تهیدستان از بزرگترین نوع تعاون و همکاری است. وقتی مسلمانی مکلف

۱. اصول کافی، ج ۴، ص ۲۵۲.

۲. احتجاج طبرسی، ص ۶۴.

۳. وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۷۵.

می‌گردد در عمل حج، حیوانی سالم و کامل را ذبح کند و یا کفاره و نذر دهد و قبل از پوشیدن لباس احرام حقوق مردم و رسول خدا ﷺ و امام خود، یعنی خمس و زکات را بدهد، در حقیقت می‌خواهد به نوعی جنس همدردی و تکافل و به عهده گرفتن مسئولیت اجتماعی فقرا و نیازمندان را در خود تقویت نماید.^۱

قربانی یکی از منابع مهم اقتصادی حج است که باید به شکل مطلوبی مدیریت گردد که خوشبختانه در سال‌های اخیر، بانک توسعه اسلامی که با سرمایه ملت‌های اسلامی تأسیس شده است مسئولیت کشتارگاه‌های محدوده منا را به عهده گرفت و تا حدودی از هدر رفتن گوشت قربانی جلوگیری نموده است. همانگونه که ذکر شد، قربانی و پرداخت کفاره جهت ارتکاب به محرمات احرام، اطعام مساکین و گرسنگان و کفالت آنها بوسیله مسلمان است؛ قرآن مجید در این باره می‌فرماید:

﴿فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْقَائِمَ وَالْمُعْتَرَّ * فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾^۲؛ زمانی که چون قربانی ذبح شد و بر زمین افتاد از آن بخورید و به مستمندان بخورانید. در حدیث نبوی آمده است که خداوند قربانی را به این جهت مقرر فرمود تا مستمندان از آن به حد کافی بهره‌مند گردند و به همین منظور تعدد قربانی را در سرزمین وحی مطرح نموده است، چنانچه پیامبر ﷺ ۶۳ شتر به عدد سال‌های عمرش در منانحر کردند و به علی ﷺ فرمودند: «شتران دیگری را قربانی کند تا به صد شتر برسد».^۳ سفارش به کمک و مساعدت به افراد پیر و فرتوت و نیابت اعمال افراد عاجز و تهیه و تجهیز نیازمندی‌های مسافران و پرداخت انواع انفاقات و استجباب وقف اموال برای زائران (کما این که امام باقر ﷺ ثروت خود را برای برپایی جلسه عزاداری برای سیدالشهداء در سرزمین منا وقف نموده‌اند) از دیگر مصادیق تعاون و تکافل اجتماعی و اقتصادی در سفر حج است.

د) استقلال اقتصادی در حج

حج بهترین فرصت برای تمرین زندگی و تربیت‌پذیری، جهت استقلال‌خواهی است. آموزه‌های دینی و اخلاقی در حوزه رفتارهای اقتصادی، آورده‌های بسیار نیکی را برای مردم مسلمان دارد که اگر انسان در هر کدام از این آموزه‌ها تدبیر نماید، می‌تواند به سعادت دنیوی و اخروی برسد. خداوند متعال حج را ضمانتی قوی برای استقلال اقتصادی مسلمین و عدم وابستگی آنها از مشرکان قرار داده است:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَاهِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً

۱. ناصح علوان، همکاری‌های اجتماعی در اسلام، ص ۱۲۹.

۲. حج آیه ۳۶ و ۳۷.

۳. من لا يحضره الفقيه ج ۲، ص ۲۰۰.



فَسَوْفَ يَغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ^۱

بدرستی که مشرکان پلیدند پس نباید از سال آینده به مسجدالحرام نزدیک شوند و اگر مؤمنان از فقر می‌ترسند اگر از خداوند بخواهید شما را از فضل خود بی‌نیاز می‌سازد، همانا خداوند دانا و حکیم است.

از عبارت «لَا تَقْرُبُوا» چنین فهمیده می‌شود که مشرکان نه تنها از نظر فیزیکی نباید در مکه حضور داشته باشند، بلکه از نظر اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نباید در آنجا جولان بدهند، این عدم حضور زمانی می‌توان جدیت پیدا کند که نقش اقتصادی و اجتماعی آنها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم حذف گردد. مسلمانان صدر اسلام نگران بوده‌اند که در صورت عدم حضور مشرکان رونق بازار از بین رفته و موجب خسران اقتصادی گردد، خداوند در جواب این نگرانی فرمود: از راه‌های دیگر ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يَغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ آنها را از فضل خویش بهره‌مند می‌کند.

قرآن کریم در جایی دیگر، کعبه و حج را ﴿قِيَاماً لِلنَّاسِ...﴾ یعنی عامل پایداری و استقلال مردم خوانده است و به همین دلیل «ابان بن تغلب» وقتی درباره «جعلها الله لدينهم و معاشهم» می‌پرسد، حضرت می‌فرماید: خداوند کعبه را قائمه‌ای برای دین مردم و معیشت و زندگی آنان قرار داده است. با توجه به همین نگاه، مقام معظم رهبری می‌فرماید: «حرکت اسلامی عبارت از طغیان بر نظام‌های طاغوتی که موجب ظلم و فساد و تبعیض طبقاتی و نژادی و ستم‌پذیری توده‌ها شده است»^۲.
امام راحل^۳ فرمودند: «مسلمان‌ها باید خودشان را پیدا کنند یعنی بفهمند که خودشان یک فرهنگی دارند، خودشان کشوری دارند و شخصیتی دارند»^۳ تا به برکت حضور در سرزمین وحی، هویت اسلامی با محوریت قدرت مستقل در مقابل اجانب جان بگیرد.

تحلیل و نتیجه‌گیری

حضور مسلمانان در کنگره عظیم حج، همواره ناظر به دو صفت «منافع للناس» و «قیاماً للناس» می‌باشد.

این دو وضعیت، جامعیت مهمی را در سطوح مختلف حج‌کنندگان و عمره‌گذاران داراست: جهات یاد شده زمانی تحقق می‌پذیرد که عمران و آبادی، در شهرهای مسلمین به شکل بایسته بوجود آید و چرخ اقتصادی زندگی به گردش درآید و فقر و فلاکت از بین برود و راه رسیدن به تمدن نیرومند جامعه اسلامی در موقعیت‌های مختلف از جمله موسم حج، فراهم شود.

۱. توبه، آیه ۲۸.

۲. پیام مقام معظم رهبری به حجاج بیت‌الحرام ۷۰/۳/۲۶.

۳. صحیفه نور، ج ۱۰، ص ۲۲۲.

بنابراین از آثار مورد انتظار حج باید افزایش بهره‌وری و ایجاد مدیریت ساختاری منظم در تعاملات اقتصادی، همراه با تقویت جایگاه عبادی و معنوی آن باشد. بدون شک تعیین چارچوب و تهیه سازوکارهای لازم از مسیر مختلف و مناسب از جمله گردشگری و جابجایی و ارائه خدمات و تعیین مشاغل خاص و تأمین تغذیه و امکانات و اماکن استراحت، از راه‌هایی هستند که نیاز به اشتراک مساعی و اجماع اسلامی دارد تا بتواند این قیام و منافع را به شکل مطلوب بوجود آورد.

از آنجا که انسان‌های مسلمان از مکان‌ها و کشورهای مختلف با تنوع فرهنگ‌ها، آب و هوا و موقعیت‌های مختلف اقتصادی به سرزمین مکه وارد می‌شوند افزون بر تبادل اطلاعات فرهنگی، صنعتی و اقتصادی می‌تواند بهترین زمینه اجرایی را برای تهیه سازوکارها و چارچوب‌های مورد نظر بوجود آورند.

در گذشته مردم بر این باور بودند که منافع اقتصادی بیشتر به اهل مکه می‌رسد تا به دیگران که از راه‌های دور به سرزمین وحی می‌آیند، ولی امروزه با تغییر یافتن جریان زندگی و نوع نیازها و مکانیزه شدن سفر حاجیان و هم‌چنین ارائه خدمات جدید، می‌توان کارکرد فراگیرتری برای تمام افراد، اعم از حل و حرم از نظر انتفاع مادی و اقتصادی در نظر گرفت. انصافاً با تحقیق و تدقیق بیشتر در روایات و آیات می‌توان به نقش اقتصادی حج و توسعه آن برای جوامع اسلامی پی‌برد. نقش‌هایی که در قالب بسیاری از فعالیت‌ها به‌ویژه تجارت، کفایت‌جویی، استقلال‌طلبی، تقویت سرمایه اجتماعی، توسعه و تجهیز حمل و نقل، بالا بردن سیستم تعذیه و بهداشت، اسکان و تأمین امنیت اقتصادی، تعاون و تکافل تجلی پیدا می‌کند که قطعاً اگر به مدد منابع دینی و سیره گفتاری معصومین علیهم‌السلام و دانش و اطلاعات علمی روز به پژوهش و تحقیق گذارده شود می‌تواند آورده‌های بسیار عظیمی را برای برگزاری هرچه بهتر مناسک حج و همین‌طور تأثیرگذاری جدی‌تر بر روابط دیپلماتیک کشورهای منطقه به ارمغان آورد و در نهایت انجام فریضه الهی در فضایی مناسب و در خور شأن مسلمانان و جایگاه رفیع کعبه و مدینه منوره و بارگاه نبوی همراه با تقویت حس عزت‌طلبی و خودباوری مسلمین جهان امکان‌پذیر باشد. از موارد حائز اهمیت مسئله ساماندهی اعانات و انفاقات مسلمین جهان و توزیع عادلانه آن می‌باشد. به‌عنوان نمونه در کشور ایران، سالانه شاهد حضور صدها هزار حجاج ایرانی در سرزمین وحی هستیم و هر کدام از آنها انفاقات متنوعی را می‌پردازند و چقدر خوب است که مبالغ جمع‌آوری شده تحت عنوان صندوق واحد، برای امورات مشخص، هزینه شود.

پیشنهادات تحقیق

۱. تقویت شناخت و بررسی جامع نسبت به آیات و روایات در موضوع رابطه حج و اقتصاد؛
۲. نیازسنجی و تعیین ساز و کارهای لازم برای تهیه کالاها و عناصر اقتصادی با تأکید بر تولید و



توانایی مسلمین؛

۳. توصیه و تأکید به حاجیان مبنی بر خودداری از اصراف و تبذیر و تضييع سرمايه در امور غير ضروري و تشويق آنان جهت سرمايه گذاري در امورات زيربنايي جوامع اسلامي؛
۴. تأسيس مراکز بهداشتي ذبح شرعي و سردخانه هاي مجهز جهت قرباني و نگهداري گوشت و توزيع مناسب آن بين فقراء و مستمندان؛
۵. تأسيس بازار مشترك اسلامي و تقويت بنيه مالي بانک توسعه اسلامي؛
۶. دوري از تنگ نظري و محدودانديشي براي تأمين و جلب منافع منطقه خاص جغرافيايي با هدف مصالحي عمومي و جهان شمولي برنامه هاي اسلامي؛
۷. تأسيس پژوهشگده و مراکز مطالعاتي اقتصاد حج؛
۸. تأسيس مراکز عرضه کالاهاي مسلمين و نمايشگاه جهت معرفي محصولات کشورهاي اسلامي؛
۹. برگزاری کنفرانس اقتصادي وآسيبها، تهديددها، فرصتها در بين حجاج و زائرين.

◀ منابع

۱. بابويه شيخ صدوق، محمدبن علي، من لايحضره الفقيه، جامعه مدرسین، حوزه علميه قم، ۱۴۰۴.
۲. بحرانی، سیدهاشم، البرهان في تفسير القرآن، انتشارات دارالتفسير، ۱۴۱۷.
۳. طبرسي، فضل بن حسن، مجمع البيان في تفسير القرآن، داراحياء التراث اسلامي، بيروت، ۱۴۲۰.
۴. كليني، محمدبن يعقوب، اصول كافي، دارالكتب الاسلاميه، تهران، ۱۳۶۵.
۵. صبحي صالح، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتي، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، ۱۳۷۶.
۶. حرّ عاملي، محمدبن حسن، وسايل الشيعه، تحقيق حمدرازي، داراحياء التراث، ۱۴۲۱.
۷. نوري، ميرزا حسن، مستدرک الوسائل، قم، انتشارات مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۷.
۸. وبر مارکس، اخلاق پرستان و روح سرمايه داري، ترجمه عبدالکریم رشيديان، تهران، انتشارات علمي و فرهنگي، ۱۳۷۳.
۹. دانش، جابر، جامعه شناسي دين، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامي، ۱۳۸۵.
۱۰. ويليام، گودوين، عربستان سعودي، ترجمه فاطمه شاداب، انتشارات، ققنوس، ۱۳۸۳.
۱۱. صديق اورعي، غلامرضا، برسي مسايل اجتماعي، انتشارات، کتاب امروز، ۱۳۷۵.
۱۲. مرکز اسناد انقلاب اسلامي، صحيفه نور، ۱۳۷۶.
۱۳. فصلنامه ميقات حج، سال نوزدهم، ۱۳۸۹.
۱۴. فرهنگ نامه اسرار و معارف حج، معاونت امور روحانيون، انتشارات دارالحدیث، ۱۳۸۶.
۱۵. ناصح علوان، عبدالله، همکاري هاي اجتماعي در اسلام، ترجمه محمد صالح سعیدی، انتشارات پیام، ۱۳۷۳.

ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت

سید احمد سیادت^۱

احسان صائمی^۲

چکیده

ابعاد اقتصادی و مالی حج و عمره از جمله مباحثی است که امروزه به نوعی تمام افرادی که به حج مشرف می‌شوند، به آن دچار هستند در آیه معروف حج، عبارت‌ها و کلماتی وجود دارد که نشان می‌دهد مسئله حج با ابعاد اقتصادی، فرهنگی و عبادی آمیخته است. همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در فرا خواندن مردم به حج‌گزاری، دنیا و آخرت را با هم مطرح می‌کنند. با توجه به احادیث فراوانی که ابعاد اقتصادی حج را نشان می‌دهد، می‌توان دریافت که حج به همان میزان که عبادی است به همان قوت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است. واضح است که در میان جمعیت‌های مختلفی که از تمام نقاط گیتی هر ساله در مکه گرد هم می‌آیند افرادی هستند که در امور تجاری و اقتصادی تخصص دارند و مسلمانان اگر بخواهند به حکم اخوت اسلامی و به حکم این که هر مسلمانی وظیفه دارد به مسلمانان دیگر کمک و مساعدت نماید^۳ می‌توانند نیازمندی‌های یکدیگر را برطرف نمایند و درباره امور اقتصادی و تجاری و صنعتی به گفت‌وگو و تبادل نظر بپردازند. مقاله حاضر با هدف یافتن ابعاد اقتصادی و مالی حج از منظر قرآن و روایات و نیز بررسی آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی حج تهیه شده است. در این مقاله سعی شده است ضمن تبیین مباحث فوق به ارائه پیشنهادهایی

۱. استاد حوزه و دانشگاه - مدیر حج و کارگزار سازمان حج و زیارت استان سمنان.

۲. کارشناس دانشگاه سمنان و پژوهشگر مسائل مذهبی - کارگزار سازمان حج و زیارت استان سمنان.

۳. اصول کافی، ص ۳۷۹.



راهبردی پیرامون گسترش جهان‌شمول بعد اقتصادی حج ارائه برداریم.
 کلید واژه‌ها: حج، اقتصاد، قرآن و روایات، معیشت و اقتصاد مسلمین، امنیت اقتصادی.

مقدمه

خانه خدا هر ساله در تمامی روزهای سال به خصوص در ایام حج واجب، میزبان خیل عظیمی از انسان‌های عاشق و مسلمانی است که از سرتاسر دنیا به نیت حج و سفر زیارتی پای در مکه معظمه می‌گذارند و پس از انجام فرائض دینی به خرید و تجارت می‌پردازند. مسئله مهمی که نگارنده را بر آن داشت تا در این خصوص مطالبی را به رشته تحریر درآورد، حجم زیاد مبادلات اقتصادی در این موسم است که به یقین بهره اصلی را از جیب مسلمانان به شرکت‌های عمدتاً غیر مسلمانی سرازیر می‌کند که تنها با رعایت نکات ساده‌ای همچون بازاریابی و پژوهش مناسب از نیازهای کمی و کیفی خریداران در زمان و مکان مناسب بهره می‌برند. بنابراین بهتر است اندکی به اقتصاد اسلامی و نیازها و فواید آن پرداخته شود تا مسئولان عالی‌رتبه کشورهای اسلامی با درک نیازهای مسلمانان به تولید کالاهایی بپردازند که مورد نیاز و درخواست آنهاست تا با دست خودمان دشمنان را تقویت نکنیم و کیسه خود را تهی و کشور خود را از تولید و منافع مربوط پس از آن محروم کنیم.

هر یک از احکام و شرایع حتی عبادی آنها دارای آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی است. چرا که شریعت اسلامی تامين کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت و مدافع مصالح و منافع جامعه بشری در همه ابعاد به هم پیوسته حیات است.

این ویژگی، یعنی «عنایت به معیشت و اقتصاد جامعه اسلامی» به‌ویژه در حج، به دلیل جهان‌شمولی‌اش بیشتر جلب نظر می‌کند و اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین‌کننده آن در عزت و عظمت امت و با توجه به ضرورت توانمندی اقتصادی در دستیابی به استقلال و اقتدار مسلمین برای امور معیشتی و اقتصادی و تجاری در موسم حج، راهکارهایی را گشوده است که آیات و روایات فقه و سیره اسلامی بیانگر آن می‌باشد.

کنگره جهانی حج، دربرگیرنده منافع مسلمین است و زائران کشورهای اسلامی در این کنگره، از آن منافع بهره‌مند می‌شوند چنانکه خداوند تعالی در آیه «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...»^۱ به حج‌گزاران تذکر می‌دهد که ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و تحصیل ره توشه تقوا مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره گیرند.

مرحوم طبرسی گوید: مفاد این آیه رخصت دادن به کسب و تجارت، پس از انجام مناسک حج

۱. سوره بقره آیه ۱۹۸

است و این در روایات ائمه معصومین علیهم السلام آمده است [۱].

و نیز عیاشی از امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه فوق چنین روایت کرده است: «مقصود از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است، هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، در موسم به خرید و فروش پردازد» [۲].

شایان گفتن است: از همان آغاز که ام القرای توحید تاسیس شد در دعای حضرت ابراهیم علیه السلام آمده که ضمن نیایش با خدای خود گفت: ﴿...وَازْرُقُهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾^۱ و بدین گونه از خداوند خواست خاندان خود و ساکنان این سرزمین مقدس را از ثمرات، روزی دهد و در آن بیابان خشک و سوزان، نعمت‌های خویش را ارزانی دارد تا آنان سپاسگوی حق باشند.

از این جا استفاده می‌شود که مسئله رزق و معیشت در سرزمین حرم و جوار کعبه نیز جایگاه مهم خود را در حیات مادی و معنوی امت موحد دارد و حضرت خلیل علیه السلام آن را در دعای خود منظور داشته است. و چنین شد و اراده خداوندی بر این تعلق گرفت که آن وادی بی حاصل و بی آب و علف همیشه آباد و پررونق باشد و از نعمت‌های فراوان برخوردار گردد. قرآن از این عنایات خداوندی که همواره استمرار داشته و خواهد داشت، بدینگونه سخن می‌گوید: ﴿أَلَمْ نَمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُحْيِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾؛ «آیا حرم امنی در اختیار آنان نهادیم که همه نوع ثمرات و کالاهای بدن سوی برده می‌شود.» و گرنه چگونه باور کردنی است شهری که در میان سنگ‌های سخت و صخره‌های سیاه و کوه‌های دست اندر گریبان محاصره شده بتواند بارانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر جهان باشد.

ضرورت و اهمیت موضوع تحقیق در بعد اقتصادی حج

امروزه اهمیت «توسعه اقتصادی» و نقش بارز آن در بنا نهادن جامعه‌ای آرمانی، بر هیچ کس پوشیده نیست تا آنجا که می‌توان آن را از اولویت‌های دنیای امروز دانست، اولویتی که براساس آن بسیاری از محاسبات و معادلات جهانی شکل می‌گیرد. جست‌وجو در متون اسلامی در این زمینه، نشان می‌دهد که اسلام در پرداختن به مسائل و مباحث مربوط به توسعه اقتصادی، از همه مذاهب و مکاتب دیگر پیشی گرفته است.

در دیدگاه اسلامی، توسعه اقتصادی برای جامعه، دستاورد برنامه‌های اسلام در اجرای احکام الهی و جامعه عمل پوشاندن به تعالیم آسمانی است تا آنجا که نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله هر روز پس از نماز صبح به گونه‌ای که اصحاب صدایشان را بشنوند در کنار دعا برای اصلاح دین و آخرت، سه مرتبه این جملات را می‌فرمودند:

۱. سوره ابراهیم آیه ۳۷.

۲. سوره قصص آیه ۵۷.



اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي جَعَلْتَ فِيهَا مَعَاشِي. [۳]

بار خدایا! دنیای مرا به سامان آور؛ همان را که مایه زندگانی من قرار داده‌ای.

در این دیدگاه، جامعه انسانی هر گاه فرصت یابد تا دین خدا را به شیوه‌ای درست در زمین جاری سازد، شاهد شکوفایی اقتصادی - بیش از آن‌چه در تصورش گنجد - خواهد بود. و چنین روزی بی‌شک خواهد آمد. اسلام، پدیده ثروتمندی جامعه را از نعمت‌های خداوند برای انسان قلمداد می‌کند و مردم را برمی‌انگیزد که این نعمت را پاس دارند و نیز از ایشان می‌خواهد که ثروت را در مسیری که به تکامل آنان بینجامد، به کار گیرند [۴].

چنانچه در کلمات امیرالمومنین علیه السلام مکرراً به نعمت بودن ثروت اشاره شده است:

إِنَّ مِنَ النَّعْمِ سَعَةَ الْمَالِ [۵].

ثروت فراوان، از نعمت‌ها است.

نِعْمَ الْبَرَكَاتُ سَعَةُ الرِّزْقِ [۶].

گشاده روزی، چه نیکو برکتی است!

مِنْ هَنِيءِ النَّعْمِ سَعَةُ الْأَرْزَاقِ [۷].

از نعمت‌های گوارا، گشادگی روزی است.

در این نظرگاه، ثروت بهترین یاور تقوا و خودسازی است که رادمردی را آشکار می‌سازد. کاستی‌ها و عیب‌ها را می‌پوشاند. آرامش و ثبات درون را در پی می‌آورد. پاداش کسی را که از آن به نیکی و درستی بهره ببرد، افزون می‌کند؛ و در یک کلام، مایه پایداری دین و دنیا است [۸].

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ الْغِنَى [۹].

چه یاور خوبی است توانگری برای تقوای خدایی!

پیشوایان و راهبران بزرگ اسلام، پیشگامان عرصه توسعه اقتصادی بودند. ایشان را که می‌نگری همّت‌هاشان را در تلاش سختکوشانه و پیوسته صرف می‌کنند و از پروردگار خویش خاضعانه می‌خواهند که از فقر نجاتشان بخشد و از تنگنای اقتصادی دورشان دارد [۱۰].

در جانب دیگر این دیدگاه، می‌نگریم که اسلام، واپس‌ماندگی اقتصادی را نکوهش می‌کند و آن را از گونه‌های بلا و مصیبت و نیز از مجازات‌های خداوند و نشانه خشم او و ناخشنودی‌اش از جامعه می‌شمارد [۱۱].

﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ [۱۲].

و خداوند شهری را مثل می‌زند که امن و آرام بود، روزی آن به فراوانی از هر جای می‌رسید، اما

[مردم آن] نعمت‌های خدای را ناسپاسی کردند. پس خدا به سزای آنچه می‌کردند، جامه گرسنگی و ترس به [مردم] آن چشانید.

امام علی علیه السلام می‌فرماید:

مَا ضَرَبَ اللَّهُ الْعِبَادَ بِسَوِّطٍ أَوْجَعَ مِنَ الْفَقْرِ [۱۳].

خداوند، بندگان را با تازیانه‌ای درد آورتر از فقر نمی‌زند.

در آینه اسلام، فقر سزاوار نکوهش است و همه نیروهای ویرانگری و تباه‌سازی در آن گرد آمده. هم عامل نادانی است و هم زمینه‌ساز بد رفتاری. فقر ریشه انواع فساد و تباهی است که نا آرامی‌های روحی و جسمی در سطوح فردی و اجتماعی از آن زاییده می‌شود. لذا با توجه به اهمیت اقتصاد در دین مبین اسلام و هم چنین نام گذاری سال جاری به نام سال جهاد اقتصادی از سوی مقام معظم رهبری بر آن شدیم تا به ابعاد اقتصادی حج پرداخته و آن را مورد بررسی قرار دهیم.

پرداختن به تجارت اسلامی، حلقه مفقوده حج

در دوران جاهلیت هنگام انجام مراسم حج، معامله و تجارت و مسافربری و حمل و نقل بار را حرام و گناه می‌دانستند و کسانی که چنین می‌کردند حجتشان را باطل به حساب می‌آوردند. مسلمانان در ایام حج طبعاً منتظر بودند بدانند آیا این حکم زمان جاهلیت در اسلام هم صادق است؟ یا بی‌اعتبار است. همانطور که گفته شد آیه شریفه «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ»^۱ آن حکم یعنی گناه بودن معامله را در ایام حج نادرست دانست و اعلام نمود که در موسم حج هیچگونه منعی در مورد معامله و امور اقتصادی وجود ندارد و آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ»^۲ نیز دلالت دارد که مردم در ایام حج از مزایای مادی نیز استفاده ببرند و از نعمت‌های خداوندی بهره گیرند و سودی به دست آورند و برای رونق بخشیدن اقتصادیات تلاش و کوشش کنند [۱۴].

آری از دینی که ضامن سعادت مادی و معنوی بشر است جز این انتظار نمی‌رود.

در پاسخ به این پرسش که اگر حج یک عبادت و سیر و سفر الی الله است، چگونه می‌توان مقاصد مادی را در آن جای داد؟ باید گفت: هرگاه دنیا با آخرت هماهنگ و در جهت «رضای حق» و «مصلحت خلق» باشد در بینش اسلامی نه تنها مذموم و نکوهیده نیست بلکه مطلوب و ضروری است. شریعت اسلام آموزه‌ای است از تکالیف و احکامی که «معاش» و «معاد» را در بر داشته، با ملاحظه این نکته که معیشت مقدمه سعادت آخرت است. در حج نیز مقاصد دنیوی و اخروی با همین فلسفه لحاظ

۱. سوره بقره آیه ۱۹۸.

۲. سوره حج آیه ۲۸.



شده است و بلکه عنایت به مسائل معیشتی، بازرگانی و اقتصادی در حج، پررنگ‌تر از دیگر احکام شریعت به چشم می‌خورد.

پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید: «مَنْ أَرَادَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ فَلْيُؤَمِّمْ هَذَا الْبَيْتَ». «کسی که خواهان دنیا و آخرت است، باید آهنگ این خانه کند» [۱۵].

و نیز می‌فرماید: «حُجُّوا تَسْتَعْنُوا». «حج به‌جای آورید تا بی‌نیاز گردید» [۱۶]. شاید رمز و نکته کلام نبوی این باشد که اصولاً حج بار مالی قابل توجهی را می‌طلبد و افزون بر آن، مشکلاتی را در بر دارد که طبیعت این سفر است و گاه می‌شود که علاقه به ثروت و وسوسه‌های نفسانی و شیطانی، آدمی را از بذل و خرج در این سفر دشوار باز دارد و آن‌گاه خانه خدا که برای مصلحت خلق برپا است، خلوت می‌شود و شکوه امت اسلامی کم‌رنگ می‌گردد. لذا خداوند آن را با منافع دنیوی نیز همراه ساخته و وعده خیر و استغنا به زائران داده است تا از سنگینی هزینه‌ها نهراسند و به هر بهایی، حج خانه خدا کنند. در عمل و تجربه نیز چنین بوده که حج نه تنها زیان مالی به بار نیاورده، بلکه سبب توسعه رزق و استغنا و بی‌نیازی بوده است.

همانگونه که در کلام گهربار پیامبر گرامی ﷺ دیدیم و امام علی بن الحسین (علیه السلام) می‌فرماید:

حُجُّوا وَ اعْتَمِرُوا تَصِحَّ أَبْدَانُكُمْ وَ تَتَّسِعَ أَرْزَاقُكُمْ وَ تُكْفَوْنَ مَتُونَاتِ عِيَالِكُمْ.

حج و عمره به‌جای آورید تا بدن‌هایتان سالم بماند و روزیتان گشاده گردد و مخارج خانواده‌تان تأمین شود.

امیرالمؤمنین (علیه السلام) طی خطبه‌ای با اشاره به نقش حج در نفی فقر و زدودن گناه می‌فرماید:

حَجُّ الْبَيْتِ وَ اعْتِمَارُهُ فَإِنَّهَا يُنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَ يَرْحَضَانِ الدَّنْبَ.

حج و عمره خانه خدا فقر را از میان برمی‌دارد و گناهان را پاک می‌کند.

جالب آنکه برخی روایات علاوه بر بیان آثار مثبت حج در تأمین حوایج مادی و گشادگی روزی و رفع نیازمندی و فقر، به آثار منفی ترک حج نیز اشاره شده و صراحتاً بیان می‌کند که اگر کسی با داشتن توان مالی و استطاعت، این فریضه عظیم را ترک کند، باید از عواقب این گناه و تهی‌دستی هراسان باشد. پیامبر خدا ﷺ در خطبه «الغدیر» فرمود:

مَعَاشِرَ النَّاسِ حُجُّوا الْبَيْتَ فَمَا وَرَدَهُ أَهْلُ بَيْتِ إِلَّا اسْتَعْنُوا وَ لَا تَخَلَّفُوا عَنْهُ إِلَّا انْفَقَرُوا.

ای مردم، برای حج رهسپار بیت الله شوید؛ زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند مگر آنکه بی‌نیاز گشتند و تخلف نمودند مگر آنکه فقیر و تهی‌دست شدند.

از قول امام صادق و امام کاظم (علیه السلام) نیز در روایتی آمده است: «الْحَاجُّ لَا يَمْلِكُ أَبَدًا قُلْتُ وَ مَا الْإِمْلَاقُ؟ قَالَ: الْإِفْلَاسُ، ثُمَّ قَالَ: وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ». حج گزار هرگز تهی دست و ورشکسته نگردد.

امام صادق (علیه السلام) در روایتی دیگر به بیان آثار اقتصادی و معیشتی حج پرداخته و در پاسخ به «هشام بن حکم» که فلسفه وجوب حج را می پرسد، چنین می فرماید:

فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لِيَتَعَارَفُوا وَيَتَزَيَّجَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ وَيَلْتَفِعَ بِذَلِكَ الْمَكَارِي وَالْجَلَالَ وَيَتَعَرَفَ آثَارُ رَسُولِ اللَّهِ (ﷺ) وَتُعْرَفَ أَخْبَارُهُ وَيَذْكَرَ وَلَا يَنْسِي وَ لَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِتْمًا يَتَكَلَّمُونَ عَلَى بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا وَ حَرَبَتِ الْبِلَادُ وَ سَقَطَتِ الْجَلْبُ وَالْأَرْبَاحُ وَ عَمِيَتِ الْأَخْبَارُ وَ لَمْ تَقْفُوا عَلَى ذَلِكَ ...

مقرر شد تا مردم از شرق و غرب به این سرزمین بیایند و یکدیگر را بشناسند و همه گروه‌ها از تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهر دیگر بهره گیرند. و چارپادار و شتربان سود برند و آثار و اخبار پیامبر خدا شناخته شود و در خاطره‌ها تجدید گردد و فراموش نشود و اگر قسار بود هر جمعیتی تنها از کشورها و شهرهای خودشان و حوادث و مسائل منطقه‌ای سخن بگویند مردم نابود می شدند و شهرها ویران می گردید و بازرگانی و سودآوری تعطیل می شد و اخبار و حوادث در پرده ابهام می ماند و کسی بر آنها آگاهی نمی یافت.

چنان که ملاحظه می کنیم: امام صادق (علیه السلام) در این روایت به آثار جهان شمول حج توجه داده و مسائلی را یادآور شده اند:

۱. اطلاع و آگاهی از آثار پیامبر خدا (ﷺ) که در این سرزمین پربرکت پا به عرصه وجود نهاد و بزرگترین مکتب آسمانی را پی افکند و آثار جاودانش خاطره وحی و رسالت و مجاهدت‌ها را در اذهان تداعی می کند که این موضوع در بعد فرهنگی جای تشریح و بیان دارد.

۲. آشنایی مسلمانان با یکدیگر در این کنگره عظیم جهانی و تبادل نظر در مسائل جهانی مسلمان و خروج از حصار تنگ نژاد و سرزمین و رنگ و سایر مشخصه‌های اقلیمی و پیوستن به اقیانوس بی کران امت اسلامی و جهان انسانی و چنگ زدن به ریمان الهی که جهان اسلام را به صورت یک پیکر در آورده تا در جهت حل مشکلات و دردها و رنج‌ها، رایزنی و چاره اندیشی کنند، در بعد اجتماعی و سیاسی جای بحث فراوان دارد.

۳. فراگیر بودن منافع حج نسبت به عموم مسلمین و بلکه عموم مردم جهان، از حج گزار و غیر آنها که از این دریای متلاطم و چشمه فیاض، هر گروهی حسب حال و استعداد خود به نوعی بهره گیرند.

[۱۷].

در بازار اقتصادی حج، عربستان سعودی سالیانه ۳۰ میلیارد دلار در موسم حج کسب درآمد می کند. در همین حال «عبدالغنی انصار»، عضو کمیته گردشگری اتاق بازرگانی مدینه منوره گفت: درآمد اقتصاد عربستان در بخش عمره، امسال به ۳۳/۸ میلیارد ریال می رسد که این میزان بالاترین درآمد از زمان آغاز قانون جدید عمره در سال ۲۰۰۰ است.



کشور عربستان سعودی با بیش از ۲۱ میلیون جمعیت که براساس برآورد صندوق بین المللی پول^۱، امسال بیش از ۳۲۰ میلیارد دلار درآمد نفتی خواهد شد، سالانه از برگزاری موسم حج بیش از ۳۰ میلیارد دلار درآمد کسب می کند.

عربستان که هم اکنون به طور متوسط روزانه ۹/۵ میلیون بشکه نفت خام تولید و از این میزان حدود ۶/۲ میلیون بشکه آن را صادر می کند، سالیانه پذیرای ۲۲ میلیون زائر از کشورهای مختلف اسلامی است که از این تعداد، بیش از ۲/۵ میلیون زائر مربوط به حج تمتع است. برآوردها نشان می دهد که سالانه ایرانیان در موسم حج به طور متوسط بیش از ۵ میلیارد دلار در عربستان سعودی هزینه می کنند [۱۸].

تاکید بر اینکه دولت عربستان نباید با تنگ نظری و محدودنگری، تنها به مصالح و منافع خود و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشد که این نوع تفکر، جهان را به ویرانی می کشد و سرنوشت انسانها را تباہ می سازد و این با فلسفه و بینش جهان شمول اسلام و انسان دوستی و نگرش فراملیتی و برون مرزی آن در تضاد است. اسلام آیین بشریت است، پس در اجتماع عظیم حج باید مصالح همه انسانها و همه کشورها مدنظر قرار گیرد تا منافع آن فراگیر شود تا ﴿...قیاماً لِلنَّاسِ...﴾ تحقق پذیرد.

با تاسف، کشورهای اسلامی از چنین فرصتی غفلت ورزیده و سرزمین وحی را با مظاهر صادرات بیگانگان پوشش داده اند. بازار مکه و مدینه امروزه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است. در آنجا محصولات کشورهای اسلامی کمتر به چشم می خورد و عمده سوداگران اصلی این بازار، غیر مسلمانان و حتی برخی از دشمنان اسلام هستند که انبوه ثروت و ارز مسلمانان را به تاراج می برند و به کمپانیها و کارخانهها و جیب سرمایه داران بیگانه، واریز می کنند.

هر چند رسم خرید سوغات جزء رسوم پسنندیده ای است که مورد توصیه ائمه اطهار علیهم السلام نیز قرار گرفته است ولی افراط در خرید وسایل از کشور عربستان باعث شده است، عملاً هر ساله میلیونها دلار ارز از کشور توسط حجاج خارج شده و به جیب مغازه داران عربی و از همه مهم تر تولید کنندگان چینی و آسیای جنوب شرقی سرازیر شود و حج عملاً به یک بازار بزرگ فروش تولیدات کشور چین، تبدیل شده است و چینیها خیلی بیشتر از مسلمانان در آرزوی ورود حجاج به عربستان هستند. علاوه بر این که خرید و گشت و گذار در بازارهای مکه و مدینه عملاً فرصت مغتنم و در بسیاری از موارد تکرار نشدنی تشریف به خانه خدا و حرم نبوی را از انسان سلب می کند، بلکه موجب اتلاف منابع و سرمایه های ملی نیز می شود. هر چند در سالهای اخیر میزان ارز مسافرتی اختصاص یافته به حجاج کاهش پیدا کرده است تا از این معضل پیشگیری به عمل آید، ولی خیلی از حاجیان با خرید ارز از

۱. International monetary fund.

بازار آزاد تلاش می کنند در افزایش تعداد ساک های خود بر دیگر همسفران، پیشی بگیرند. حل این معضل احتیاج به یک فرهنگ سازی عظیم دارد که انتظار می رود کل جامعه در این مورد بسیج شود.

تجارت اسلامی ضمن فریضه حج نه مقدم بر آن

در سفر حج به کسب و تجارت اجازه داده شده و چنانکه اشاره کردیم فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است و تجارت و کسب در سفر حج، خود عاملی است در برگزاری این فریضه جهان شمول و تامین معاش گروهی از زائران که اگر کسب و تجارت نکنند، قادر به تامین هزینه سفر خود نیستند. از این رو، رخصت داده شده که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن در چهارچوب شرع و به تناسب شئون بهره گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بالا رفته و اجتماع حج فزونی گیرد.

«معاویه بن عمار» می گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد، حج او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است [۱۹].

همانا هدف اصلی و علت غایی در هر عبادتی از جمله حج و عمره توجه به خدا و طلب قرب او و تحصیل آخرت است. این مقصد اساسی را هرگز نباید با اغراض دنیوی و اهداف مادی کمرنگ ساخت. بنابراین، هرگاه از آثار مادی و کسب و تجارت و اقتصاد و معیشت سخن به میان می آید، جنبه ضمنی دارد زیرا در اسلام، مادیات مقدمه معنویات است و دنیا مقدمه آخرت. از این رو در روایات آمده است:

الحج و العمره سوقان من اسواق الاخره...

حج و عمره دو بازارند از بازارهای آخرت، آن کس که به این دو تمسک جوید در زمره میهمانان خدا است اگر او را زنده بدارد گناهی برای وی باقی نگذارد و اگر بمیراند او را در بهشت برین جای دهد. [۲۰]

به همین دلیل از کسانی که حج را وسیله تفریح و تجارت و تکدی قرار می دهند نکوهش شده است.

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در روایتی که از آینده خبر می دهد و از کسانی که حج را وسیله مقاصد مادی قرار داده اند، با لحن انتقادی می فرماید: «برای مردم زمانی می رسد که حج زمامدارشان برای تفریح و تفرج و حج توانگران برای تجارت و زراندوزی و حج مستمندان برای سوال و تکدی گری است.» [۲۱]

در بدو امر چنین به نظر می رسد میان روایاتی که از کسب و تجارت در حج نکوهش کرده و روایاتی که کسب و تجارت را مجاز می دانند و بلکه بدان توصیه می کنند، تناقض وجود دارد. این نکته



مورد توجه فقها و محدثین ما بوده است و به حل آن پرداخته‌اند.

محدث بزرگ، مرحوم «شیخ حر عاملی» در مقام جمع این روایات می‌گوید: «روایت پیامبر ﷺ (که حج اغنیا را تجارت می‌داند) بر بطلان حج دلالت ندارد و در مقام نکوهش نیست بلکه صرفاً جنبه اخباری دارد و یا در مقام نکوهش کسانی است که به قصد تفرج و تجارت به حج می‌روند و یا بیانگر کراهت آمیختن سفر حج به تجارت و امثال آن می‌باشد.

در هر حال مسلم است که هر عبادتی، اگر با انگیزه مادی و بدون قصد تقرب انجام شود، نه تاثیر معنوی دارد و نه مسقط تکلیف است و حج نیز چنین است. فلسفه بنیادین حج آهنگ خدا و آخرت و انقطاع از خلق و پیوستن به حق است و ابراهیم‌وار از همه تعلقات رهیدن و از زندان طبیعت خلاص شدن. بنابراین بر حج گزاران است که این سفر معنوی و الهی را با مقاصد دنیوی و مادی نیالایند و معنویت حج را کمرنگ نکنند. وظیفه روحانیون و راهنمایان این است که زائران خانه خدا و مسافران دیار وحی را پیش از سفر و در سفر، به فلسفه حج توجه دهند و تفهیم کنند زائری که پس از عمری انتظار، توفیق حج یا عمره به دست آورده، دریغ است که لحظه‌های شیرین و گرانقدر این سفر روحانی را خرج بازار و خیابان و سرگرمی کند و به داد و ستد و سود و سودا پردازد. به خصوص آنکه برخی حرکات زنده در انتظار حجاج کشورهای دیگر برای زائران ما موجب وهن است و باید از آن به‌طور جدی پرهیز نمود. غرض از این تذکر این نیست که بعد اقتصادی حج نادیده گرفته شود که «هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد».

کسب و تجارت در حج و عمره برای برخی از زائران و غیر زائران امری ضروری است که در روایات هم بدان مثال زده شده است. زائرانی که قوام معیشت و تامین زندگی‌شان به خرید و فروش و استفاده از این بازار بستگی دارد. بسیاری از زائران که در حوالی مکه و مدینه زندگی می‌کنند و در موسم حج حاضر می‌شوند، مردمی هستند فقیر و توشه سفر آنان همان است که به هنگام موسم، در خرید و فروش به دست می‌آورند و یا ذخیره مخارج خانواده خود، در طول سال می‌کنند. برای آنها کسب و تجارت موضوعیت دارد و برخی رانندگان هستند که اجیر می‌شوند و در ضمن خدمت حجاج مناسک حج را نیز انجام می‌دهند. برخی خدمه‌ای هستند که به برکت خدمت، توفیق مناسک را نیز به دست می‌آورند. آمار این گونه زائران به صدها هزار بالغ می‌گردد و همه ساله چنین زائرانی در موسم حضور دارند. شارع مقدس اسلام راه را بر ایشان بسته و علاوه بر اینکه خدمات این زائران به زائران دیگر نیز در برگزاری حج لازم و در مجموع خدمات متقابل این گروه‌ها در سفر پر مشقت حج اجتناب‌ناپذیر است و منافعی با عبادت و قصد تقرب هم نیست.

لازم به یادآوری است که درباره امور بازرگانی و اقتصادی در مراسم حج، باید به‌طور ضمنی گفتگو به عمل آید و آن چنان نباشد که بر جنبه‌های معنوی مقدم گردد و در اولویت قرار گیرد و

چنان که معلوم است حجاج پس از انجام مناسک و نیز پیش از آن، فرصت کافی برای این گونه فعالیت‌ها دارند.

ارائه پیشنهادات پیرامون گسترش جهان‌شمول بعد اقتصادی حج:

۱. ایجاد اتاق‌های فکر، برگزاری همایشها، برقراری ارتباط بیشتر بین بعثه‌های کشورهای اسلامی و ارائه راهکارهایی برای فعال شدن بازار مسلمین در عربستان.

نظیر آن‌چه که بعثه مقام معظم رهبری طی دو سال گذشته اقدام به برگزاری همایش‌هایی در کشورهای روسیه، پاکستان، تاجیکستان، الجزایر، تونس و تانزانیا نموده است. [۲۲]

۲. پیشنهاد ایجاد دانشکده اقتصاد اسلامی و تحقیق در مورد موضوعات مبتلا به جامعه مسلمین در این بخش.

۳. حمایت از پایان نامه‌های ارشد و دکترا در زمینه حج، حداقل کاری است که باید صورت گیرد و در مرحله بعد، چنانچه به لحاظ نظری زیر بناهای مسائل علمی و پژوهشی مشخص شد، باید آن را در سطح ملی و کشورهای اسلامی با برگزاری سمینارهای بین‌المللی به سازمانهای اسلامی مطرح و اقدام به برگزاری کارگاههای آموزشی برای سایر کشورهای اسلامی نمائیم.

۴. ایجاد بازارهای مشترک اسلامی

عمده نیاز زائران می‌تواند از کشورهای اسلامی و به وسیله شرکت‌ها و بخش‌های اقتصادی مسلمین و دولت‌های اسلامی تامین گردد و در این صورت روا نیست کالایی که امکان تهیه آن از کشورهای اسلامی وجود دارد، از کشورهای دیگر تهیه شود که در برخی موارد علاوه بر جنبه اقتصادی، خالی از شبهات شرعی هم نیست. اگر کشورهای اسلامی با برنامه‌ای سنجیده و حساب شده با یکدیگر همکاری داشته باشند، می‌توانند بسیاری از این نوع کالاها را خود تهیه و با آرم و نشان کشور اسلامی عرضه نمایند. در چنین صورتی است که آثار کلان اقتصادی حج در مجموعه جامعه اسلامی نمودار می‌گردد و میلیون‌ها نفر از دست اندرکاران تولید بهره می‌برند و توان اقتصادی مسلمین که زیربنای بسیاری از مسائل دیگر است، بالا می‌رود. تشکیل بازار مشترک اسلامی در حج بهترین فرصتی است برای کشورهای مسلمان تا این پیوند و مشارکت اقتصادی در طول سالها با برجا بماند و بدان وسیله با فقر و بیکاری که دو عامل عمده مفاسدند مبارزه شود. تاثیر چنین پروژه‌ای بر سایر ابعاد زندگی مسلمین چون بعد فرهنگی - سیاسی غیر قابل انکار است. در عصری که دشمنان اسلام برای جهانی سازی کشورها با هدف وابستگی دائم ملت‌ها تلاش می‌کنند، مسلمین می‌توانند برای جهانی شدن مکتب و آرمان خود با اهداف انسانی و الهی با یک عزم عمومی گام بردارند و وحدت امت را پایه‌ریزی کنند. جمعیت‌ها و تشکلهای بین‌الملل اسلامی می‌بایست در این راستا حرکت کنند و به



صرف شعار و اجلاس و تعارفات، بسنده نکنند.

۵. گسترش اقدامات بانک توسعه اسلامی^۱

بانک توسعه اسلامی یک بنگاه مالی بین المللی و زیر مجموعه سازمان کنفرانس اسلامی است که به منظور گسترش خدمات مشاوره و مالی کشورهای اسلامی در دسامبر ۱۹۷۳ در شهر جدّه عربستان سعودی تاسیس شد.

بانک توسعه اسلامی، با هدف پیشبرد توسعه اقتصادی و پیشرفت اجتماعی کشورهای عضو و جوامع مسلمان کشورهای غیر عضو، در سراسر جهان براساس اصول و شریعت اسلامی به وجود آمده است.

وظایف بانک توسعه اسلامی

وظایف بانک، شامل ارائه کمک‌های مالی به طرق مختلف برای افزایش ثروت و کاهش فقر با اعطای وام برای فعال کردن پروژه‌های مهم و استراتژیک کشورهای عضو و ارائه کمک‌های مالی و فنی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورهای عضو می‌باشد. ایجاد صندوق وقف، ارائه کمک‌های ویژه مجامع اسلامی در کشورهای غیر عضو و بازرسی عملکرد و مخارج این صندوق‌ها، مساعدت در توسعه تجارت خارجی کشورهای عضو و به‌ویژه بین اعضای بانک، ارائه کمک‌های فنی به کشورهای عضو و بالا بردن میزان تسهیلات برای فعالیت‌های توسعه‌ای در کشورهای مسلمان از دیگر وظایف بانک می‌باشد. ضمناً مسائل مالی بانک کاملاً مطابق احکام شریعت اسلام می‌باشد.

خوشبختانه در سنوات اخیر مسئولیت کشتارگاه‌های محدوده جغرافیایی منا و نقاط نزدیک به آن را بانک توسعه اسلامی عهده‌دار گردیده و با در اختیار گرفتن کشتارگاه‌های تحت اختیار سازمان جهت جلوگیری از هدر رفتن گوشت قربانی اقدامات موثری نموده است.

این در حالیست که «احمد محمد علی» مدیر عامل بانک توسعه اسلامی طی مصاحبه‌ای با تشکر از حجاج و بعثه حج کشورهای مختلف و مسئولان حج این کشورها گفت: گوشت یک میلیون گوسفند قربانی طبق آن مقصدی که بعثه کشورها اعلام می‌کنند برای امور خیریه و طبق ضوابط شرعی به مستمندان و فقرا اختصاص می‌یابد. [۲۳]

رئیس سازمان حج و زیارت نیز از قربانی کردن ۹۹ هزار رأس گوسفند برای حجاج ایرانی و ایرانیان مقیم خارج کشور در عید قربان امسال در منا خبر داد و گفت: گوشت قربانی بعد از ذبح شرعی گوسفند، از تونل انجماد می‌گذرد و به روش بهداشتی نگهداری می‌شود و سپس از طریق بانک توسعه اسلامی براساس سفارش ایران به کشورهای مورد نظر و مردم مستمند اهدا می‌شود. [۲۴] وی گفت:

۱. Islamic development bank.

سال گذشته بخشی از گوشت قربانی بین سیل زدگان پاکستان و بخشی به فحطی زدگان آفریقا اهدا شد.

امید است که پنجاه و شش عضو این بانک با اتخاذ تدابیر لازم و حیاتی، گام‌های موثری را در روند بهبود اقتصاد مسلمین در موسم حج و عمره بردارند.

نتیجه گیری

۱. فعالیت‌های اقتصادی می‌تواند به برگزاری این مراسم عبادی - سیاسی یاری رساند.
۲. مردم بسیاری در پرتو حج امرار معاش می‌کنند و چرخه‌های اقتصادی به حرکت در می‌آید و عمران و آبادانی را به همراه می‌آورد.
۳. قدرت اقتصادی مسلمانان می‌تواند در صحنه بین المللی، آنان را مقتدر سازد و از وابستگی و طفیلی بودن در همه زمینه‌ها برهاند.
۴. از این رهگذر می‌توان تولید کار و اشتغال نمود و از حجم بیکاری کاست و علاوه بر آن زمینه بسیاری از مفاسد اخلاقی را از میان برد.
۵. حج فرصتی است که مسلمانان می‌توانند فرآورده‌های صنعتی، محصولات کشاورزی و سنتی و سایر تولیدات خود را در این بازار بین المللی اسلامی عرضه کنند و به صورت نمایشگاه بازرگانی در معرض دید جهانیان قرار دهند و مشوق یکدیگر به تولید و تکاپوی اقتصادی باشند و با همکاری یکدیگر، کشورهای اسلامی را به رشد و توسعه هدایت کنند و تبادل اطلاعات نمایند و از تجارب یکدیگر بهره گیرند.
۶. در موسم حج باید مصالح همه انسانها و همه کشورها مد نظر قرار گیرد تا همه انسانها از این رهگذر سود برند و بدین ترتیب تعاون بین المللی اسلامی در حج تحقق پذیرد.

◀ منابع

۱. مجمع البیان، ج ۲، ص ۵۲۷.
۲. البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۳۱، از تفسیر عیاشی.
۳. الأملی للطوسی: ۲۶۵ / ۱۵۸ و راجع سنن النسائی: ۷۳ / ۳. بنگرید به: ص ۳۷ (خوشبختی دنیا و آخرت).
۴. ر.ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج ۱، ص ۵۳.
۵. شرح نهج البلاغة: ۳۹۵ / ۳۳۷ / ۱۹؛ الأملی للطوسی: ۲۴۰ / ۱۴۶ عن أبي وَجزة السعدی عن أبيه نحوه، بحار الأنوار: ۷۲ / ۵۳ / ۸۳ نقلاً عن نهج البلاغة.
۶. غرر الحکم: ۹۸۸۳.
۷. غرر الحکم: ۹۲۸۹.

۸. ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج ۱، ص ۶۹.
۹. الکافی: ۱/۷۱/۵ عن السکونی عن الإمام الصادق عن آبائه عليهم السلام، من لا یحضره الفقیه: ۳/۱۵۶/۳۵۷، تحف العقول: ۴۹، الجعفریات: ۱۵۵، بحار الأنوار: ۱۱۶/۱۵۳/۷۷؛ مسند الشهاب: ۱۳۱۷/۲۶۰/۲ عن محمد بن المنکدر.
۱۰. ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج ۱، ص ۱۹۷ و ص ۵۵.
۱۱. ر. ک: توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث ج ۱، ص ۹۱.
۱۲. النحل: ۱۱۲.
۱۳. شرح نهج البلاغه: ۲۰ / ۳۰۱ / ۴۴۴.
۱۴. مجله مشکوه، نتایج اقتصادی، ص ۷۶
۱۵. وسائل الشیعه ج ۸ ص ۴.
۱۶. وسائل الشیعه ج ۸ ص ۴.
۱۷. وسائل الشیعه، ج ۸، ص ۷۵
۱۸. به نقل از سایت شیعه نیوز. تاریخ انتشار ۹۰/۶/۵
۱۹. میقات حج، مجله اسرا و معارف حج، مروری بر بعد اقتصادی حج ص ۳۶.
۲۰. من لا یحضره الفقیه، ج ۲ ص ۱۴۴
۲۱. وسائل الشیعه ج ۸ ص ۱۴۴.
۲۲. سایت حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. Hajj.ir.

حج و اقتصاد

حسن رمضان زاده

چکیده

در این مقاله، سعی شده است، مسائلی مرتبط با اهمیت حج در جهان اسلام و نقش و تأثیرگذاری آن در ایجاد اتحاد و همدلی در جامعه اسلامی و فواید اقتصادی حج در جامعه اسلامی و اقتصاد جهانی حج بررسی شود. البته در بخش‌های پایانی به آسیب‌های مربوط به تجارت در حج نیز اشاره شده است. نتیجه این مقاله، به نوعی بیان‌کننده رابطه عمیق حج و عمره، با مسئله تجارت و اقتصاد و تأثیرپذیری روند سفر حجاج در جامعه اسلامی است.

مقدمه

فرضه حج، همان‌طور که در زمینه‌های عبادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تأمل و بررسی می‌شود، در زمینه اقتصادی نیز، از قابلیت‌های اشکار و نهان فراوانی برخوردار است. تحلیل ابعاد گوناگون کنگره عبادی - سیاسی حج، نیازمند نگرش عمیق و همه‌جانبه‌ای است که می‌توان مطالعه را با شناخت آیات و روایات معصومین علیهم‌السلام درباره حج و پیامدها و اهداف آن آغاز کرد. همچنین با درک جنبه‌های گوناگون عبادی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی حج، از دیدگاه مفسران و دانشمندان اسلامی، با منزلت و اهمیت حج آشنا شد.

در این مقاله تلاش شده است رابطه‌ها و زمینه‌های موجود میان اقتصاد و حج، اعم از حج و عمره بررسی شود.

امروزه یکی از دغدغه‌های مسئولان سازمان حج و زیارت، سلامت در اقتصاد حج است که پس از پیروزی انقلاب اسلامی و احیای حج ابراهیمی، با تلاش مضاعف بنیان‌گذار و رهبر کبیر انقلاب اسلامی، سازمان حج و زیارت و سایر نهادهای علمی و فرهنگی، انجام شده است. چارچوب و ابعاد



این تحقیق، در راستای اهداف اقتصادی حج می‌باشد و تحلیل و بررسی سایر ابعاد، نیاز به تحقیق دیگری دارد. امیدواریم که این مقاله مفید و مؤثر واقع شود.

اهمیت حج

حج و انجام دادن مراسم عبادی آن، پیشینه‌ای به درازای تاریخ زمین دارد. براساس برخی از روایات، نخستین کسی که کعبه را بنا نهاد و اولین حج گزار، حضرت آدم بود. آن حضرت، پس از خروج از بهشت، برای جبران گذشته و کمال گرفتن از محضر رب، با راهنمایی فرشته خدا، به گزاردن مراسم حج هدایت شد. در روایات اسلامی، از حج پیامبران دیگر همچون حضرت نوح، ابراهیم، موسی، یونس، عیسی، داوود و سلیمان نیز سخن به میان آمده است. از سوی دیگر، حج، یکی از مهم‌ترین فرایض دین مبین اسلام نیز به حساب می‌آید. قرآن مجید، در عبارتی کوتاه و پر معنی می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾^۱ برای خدا، بر مردم است که به حج خانه او کنند آنهایی که عزم رفتن به سوی او دارند.

در ذیل همین آیه نیز می‌فرماید: ﴿وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾؛ و هر کس کفر ورزد (و حج را ترک کند، به خود زیان رسانده است). خداوند از همه جهانیان بی‌نیاز است. امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه شریفه ﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾^۱ می‌فرماید: کسی است که حج واجب خود را پیوسته به تأخیر می‌اندازد تا مرگ او فرا رسد. او در قیامت نابینا خواهد بود.

از سویی دیگر برای حج در روایات اسلامی آنچنان پاداش‌های عظیمی وارد شده است که درباره کمتر عملی دیده می‌شود. چنان‌که در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم:

کسانی که حج و عمره به‌جا آورند، میهمان خدا هستند. خدا هر چه بخواهد به آنها می‌دهد و هر دعایی کنند به اجابت می‌رسد. اگر درباره کسی شفاعت کنند، پذیرفته می‌شود... و اگر در این راه بمیرند، خداوند تمام گناهان آنها را می‌بخشد.

امام خمینی علیه السلام نیز که در حقیقت احیاگر حج ابراهیمی در چند سده اخیرند، توجه ویژه‌ای به جایگاه و اهمیت مناسک حج دارند. ایشان در خصوص اهمیت حج می‌فرمایند:

«فریضه حج در میان فرایض، از ویژگی خاصی برخوردار است و شاید جنبه سیاسی و اجتماعی آن بر جنبه‌های دیگرش غلبه داشته باشد. با آنکه جنبه عبادی‌اش نیز ویژگی خاصی دارد». همچنین مسلمانان فلسفه واقعی بسیاری از احکام الهی را در ک نکرده‌اند و حج را با آن همه راز و عظمت،

به صورت عبادتی خشک و حرکتی بی حاصل و بی ثمر می‌دانند. رهبر معظم انقلاب، همواره به برگزاری هر چه باشکوه‌تر فریضه حج تأکید می‌کنند. ایشان در خصوص اهمیت داخلی و خارجی فریضه حج، در مقطع فعلی می‌فرمایند:

از هر دو نظر، حج مهم است؛ هم برای درون خود ما، درون امت اسلامی و هم از لحاظ بین‌المللی. امت اسلامی را طی قرن‌ها، در طول سال‌های متمادی زمین‌گیر، ذلیل، خفیف، بی‌همت و ناامید کردند و با ابزارهای جدید خواستند معنویت، روحانیت و توجه و تضرع را در او تضعیف کنند. حج هم که این گرفتاری‌ها را ترمیم می‌کند، به آحاد امت اسلامی عزت و احساس اقتدار می‌دهد و امید می‌بخشد. حج درست این‌گونه است. اولین تأثیر حج، درون امت اسلامی و در دل‌های خود ماست. ما به حج احتیاج داریم؛ برای اینکه روحیه‌های خودمان را تقویت و ترمیم و احساس کنیم که ما به خدا متوکل و متکی و یک امتی بزرگ هستیم. از این طرف، تأثیر داخلی و از طرفی، تأثیر بین‌المللی مهم است. دشمن را تضعیف می‌کند. روحیه‌اش را در هم می‌شکند و عظمت اسلام را به رخ می‌کشد و نیز وحدت امت اسلامی را در مقابل دشمن آشکار می‌کند. ما به این احتیاج داریم.

اقتصاد جامعه اسلامی در حج

هر کدام از احکام و شرایع - حتی احکام عبادی - دارای آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی است؛ چراکه احکام اسلامی، تأمین‌کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت و مدافع، مصالح و منافع جامعه بشری در همه ابعاد به هم پیوسته حیات است. با توجه به ضروری بودن مصالح دنیوی و امور معیشتی، و اینکه کسب کردن برخی از ثواب و عقاب اخروی در گرو امور دنیوی است که این امر برای دستیابی به سعادت ابدی بشر اجتناب‌ناپذیر است، فرموده‌اند: «من لا معاش له لا معادله» این ویژگی یعنی: «عنایت به معیشت و اقتصاد جامعه اسلامی در حج» به دلیل جهان‌شمولی‌اش بیشتر جلب نظر می‌کند. اسلام با نگرش ویژه خود به مسئله حج و نقش تعیین‌کننده آن در عزت و عظمت امت، روش‌هایی ارائه می‌کند. همچنین با توجه به ضرورت توانمندی اقتصادی در دستیابی به استقلال و اقتدار مسلمانان، برای امور معیشتی و اقتصاد و تجاری در موسم، راهکارهایی گشوده است که آیات و روایات بیانگر آن می‌باشد.

کنگره جهانی حج، در برگیرنده منافع مسلمانان است. زائران کشورهای اسلامی، در این کنگره، از آن منافع بهره‌مند می‌شوند چنان‌که این آیه کریمه بیانگر است:

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا



الْبَائِسُ الْفَقِيرُ ﴿﴾

و مردم را دعوت عمومی به حج کن تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغر از هر راه دوری به سوی تو بیایند تا شاهد منافع گوناگون خویش باشند و در اتمام معینی نام خدا را بر چهارپایانی که به آنان داده است (به هنگام قربانی کردن) ببرند. سپس از گوشت آنها بخورید و بینوای فقیر را نیز احکام نمایید.

این آیات، به نکاتی در فلسفه حج اشاره می‌کند که عبارتند از:

۱. یاد خدا بودن و تقویت کردن روحیه ایمانی و معنوی؛
۲. شاهد منافع خود بودن که به دلیل اطلاق و تقیید نداشتن به قید خاص، شامل منافع مادی، معنوی و اقتصادی می‌شود؛

۳. متعاقب آن، از گوشت قربانی و خوردن و اطعام‌دادن به مستمندان سخن گفته است. ابن عباس در تفسیر این آیه کریمه می‌گوید:

منافع الدنيا والآخرة، امامنا منافع الآخرة فرضوان الله تعالى، و اما منافع فسا الدنيا يصيبون من منافع البدن والذبايح والتجارات.

منافع یاد شده در این آیه، منافع دنیا و آخرت است که منفعت اخروی، خشنودی خداوند می‌باشد. و منافع دنیا، چیزی است که مردم از گوشت قربانی و تجارت به دست می‌آورند. همان‌گونه که آیه کریمه: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...﴾ بیانگر است، متعاقب توصیه به تقوا برای ره توشه آخرت، در آیه قبل، به حج گزاران تذکر می‌دهد که در این سفر روحانی ضمن انجام عبادت و ذکر خدا و تحصیل ره توشه تقوا، مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز بهره گیرند.

مرحوم طبرسی می‌گوید: مفاد این آیه، رخصت دادن به کسب و تجارت، پس از انجام مناسک حج است که در روایات ائمه معصوم علیهم‌السلام آمده است.

همچنین عیاشی، از قول امام صادق علیه‌السلام، در تفسیر آیه فوق چنین روایت کرده است:

الرزق اذا احل الرجل من احرامه و قضی نسكه فليشتر وليبيع الموسم.

مقصود از طلب فضل خداوند، تحصیل روزی است. هنگامی که شخص از احرام خارج شد و اعمال حج را به پایان برد، در موسم به خرید و فروش بپردازد.

گفتنی است که از همان آغاز تأسیس ام القریاء توحید، در دعای حضرت ابراهیم علیه‌السلام آمده است که ضمن نیایش با خدای خود گفت: ﴿...وَازْرُقْهُمْ مِنْ التَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾ بدین‌گونه از خداوند خواست که خاندان خود و ساکنان آن سرزمین مقدس را از ثمرات روزی دهد و در آن بیابان خشک و سوزان، نعمت‌های خویش را ارزانی دارد تا آنان سپاس‌گوی حق باشند. از اینجا معلوم می‌شود که

مسئله رزق و معیشت در سرزمین حرم و جوار کعبه نیز، جایگاه مهمی در حیات مادی و معنوی امت موحد دارد و حضرت خلیل آن را در دعای خود منظور داشته است.

از این رو، خداوند اراده کرد تا آن وادی بی حاصل و بی آب و علف، همیشه آباد و پر رونق باشد و از نعمت‌های فراوان بر خوردار شود. قرآن از این عنایت خداوندی که همواره استمرار داشته و خواهد داشت، بدین گونه سخن می‌گوید:

﴿أَوَلَمْ نَمَنَّكَ لَهْمَ حَرَمًا آمِنًا يُجِي إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾؛ آیا حرم امنی در اختیار آنان نهادیم که همه نوع ثمرات و کالاها بدان سوی برده می‌شود.

وگرنه چگونه باور کردنی است که شهری در میان سنگ‌های سخت، صخره‌های سیاه و کوه‌های محاصره شده، بتواند بارانداز ارزاق و کالاهای گوناگون از سراسر جهان باشد!

اقتصاد حج

در واقع، اقتصاد حج دانش و بخشی از اقتصاد اسلامی است که به تحقق عدالت، امنیت و رفاه، از راه تخصیص و توزیع منابع کمیاب در چارچوب شریعت اسلام در عرصه امور بین‌الملل اسلامی کمک می‌کند. اقتصاد حج، به دنبال اهداف کلانی است که تأمین کننده منافع فردی و اجتماعی زائرین سرزمین معنوی است که این اهداف امنیت، عدالت و رفاه و فراوانی می‌باشد.

منبع این اهداف برگرفته از این روایت است.

«...ثلاثة الاشياء الامن و العدل و الخس»؛ «مردم به چیز احتیاج دارند [عدالت، امنیت و فراوانی، رفاه و رشد اقتصادی].»

اهمیت اقتصاد حج، در این است که عدالت اجتماعی، مبنای امور تجارت در این سفر قرار گیرد به نحوی که اگر در اقتصاد حج کالاهای کمیاب اهمیت بسیاری دارند، بایستی به تخصیص بهینه برسد و توزیع شود. به طور مثال، گوسفند یا شتر هر سال به طور تقریبی دو میلیون رأس ذبح می‌شود. با توجه به قیمت آن در کشورهای گوناگون و عربستان، تقریباً دویست میلیارد تومان یا دویست میلیون دلار برآورد می‌شود. این کالا بایستی به تساوی و براساس بوجه و داشته‌های مالی سایر مسلمانان قیمت‌گذاری و توزیع شود.

از مصادیق دیگر اقتصادی در حج و عمره، می‌توان سوغاتی‌ها، مسائل مربوط به هتل‌ها، مسافرخانه‌ها و حمل و نقل هوایی، زمینی و دریایی و نیز به اشتغال خدمه‌هایی اشاره کرد که در کشورهای اسلامی، چه قبل، چه بعد و چه در حین حج هستند. هر کدام از این مسائل، برای خود مقوله مهمی است. به‌عنوان مثال، در خصوص سوغاتی زائرین حج و خاصه در سفر عمره، با کمی اندیشه در می‌یابیم که کمتر زائری است که به منظور تبرک و دادن سوغات، از بازارهای شهرهای مدینه و مکه خرید نکند.



برخی از زائران، آنقدر به این مسئله اهمیت می‌دهند که بازارگردی را جایگزین زیارت و حضور در حرم نبوی و کعبه معظمه می‌کنند. به طوری که اگر حضور چند روزه آنان را بررسی کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که ۶۵ الی ۷۵ درصد حضور خود را به مسئله خرید از بازارهای گوناگون این سرزمین پرداختند. این امر، از دیدگاه برخی از مسئولان عمره، آسیب محسوب می‌شود. به هر حال بازارگردی و خرید، مسئله‌ای است که امروزه زائران ایرانی به آن توجه داشته و دارند. این مسئله نیز در جایگاه خود زمینه تجارت و تعامل اقتصادی را فراهم می‌سازد.

به هر حال، با در نظر گرفتن الگوی اقتصادی ایده آل، آن هم در قالب اقتصاد حج، همه این مسائل را سازماندهی می‌کنیم. در واقع این کار زمینه‌ای می‌شود برای اینکه اقتصاد بین‌الملل اسلامی و اقتصاد ناشی از حج شکل بگیرد. در آیاتی از قرآن کریم به اهمیت اقتصادی حج اشاره شده است: ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾. همچنین این آیه: ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكُعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾، نشان می‌دهد که خداوند کعبه، این قیام را برای مردم قرار داده است.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «خداوند این کعبه را برای دین و زندگی مردم قرار داد و نشان می‌دهد که در واقع، این گونه نیست که ما فقط حالت معنوی و عرفانی حج را لحاظ کنیم». البته آن اصل است؛ ولی برای اینکه جذابیت حج بیشتر شود، به اصطلاح می‌گویند هر کس کالایی به مکه وارد کند، به اقتصاد آن کمک می‌کند. همه اینها نشان می‌دهد که اقتصاد حج، در قرآن هم تعبیه شده است.

از این رو می‌بایست به مسائلی همچون الگوی ایده آل در اقتصاد حج، وضعیت کنونی اقتصاد حج، راه حل شکوفایی اقتصاد حج، امنیت اقتصادی و انواع آن، امنیت اقتصادی از دیدگاه آیات و روایات، شاخص‌های امنیت اقتصادی، تأثیر امنیت اقتصادی بر حج و لزوم وضع قوانین برای امنیت اقتصادی حج بررسی و دقت شود تا از این منظر، به شکوفایی اقتصاد حج نائل شویم.

رابطه حج و اقتصاد

الف) تلفیق دنیا و آخرت

خیلی‌ها نمی‌دانند که آیا رابطه مادی بر این سفر معنوی حاکم است؟ یا اینکه سفر حج سفری معنوی است و نبایست مسائل مادی بر آن تأثیر بگذارد؟ در پاسخ به این پرسش می‌گوییم: هرگاه دنیا با آخرت هماهنگ و در جهت «رضای حق» و «مصلحت خلق» باشد، در بینش اسلامی، نه تنها مذموم و نکوهیده نیست، بلکه مطلوب و ضروری است.

شریعت اسلام، آمیزه‌ای از تکالیف و احکامی است که «معاش» و «معاد» را ملحوظ داشته که البته

معیشت، مقدمه سعادت آخرت است. به همین فلسفه، در حج نیز مقاصد دنیوی و اخروی لحاظ شده است؛ بلکه عنایت به مسائل معیشتی، بازرگانی و اقتصادی پر رنگ‌تر از احکام دیگر دیده می‌شود و همان‌گونه که ملاحظه می‌کنیم، با صراحت در آیات و روایات به آن توجه شده است.

پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید: «من اراد الدنيا و الاخره فلیؤم هذا البیت»؛ «کسی که خواهان دنیا و آخرت است؛ بایستی آهنگ این خانه کند».

همچنین می‌فرماید: «حجوا تستغنوا»؛ «حج به جای آوردن تا بی نیاز شوید».

شاید رمز و نکته کلام نبوی این باشد که اصولاً حج، بار مالی فراوانی می‌طلبد و افزون بر آن، مشکلاتی در بر دارد که در این سفر طبیعی است. گاه علاقه به ثروت و وسوسه‌های نفسانی و شیطانی، مانع از بذل و خرج انسان در این سفر دشوار می‌شود. آن‌گاه خانه خدا که برای مصلحت خلق سرباست، خلوت و شکوه امت اسلامی کم رنگ می‌شود.

بنابراین خداوند، حج را با منافع دنیوی همراه کرده و به زائران وعده خیر و استغنا داده است تا از سنگینی هزینه‌ها نهراسند و به هر بهایی، حج خانه خدا کنند.

در عمل و تجربه نیز چنین بوده است که حج، نه فقط زیان مالی به بار نیاورده، بلکه سبب توسعه رزق و بی‌نیازی بوده است؛ همان‌گونه که در کلام گهربار پیامبر گرامی دیدیم و امام علی بن الحسین ﷺ می‌فرماید:

حجوا و اعتمروا تصح ابدانکم و تتسع ارزاقکم و تکفون مشونات عیالکم.

حج و عمره به جای آوردن تا بدن‌هایتان سالم بماند و روزی شما گشاده و مخارج خانواده‌تان تأمین شود.

امیرالمؤمنین ﷺ طی خطبه‌ای، با اشاره به نقش حج در نفی فقر و زدودن گناه می‌فرماید:

حج البیت و اعتباره فانها ینقیان الفقر و یرحضان الذنب.

حج و عمره خانه خدا نابود کننده فقر و شوینده گناه است.

جالب آن است که در برخی از روایات، علاوه بر بیان آثار مثبت حج در تأمین نیازهای مادی و گشادگی روزی و رفع نیازمندی و فقر، به آثار منفی ترک حج نیز اشاره شده است و با صراحت بیان می‌کند که اگر کسی، با داشتن توان مالی این فریضه عظیم را ترک کند، بایستی از عواقب این گناه و تهی‌دستی هراسان باشد. پیامبر خدا ﷺ در خطبه‌الغدیر فرمود:

معاشر الناس حجوا البیت فما ورده اهل بیت إلا اسغنوا و لا تخلفوا عنه الا افتقروا.

ای مردم، برای حج، رهسپار بیت الله شوید؛ زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند، مگر آن‌که بی‌نیاز شدند و تخلف نکردند، مگر آن‌که فقیر شدند.



در روایتی از قول امام صادق علیه السلام نیز آمده است:

«الحاج لا يملك ابدا قلت و ما الاملاق قال إلفلاس، ثم قال: و لا تفتلوا اولادكم من املاق!»؛ «هرگز حج گزار تهی دست و ور شکسته بر نگردد».

بدین ترتیب حج، افزون بر آثار معنوی، از پاداش دنیوی و نعمت‌های مادی نیز برخوردار است و بی‌نیازی، برکت و سلامت به همراه می‌آورد.

ب) تجارت ضمن عبادت

در سفر حج، به کسب و تجارت اجازه داده شده است و چنان‌که اشاره کردیم، فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه، تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است. تجارت و کسب در سفر حج، عاملی در برگراری این فریضه جهان‌شمول و تأمین‌کننده معاش گروهی از زائران است که اگر کسب و تجارت نکنند، قادر به تأمین هزینه سفر خود نیستند. از این رو، رخصت داده شده است که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن، در چارچوب شرع و به تناسب شئون بهره‌گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بیشتر شود و اجتماع حج، فزونی گیرد.

عن معاوية بن عمار قال لأبي عبد الله عليه السلام الرجل يخرج في تجارة إلى مكة أو يكون له ابل فيكربها حجته ناقصة أم تامة؟ قال لا بل حجته تامة.

معاوية بن عمار می‌گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم: «کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می‌شود یا شتران خود را کرایه می‌دهد، حج او ناقص است یا کامل؟ حضرت در پاسخ فرمود: حج او تمام است».

محمد بن سنان می‌گوید: امام علی بن موسی الرضا علیه السلام در پاسخ به پرسش‌هایی که طی نامه‌ای برای من نوشتند، از فلسفه حج نیز سخن گفتند و پس از ذکر اسرار عبادی و عرفانی و همچنین آثار معنوی، فرهنگی، تربیتی و تاریخ آن، به اقتصاد و آثار معیشتی نیز اشاره کردند. در بخشی از آن نامه آمده است:

و مع ما في ذلك لجميع الخلق من المنافع... و منفعه من في شرق الارض و غربها و من في البر و البحر من يحج و من لم يحج من تاجر و جالب و بائع و مشتر و كاسب و مسكين و قضاء حوائج اهل الاطراف و المواضع الممكن لهم الاجتماع فيها كذلك... ليشهدوا منافع لهم...؛

یکی از علل وجوب حج، منافی است که از این رهگذر به تمام خلق می‌رسد. همچنین منافی نصیب کسانی می‌شود که در شرق، غرب، خشکی و دریا هستند؛ چه آنهایی که حج می‌گذارند و چه آنان که به حج نیامده‌اند. اعم از تاجر یا واردکنندگان، فروشنده یا خریدار، پیشه‌ور یا مستمند. همچنین حج، تأمین‌کننده نیازهای ساکنان اطراف و مکان‌هایی است که می‌توانند در موسم اجتماع کنند تا بدین وسیله، شاهد منافع خود باشند.

به موجب این روایت، آثار اقتصادی حج، منحصر به حج گزاران نیست؛ بلکه میلیون‌ها انسان که در گوشه و کنار جهان اسلام به سر می‌برند و هزاران خانواده در حرم و خارج آن و حوالی مکه به نوعی از منافع و برکات حج بهره‌مند می‌شوند.

کشاورزی که محصول تولید می‌کند؛ هنرمندی که آثار هنری و دستی می‌آفریند؛ دامداری که دام می‌پرورد، راننده‌ای که در حمل و نقل مشارکت دارد؛ بازرگانی که آذوقه و نیاز زائران را به صورت کلی و جزئی فراهم می‌کند و سایر اصناف که در پدید آوردن امکانات این سفر سهیم‌اند، از منافع حج بهره می‌برند.

در بازار اقتصادی حج، میلیون‌ها انسان خرد و کلان تغذیه می‌شوند و نیاز سالانه خود را تأمین می‌کنند. حتی فقرایی که قدرت کار ندارند، از احسان و انفاق حاجیان بهره می‌برند. اگر این امکانات و همین گوشت قربانی، با برنامه‌ای دقیق به مصرف نیازمندان هر شهر و اقلیمی می‌رسید، هزاران تن گوشت پاک و پاکیزه قربانی، به هدر نمی‌رفت و به گرسنگان دنیا می‌رسید. علاوه بر این، وجوهات شرعی و بریه و صدقه و انفاق، اعنه بسیار ارزشمندی برای نیازمندان خواهد بود. سوغات سفر نیز می‌بایست منحصر به نزدیکان و اقوام نباشد و سهم مستمندان و محرومان به گونه‌ای در آن لحاظ شود تا مساعدتی هر چند اندک عاید آنان شده و موجب تحیب قلوب و پیوند اجتماعی افزون گردد.

امام صادق علیه السلام در روایتی دیگر به بیان آثار اقتصادی و معیشتی حج پرداخته است و در پاسخ به هشام بن حکم که فلسفه و چارچوب حج را می‌پرسد، چنین می‌فرماید:

فجعل فيه الاجتماع من المشرق والمغرب ليتعارفوا وليربح كل قوم من التجارات من بلد الى بلد. ولينتفع بذالك المكارى والجمال ولتعرف آثار رسول الله صلي الله عليه وآله وتعرف اخباره ويذكر ولا ينسى ولو كان كل قوم انما يتكلمون على بلادهم وما فيها هلكوا وخربت البلاد وسقطت الجلب والارباح وعميت الاخبار ولم تقموا على ذلك...

مقرر شد تا مردم از شرق و غرب به این سرزمین بیایند و یکدیگر را بشناسند و همه گروه‌ها از تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهر دیگر بهره گیرند. چارپا دار و شتربان سود برند و آثار و اخبار پیامبر خدا شناخته شود و در خاطره‌ها تجدید گردد و فراموش نشود. اگر قرار بود هر جمعیتی فقط از کشورها و شهرهای خودشان و حوادث و مسائل منطقه‌ای سخن بگویند، مردم نابود و شهرها ویران می‌شوند. بازرگانی و سودآوری تعطیل و اخبار و حوادث در پرده ابهام می‌ماند و کسی از آنها آگاهی نمی‌شد.

چنان که ملاحظه می‌کنیم، امام صادق علیه السلام در این روایت به آثار جهان‌شمول حج توجه داده و مسائلی را یادآور شده‌اند که عبارتند از:

۱. اطلاع و آگاهی از آثار پیامبر خدا صلی الله علیه و آله که در این سرزمین پر برکت پا به عرصه وجود نهاد و

بزرگترین مکتب آسمانی را پی افکند. آثار جاودانش، خاطره وحی و رسالت و مجاهدت‌ها را در اذهان تداعی می‌کند که این موضوع، از بُعد فرهنگی، جای تشریح و بیان دارد؛

۲. آشنایی مسلمانان با یکدیگر در کنگره عظیم جهانی توحید؛ تبادل نظر در مسائل جهانی مسلمانان؛ خروج از حصار تنگ نژاد، سرزمین، رنگ و سایر مشخصه‌های اقلیمی؛ پیوستن به اقیانوس بی‌کران امت اسلامی و جهان انسانی و همچنین چنگ زدن به ریسمان الهی که جهان اسلام را به صورت پیکری درآورده است تا در جهت حل مشکلات و رنج‌ها، رایزنی و چاره‌اندیشی پردازند که از بعد اجتماعی و سیاسی جای بحث فراوان دارد؛

۳. فراگیر بودن منافع حج نسبت به عموم مردم جهان، چه حج‌گزار و چه غیره که هر گروهی در این دریای متلاطم بر حسب حال و استعداد خود به نوعی بهره‌گیرند؛

۴. تأکید بر اینکه نبایست مردم با تنگ‌نظری و محدود‌نگری، فقط به مصالح و منافع خود و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشد. این نوع تفکر، جهان را به ویرانی می‌کشد و سرنوشت انسان‌ها را تباه می‌کند و این با فلسفه و بینش جهان‌شمول اسلام و انسان‌دوستی و نگرش فرا ملی و برون‌مرزی در تضاد است.

اسلام، آیین بشریت است. پس بایستی در اجتماع عظیم حج، مصالح همه انسان‌ها و تمام کشورها تحقق پذیرد و آبادی شهرها و همچنین حیات...، مد نظر قرار گیرد تا منافع آن فراگیر شود. قیاما للناس انسان‌ها، به این است که چرخ‌های اقتصادی به گردش درآید و همگان از این رهگذر سود برند. تهیدستی از جامعه رخت برنندد و عمران و آبادی به وجود آید و اسلام نیرومند شود.

بدین ترتیب، موسم حج، سایر کشورها را نیز تغذیه می‌کند و افراد بسیاری در پرتو آن ارتزاق می‌شوند و تعاون بین‌المللی اسلامی تحقق می‌پذیرد.

ج) مسئله جهانی شدن و جهانی سازی

از مسائلی که در عصر ما، در پهنه سیاست، فرهنگ و اقتصاد مطرح است، مسئله جهانی سازی و جهانی شدن است. این بحث مجالی مناسب‌تر و میدانی گسترده‌تر می‌طلبد تا صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان در آن به بحث و گفت‌وگو بنشینند؛ اما در اینجا به تناسب موضوع و در نظر داشتن نکات ارزشمند و شایان تأملی که در سخن امام صادق علیه السلام دیدیم و همچنین نگرشی اجمالی به موضوع، تا آنجا می‌نگریم که در بعد اقتصادی به منافع حج مرتبط است.

چنان‌که اشاره شد، موضوع جهانی سازی از مسائلی است که امروز درباره آن در سطح بین‌المللی، مذاکره و مشاجره می‌شود. گروه‌هایی در جهان غرب به نقد این اندیشه پرداخته و به مبارزه با این سیاست استعماری برخاسته‌اند. در حالی که سیاست‌های حاکم بر آن پای می‌فشارند و راهکاری برای

سلطه بیشتر خود بر جهانیان برگزیده‌اند. سیاست‌هایی که در اندیشه کنترل و قبضه کردن توان اقتصادی و به دنبال آن سیاسی و فرهنگی همه کشورها هستند. چنان که می‌دانیم، دولت امریکا سردمدار این تفکر است. اندیشه تک قطبی کردن جهان به مرکزیت غرب و سرکردگی امریکا روند جهانی سازی بر آن است که هویت و اعتبار کشورها، به‌ویژه جهان سوم را بیش از پیش، محو و نابود و وابستگی شدیدتری را پی‌ریزی کند.

در روند جهانی‌سازی، نه فقط اقتصاد، بلکه قومیت، ملیت فرهنگ و سیاست ملل، تحت سلطه ابرقدرت‌ها واقع می‌شود. این فاجعه‌ای بزرگ دیگر برای دولت‌ها و ملت‌های جهان سوم به‌ویژه کشورهای اسلامی است. در این طرح استکباری، جهان اسلام به دلیل ذخائر کلان طبیعی، هدف توطئه می‌باشد.

راه‌های مقابله با این سیاست استکباری، وحدت امت‌ها، بازیابی هویت دینی، ملی، تاریخی؛ تکیه بر منافع مشترک؛ رو آوردن به پیمان‌های منطقه‌ای در ابعاد گوناگون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و اشتراک‌های دینی و همچنین قطع وابستگی‌ها و گسستن غل و زنجیرهایی است که غرب به سرکردگی امریکا و کشورها نهاده است.

بنابراین، جهانی‌سازی طرحی اقتصادی است، درحالی که جهانی شدن زیر لوای توحید و وحدت امت فلسفه اجتماعی اسلام است که حج می‌تواند نقش مؤثر در تحقق آن داشته باشد.

قرآن کریم، کعبه و حج را «...فِي مَآبِ اللَّيْلِ...»: یعنی عامل برپایی و پایداری و استقلال مردم خوانده است. امت اسلام، با تکیه بر این ستون استوار الهی می‌تواند دریای انسان‌های مؤمن را به یکدیگر پیوند دهد و بر آنها روح واحدی حاکم کند. قوام و استواری که قرآن بدان اشاره فرموده است، شامل دین و دنیای مردم می‌شود. در این خصوص روایتی از امام صادق علیه السلام در پاسخ به ابان بن تغلب وارد شده است که معنای آیه فوق را می‌پرسد. ایشان می‌فرماید:

«جعلها الله لدينهم و معاشهم»؛ «خداوند کعبه را قائمه‌ای برای دین و زندگی مردم قرار داد».

فواید اقتصادی حج

الف) قربانی، نمادی از فدا کردن و فدا شدن در مسیر رضای الهی

همه ساله در موسم حج، میلیون‌ها رأس دام، طبق سنت اسلامی و احیای خاطره ابراهیم و اسماعیل علیه السلام، با هدف معنوی و معیشتی قربانی می‌شود. قربانی کردن، نمادی از فداکاری و فدا شدن در مسیر رضای الهی و وسیله تحصیل تقوا و نزدیکی به خدا و بریدن از تعلقات مادی در راه رسیدن به معنویت و عرفات است. علاوه بر آن آثار اقتصادی شایان توجهی نیز دارد. اگر هر سال فقط دو میلیون دام گوسفند و گاو و شتر در منا قربانی شود و معدل گوشت خالص هر کدام را سی کیلوگرم فرض

کنیم، حدود شصت میلیون کیلوگرم گوشت خواهد بود. حال اگر هر کیلو گوشت، فقط دو هزار تومان فرض شود، به رقمی حدود صد و بیست میلیارد تومان می‌رسد. چنین سرمایه عظیمی می‌تواند همه ساله بخش فراوانی از خوراک نیازمندان را در سراسر جهان تأمین کند؛ اما متأسفانه به فلسفه قربانی چنانکه شایسته آن مراسم عظیم است، توجه نشده و سال‌هاست این منبع پاک و مقدس اسلامی، طعمه حریق می‌شود و جز بخش کوچکی از آن به مصرف نمی‌رسد.

ب) مبارزه با استثمار

نکته دیگری که در اقتصاد حج شایان تأمل است این است که موسم حج و بازار اقتصادی آن و یا نذورات، تبرّعات و سایر منابع مالی و معیشتی، به صورت ابزار ثروت‌اندوزی در دست معدودی پولدار و استثمارگر نباشد. این موضوع، علاوه بر آنکه همه‌جا در طرح‌های جامع اقتصادی اسلام، نقش بنیادی ایفا می‌کند، در حج نیز به دلیل اهمیت ویژه‌اش لحاظ شده است. با این فلسفه اقتصادی، ائمه علیهم‌السلام مردم را متوجه می‌کردند که اگر هدایا و نذورات کعبه به مصرف نیازمندان نمی‌رسد و به جیب پولداران و متولیان وابسته سرازیر می‌شود، ازدادن آن خودداری کنند. اساساً نذوراتی که در جهت مصلحت مردم فقیر و یا مصالح اسلام به کار نمی‌رود، مشروع نیست.

سکونی از امام صادق علیه‌السلام و آن حضرت، از قول امیر المؤمنین علیه‌السلام نقل کرده است که فرمود:

لوکان لی و ادیان سیلان ذهبا و فضه ما اهدیت الی الکعبة شیئاً لآنه یصیر الی الحجبة دون المساکین.

اگر دو وادی در اختیار من باشد که سیل طلا و نقره در آن جاری شود و موج بزند، چیزی از آن را به کعبه هدیه نمی‌کنم؛ چرا که به دست پرده داران و متولیان می‌رسد نه به دست نیازمندان و فقیران.

همچنین در روایتی از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه معصوم علیهم‌السلام آمده است:

انها لا یستحب الی الی الکعبة لآنه یصیر الی الحجبة دون المساکین.

هدیه دادن قربانی، برای کعبه استحباب ندارد؛ زیرا به دست پرده‌داران و نگهبانان و متولیان می‌رسد، نه بیچارگان و مستمندان.

مفهوم این روایت این است که همانا قربانی و نذورات و هدایا و هر منفعت اقتصادی دیگر در رابطه با حج، یاری رساندن به نیازمندان و زدودن فقر و گرسنگی از چهره جامعه اسلامی است. اگر قرار باشد سود اینها به جیب ثروت‌اندوزان ریخته شود، بایستی از اعطای آن خودداری کرد. معلوم است که در زمان امام صادق علیه‌السلام و ائمه هدی علیهم‌السلام، تولید کعبه، به دست چه کسانی بوده است. خلفای اموی، مروانی و عباسی که نه فقط شایستگی پرده‌داری و تولید کعبه را نداشتند؛ بلکه از آن کانون مقدس، به

نفع مقاصد شوم نفسانی و استثماری بهره می گرفتند. هدایا، عنوان اعانت به ظلم را داشته که در قرآن، به صراحت ممنوع و حرام است. ملاکی که پایه گذاران حج به وجود آوردند و بایستی برای همیشه سرمشق عمل باشد، این است که حج برای خدا خدمات مالی برای قرب خدا باشد. به نیازمندان جامعه کمک و با هر نوع استبداد و استثمار و زراندوزی دشمنان مردم مبارزه شود.

ج) قوام مسائل اقتصادی ملت

۱. فعالیت‌های اقتصادی، می‌تواند به برگزاری این مراسم عبادی، سیاسی یاری رساند؛
۲. مردم بسیاری در پرتو حج، امرار معاش می‌کنند و چرخ‌های اقتصادی به حرکت در می‌آید و همچنین عمران و آبادانی به همراه می‌آورد؛
۳. قدرت اقتصادی مسلمانان می‌تواند آنان را در صحنه بین‌الملل مقتدر کند و در همه زمینه‌ها از وابستگی و طفیلی بودن برهاند؛
۴. از این رهگذر می‌توان تولید کار و اشتغال کرد و از حجم بیکاری کاست. علاوه بر آن زمینه بسیاری از مفاسد اخلاقی را از میان برد؛
۵. حج فرصتی است که مسلمانان می‌توانند فرآورده‌های صنعتی، محصولات کشاورزی و بین‌الملل اسلامی عرضه کنند. آنان قادرند سایر تولیدات خود را به صورت نمایشگاه‌های سنتی در این بازار بازرگانی در معرض دید جهانیان قرار دهند و مشوق یکدیگر به تولید و تکاپوی اقتصادی باشد. به این ترتیب با همکاری یکدیگر، کشورهای اسلامی را به رشد و توسعه هدایت و تبادل اطلاعات کنند و از تجارب یکدیگر بهره گیرند.

د) موجب ارتباط جهانی اسلام می‌شود

﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾

خداوند کعبه را خانه‌ای امن قرار داد تا همه مردم در آنجا قیام کنند و برای ارتباط و نزدیکی با همدیگر و همچنین مشارکت در امور مسلمانان همت گمارند و هر سال اوضاع جهان اسلام را بررسی و مطالعه کنند. این ارتباطات می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

۱. میان کشورهای اسلامی، درک متقابل، هم‌زبانی و تفاهم مشترک برای گفت‌وگو و مذاکره فراهم شود تا از اوضاع سیاسی - اقتصادی و فرهنگی همدیگر مطلع شوند و راهکارهای وحدت و همکاری را بشناسند و استفاده کنند.

همچنین رابطه میان حکومت‌های حاکم بر کشورهای اسلامی، با قدرت‌های استکباری در سطح جهان و کیفیت رابطه سیاسی، اقتصادی و بازرگانی، از دیدگاه اسلام تجزیه و تحلیل شود. تا برای نفی سلطه و جلوگیری از حاکمیت کفار بر مسلمانان، راهکارهای عملی جامعه عمل بپوشد؛ همچون بازار



مشترک اسلامی؛ رابطه تجاری و بازرگانی تهاتری میان مسلمانان؛ تأسیس و توسعه بانک بین الملل اسلامی و اتحادیه تعاونی بین الملل اسلامی و... از این رو زمینه های استقلال و خودکفایی در کشورهای اسلامی را فراهم سازد.

ارتباط میان ملت ها و توصیه قرآن کریم برای اخوت و برادری میان مؤمنان جهان، از آرمان های جاودانه حج ابراهیمی است؛ به طوری که مصداق واقعی وحدت امت اسلام و تحکیم برادری میان مسلمانان جهان در تقویم احسن زمانی کنگره جهانی حج به طور سالیانه بوده و حج ابراهیمی فریادگر این واقعیت است که قرآن کریم می فرماید: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾^۱ مهم ترین پیوند و ارتباط جاودانه میان مسلمانان، جهان بینی توحیدی است. اصولاً، میثاق فطرت و اعتقادات قلبی، از انسان قابل تفکیک و انتزاع نیست؛ بلکه به صورت انگیزه و عقیده ای جاودانی، همواره تحکیم کننده اتحاد و وحدت مسلمانان می باشد. این امر در اجتماع عظیم جهانی حج، شکوفایی و بروز خواهد کرد؛ اما برنامه ریزی و استفاده مطلوب از آن در راستای فلسفه حج ابراهیمی است. ارتباط دیگری که در کنگره جهانی حج، بایستی تحقق عینی و عملی شود، روابط متقابل مذاهب و فرق گوناگون اسلامی در ارتباطات اقتصادی است؛ زیرا حج؛ کانون اصلی تبادل فکری و بهترین مرکز ثقل دارالتقرب بین المذاهب بوده و اکنون نیز می تواند باشد؛ به طوری که تبادل افکار ادیان اسلامی، در طول تاریخ بشر و مناظره های اعتقادی، فلسفی و کلامی، زمان پیامبر خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام در شهر مکه و مرکز وحی انجام می گرفت. در قرن حاضر، کنگره جهانی حج، سرزمین وحی می تواند راهکارهای مناظره فکری، علمی و فلسفی میان علما و فلاسفه و فقهای اسلامی را فراهم کند. به این ترتیب در جدالی احسن و مناظره ای نیکو، به احسن قول و در عمل به سرانجامی شایسته و نیک بیانجامد.

و) زمینه ساز همکاری و مشارکت برای رشد و توسعه اقتصادی جهان اسلام

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ * لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...﴾^۲

قرآن کریم، در آیه بالا با صراحت بیان می کند که کنگره جهانی حج، آثار و برکات فراوانی دارد و منافع و فواید سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، دفاعی و اخلاقی حج ابراهیمی را در کلمه جامع «منافع لهم» تصریح کرده است.

وحدت و یگانگی، از ارکان برنامه ریزی رشد و توسعه اقتصادی در هر مقیاسی است برنامه ریزی - خانواده، جامعه، منطقه ای و بین المللی - بر اصل وحدت و هماهنگی استوار می شود و بدون اعتصام و همفکری اعضای جامعه و همدلی دولت و ملت، اصلاحات اقتصادی آغاز نمی شود، چه رسد به تداوم و استمرار آن. وحدت مناسب ترین فرصت و موقعیت را برای رسیدن به اهداف معین حج و تبادل نظر و

مذاکرات اصولی میان ملت‌ها فراهم کرده است. به این ترتیب، در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم، می‌توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاهی و شناخت لازم پیدا کرد. هر کشوری از مجموعه جهان اسلام، به‌عنوان عضوی از بدن و ساختار جهانی مسلمانان در مشکلات دیگر اعضا، شریک و سهیم است. همان‌طور که سعدی، بهترین فرم و ماهیت ارتباط میان آنها را چنین ترسیم کرده است:

بنی آدم اعضای یک پیکرند که در آفرینش زیک گوهرند
چو عضوی ببرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی نشاید که نامت نهند آدمی

بدیهی است که نکات فوق، در اشعار سعدی، مضمون روایت‌های معصومین علیهم‌السلام در کیفیت ارتباط میان جماعت مسلمانان در سطح جهان اسلام می‌باشد که به‌طور عام درباره بنی آدم مصداق پیدا می‌کند.

نکته مهمی که بایستی بدان توجه داشت، این است که کنگره جهانی حج، پل ارتباط و پیوند میان جوامع اسلامی است. در این باره نبایستی به زمان محدود ایام مناسک حج اکتفا کرد؛ بلکه بایستی به تداوم و استمرار این ارتباطات سپس از مناسک حج توجه شود. در آیه شریفه مذکور، بیشتر به اهداف و آثار حج و پیامدهای عظیم در طول سال، توجه شده است، نه صرفاً به خود عمل عبادی حج؛ زیرا خداوند حکیم، هیچ دستور و فریضه‌ای را بدون علت و فلسفه بیان نفرموده است.

در برنامه‌ریزی رشد و توسعه، روح مشارکت و همیاری است که قرآن کریم در این باره در سوره مائده، آیه دوم می‌فرماید: ﴿تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾.

ضرورت تعاون و همکاری، میان ملت‌ها و جوامع اسلامی، نیازمند تعیین موضوع و هدف است؛ زیرا بدون شناخت موضوع و داشتن هدف مطلوب، نمی‌توان برنامه‌ریزی علمی و منطقی داشت؛ بنابراین در آیه فوق، دو موضوع کاملاً متفاوت مطرح شده است.

الف) بر و تقوا که به معنای نیکی و سعادت جامعه در راستای تقوای الهی است. همه جوامع بشری، به‌ویژه جامعه اسلامی، خواستار خوشبختی در زندگی دنیا و آخرت هستند. ضرورتاً بیان مفهوم بر و تقوا در تفسیر آیه فوق، بهترین شناخت را به دولت اسلامی و مردم مسلمان می‌دهد. شناختی که با واژه منافع للناس، ارتباط و هماهنگی کامل دارد و می‌تواند موضوع برنامه‌ریزی کلان در جامعه و در سطح بین‌المللی برای جوامع اسلامی قرار گیرد که در حقیقت، مصداق واقعی معروف است.

ب) موضوع دوم در آیه بالا «اثم» و «عدوان» می‌باشد که در بیان مفسران، به مفهوم «تجاوز از حدود الهی» آمده است؛ زیرا همواره گناه می‌تواند زمینه تجاوز به حقوق دیگران را از فراهم کند و در این آیه، به‌عنوان پدیده‌ای منکر و مفسده اجتماعی از آن نهی شده است. بدیهی است که روحیه

منفعت‌طلبی و خودخواهی انسان، می‌تواند جامعه را به راه‌های باطل و انحراف از مسیر عدالت و اهداف مطلوب اجتماعی دعوت کند. رفتار فرد آلوده به گناه و تجاوز، به تدریج در جامعه، زمینه فساد و تجاوزهای فراوان کلان و عمومی را فراهم کند؛ بنابراین در آیه بالا به دو نکته توجه شده است.

نخست: هیچ فرد مسلمانی حق مشارکت و همکاری در امور انحرافی و مفساد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ندارد. تأکید آیه، بر همکاری و تعاون نداشتن در این موارد است؛

دوم: افراد مسلمان و دولت اسلامی، وظیفه دارند قاطعانه جلوی این گونه تجاوزهای اجتماعی و سوءاستفاده از حقوق و اموال عمومی را بگیرند و اجازه گسترش فساد و مترفین و رفاه زدگان بی‌درد و غیر متعهد را ندهند؛ بلکه با آنها به مبارزه برخیزند؛ زیرا مصداق واقعی برای «منکرات» می‌باشد.

آنچه بایستی در آیه فوق به آن توجه شود، «تعاون» است؛ زیرا هرگونه برنامه‌ریزی و آینده‌نگری در وضعیت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جهان اسلام، نمی‌تواند ملت‌ها و کشورهای دیگر را نادیده بگیرد. اکنون ماهیت روابط پیچیده بین‌المللی در ابعاد گوناگون، حقیقت عمیق‌نگری قرآن را ثابت می‌کند؛ زیرا هرگونه تئوری رشد و توسعه اقتصادی، صرفاً برای بخشی از پیکره جامعه بین‌الملل نیست. این بدان معناست که ساختار روابط بین‌المللی، سرنوشت ملت‌ها را با یکدیگر پیوند زده است؛ لذا هرگونه اصلاحات ساختاری در جامعه اسلامی، بایستی آنچنان عمیق و دقیق انجام شود که بتواند الگویی مطلوب برای جوامع دیگر قرار گیرد و شاخصه‌های نیکی، تقوی و سعادت جامعه اسلامی، دیگران را جلب و جذب کند.

ه) تشکیل بازار مشترک اسلامی

تأمین نیازهای مادی و حیات سالم اقتصادی در جوامع اسلامی، ضرورتی انکارناپذیر است. در بیشتر کشورهای اسلامی، برنامه‌ریزی اقتصادی، برای تأمین نیازهای جامعه، به عهده دولت و حکومت می‌باشد؛ اما به دلیل وابستگی و سلطه بیگانگان بر اغلب کشورهای اسلامی، دولت‌ها وابسته به بیگانه هستند و چون استقلال سیاسی و اقتصادی وجود ندارد، بیشتر کالاها و خدمات مصرفی جامعه، از کشورهای غربی و اروپایی وارد می‌شود. برای کشورهای اسلامی این وابستگی در مصرف به دلیل استمرار و طولانی بودن مدت آن، عادت‌ی معمول و طبیعی تلقی شده است. در بیشتر جوامع اسلامی، بیگانگان، سلطه اقتصادی و استثمار را برای خود تحکیم بخشیده و به تدریج سلطه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را به دنبال داشته است.

این واقعیت تلخ، نه تنها در کشورهای اسلامی به‌طور فراگیر مشاهده می‌شود، بلکه به نحوی شدید و خطرناک‌تر در کشورهای عربی از جمله عربستان، گستردگی بیشتری دارد و بیشتر نیازهای جامعه را کالاها و خدمات بیگانگان تأمین می‌کند.

این وابستگی و سلطه اقتصادی بر بازار مسلمانان، متأسفانه در ایام برگزاری مناسک حج مشاهده می‌شود؛ زیرا انبوه جمعیت زائران بیت الله، پس از انجام دادن اعمال عبادی حج، برای خرید و تهیه سوغات وارد بازارهایی می‌شوند که بیشتر کالاهای عرضه شده برای فروش، غربی و وارداتی است و به دلیل تقاضای فراوان با قیمت گران در بازار مدینه و مکه به مسلمانان فروخته می‌شود.

در تحلیلی علمی، می‌توان آثار و پیامدهای تداوم سلطه اقتصادی بیگانگان بر بازار مسلمانان را در امور زیر خلاصه کرد:

۱. انتقال درآمدهای عمومی جامعه و پرداخت‌های ارزی مداوم به بیگانگان، به دلیل ضرورت پرداخت قیمت کالاها، خدمات وارداتی و ایجاد کسری تراز پرداختی در بودجه ارزی کشور اسلامی، به طور مداوم و مستمر.

۲. ایجاد بازار و گسترش امکانات بازاریابی برای بیگانگان، جهت فروش و عرضه کالاها. خدماتی که در کشور تولید کننده به دلیل اشباع بازار داخلی امکان فروش و عرضه وجود ندارد، تولید کننده برای ادامه تولید سه مشکل دارد که عبارتند از:

الف: تقاضا نداشتن از داخل، موجب عرضه کالا به بازار می‌شود. این امر موجب کاهش قیمت و در نتیجه کاهش سود و در مواردی منجر به زیان تولید کننده می‌شود.

ب: نفروختن کالا، به دلیل کاهش قیمت در بازار داخلی، نیاز به امکانات انبارداری و نگهداری کالاها دارد که این امر، منجر به هزینه و سرمایه‌گذاری جدید می‌شود؛ ولی کار فرما، مایل به پرداخت چنین هزینه‌هایی نمی‌باشد؛

ج: نداشتن امکان فروش و تأمین در آمد در بازار داخلی، موجب کاهش درآمدها برای تولید کننده می‌شود. با کاهش در آمد، امکان تأمین هزینه عوامل تولید، یعنی مزد کارگران و سود کارفرما و پرداخت اعتبارات بانکی و غیره وجود ندارد؛ بنابراین برای تأمین در آمد و پرداخت هزینه‌ها ناچار، به صدور و عرضه کالا به کشورهای دیگر می‌باشد.

۳. با توجه به ورود کالا و خدمات بیگانه به کشورهای اسلامی، به دلیل کیفیت برتر و جلب توجه مصرف کنندگان به کالاهای وارداتی، کالای تولید داخل با بی‌تقاضایی روبه‌رو شده است که به این ترتیب، کالای بیگانه، جانشین کالای ملی می‌شود. این امر جریانی پیوسته ایجاد می‌کند که به صورت تدریجی و مداوم، موجب تقاضا نکردن کالای ملی و عدم تولید و عرضه نشدن آن می‌شود؛ از این رو تولید کنندگان داخلی با مشکلات فراوانی روبه‌رو می‌شوند که عبارتند از:

الف. توانایی نداشتن در کسب در آمد برای پرداخت هزینه تولید و همچنین ضعیف شدن بنیه اقتصاد ملی، با توجه به زیان واحدهای تولیدی داخلی و تعطیلی یا ورشکستگی آنها؛



ب. انگیزه و علاقه نداشتن برای سرمایه‌گذاری بر تولیدات ملی، به دلیل سودآور نبودن سرمایه‌گذاری و کاهش تولیدات داخلی در مقابل کالای وارداتی از خارج؛

ج. انتقال سرمایه‌ها از بخش‌های اصلی اقتصاد (کشاورزی، دامپروری، صنایع خدماتی، تجاری و واسطه‌ای) و ایجاد انحراف در برنامه سرمایه‌گذاری ملی؛

د. تشدید سیر بی‌رویه واردات بیگانه و گسترش مصرف وارداتی در جامعه و انتقال درآمد به خارج است که موجب تضعیف اقتصاد ملی می‌شود؛

ه. کاهش درآمدهای داخلی و افزایش کسری بودجه و کسری تراز بازرگانی به دلیل رشد فراوان واردات و کاهش صادرات، به خصوص در کشورهای تک محصولی و وابسته به درآمدهای نفتی.

۴. تأثیر واردات بیگانه بر الگوی مصرف جامعه اسلامی؛ آثار مخرب فرهنگی و سیاسی؛ وابستگی به مصرف کالاها و خدمات بیگانگان در درازمدت؛ از عواملی است که باعث می‌شود بسیاری از کالاهای وارداتی در الگوی مصرفی جامعه - که بایستی متناسب با درآمد ملی و سرانه تنظیم شود - آثار تخریبی داشته باشد. افراد ثروتمند در جامعه، الگوی مصرف بیگانه را انتخاب کرده و سایر طبقات جامعه هم به‌صورت تقلید و رقابت در مصرف‌گرایی، به تدریج به کالا و خدمات بیگانه تمایل پیدا می‌کنند. گرایش به مصرف کالای خارجی ضد ارزش است و با منافع ملی، مذهبی و اقتصادی جامعه اسلامی مغایرت و ناسازگاری دارد؛ کم‌کم به‌صورت ارزش معرفی می‌شود و جامعه دچار الگوی مصرف بیگانه می‌شود. علاوه بر این، مبادلات تجاری و بازرگانی بیگانه با کشورهای اسلامی، موجب ایجاد سلطه و نفوذ اقتصادی و زمینه‌ساز استثمار می‌شوند؛ بنابراین قرآن کریم برای جلوگیری از حاکمیت کفار بر مسلمانان می‌فرماید: «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»؛ «و هرگز خداوند برای کفار، سلطه بر مؤمنین قرار نداد».

برهمن اساس، مفسران و علمای اسلامی، هرگونه روابط سیاسی، فرهنگی و اقتصادی را که زمینه‌ساز سلطه و حاکمیت بیگانگان بر جامعه مسلمانان باشد، تحریم کرده‌اند ما در تاریخ معاصر ایران اسلامی، شاهد موضوع‌گیری صریح و قاطعانه علمای بزرگ اسلام به‌ویژه فقهای تشیع در این رابطه بوده‌ایم؛ نظیر فتوای تاریخی تحریم تنباکو و مبارزات سید جمال الدین اسدآبادی، مرحوم شهید مدرس و آیه الله کاشانی. سرآمد همه آنها، مبارزات قاطعانه امام خمینی علیه السلام در تحریم و مبارزه با قراردادهای نفتی، تجاری و اقتصادی رژیم پهلوی با بیگانگان است. تداوم این مبارزات ضد استعماری در زمان انقلاب اسلامی، قطع رابطه با اسرائیل و آمریکا و برخی کشورهای اروپایی، در مقاطعی از دوران انقلاب، به دلیل مواضع خصمانه آنها بر ضد جمهوری اسلامی ایران است.

اکنون با توجه به ابعاد گوناگون سلطه خارجی بر بازار مسلمانان و آثار سوء ناشی از واردات و

مصرف کالا و خدمات بیگانه در جامعه اسلامی، ضرورت تجدید نظر در روابط تجاری - بازرگانی با کشورهای استثمارگر احساس می‌شود. این موضوع می‌تواند در کنگره عبادی - سیاسی حج، میان کشورهای اسلامی بررسی شود تا زمینه‌های تفاهم و همکاری میان کشورهای مسلمان برای مبادلات متقابل و تأسیس بازار مشترک اسلامی فراهم گردد.

از منافع عظیم و بلند مدت حج، مطالعه روش‌های مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از جامعه مسلمانان می‌باشد. بهترین موقعیت برای تبادل نظر و تصمیم‌گیری مناسب، ایام برگزاری حج است که اعمال و مناسک را با فلسفه و اهداف واقعی آن همراه می‌کند، که مبارزه علمی و مستمر با استکبار جهانی و قطع سلطه کفار بر مسلمانان است.

بنابراین، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه کالاها و خدمات برای تأمین نیازهای متقابل جوامع اسلامی، راهکاری منطقی و اصولی برای قطع سلطه خارجی است. تمام کشورهای اسلامی می‌توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای همدیگر را تأمین و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورهای اسلامی صادر کنند. بالعکس می‌توانند کمبودهای خود را وارد و در ارتباط و همکاری بازرگانی در مقابل بیگانگان، به استقلال و خودکفایی برسند.

بدیهی است که برای نیل به این هدف، وحدت، هماهنگی، همدلی و همکاری متقابل، میان کشورهای اسلامی ضروری است و فضای الهی و توحیدی حج می‌تواند چنین وضعیتی را در اختیار ملل اسلامی قرار دهد تا با توحید کلمه و اتفاق نظر، به اهداف عالی و حکیمانه حج ابراهیمی واصل شوند.

آسیب‌های اقتصادی حج

ایجاد بازار کاذب در بین الحرمین

متأسفانه کشورهای اسلامی، از چنین فرصتی غفلت ورزیده و سرزمین وحی را با مظاهر صادرات بیگانگان پوشش داده‌اند. امروزه بازار مکه و مدینه به نمایشگاه صنعتی و تجاری غرب و شرق تبدیل شده است. در آنجا محصولات کشورهای اسلامی کمتر دیده می‌شود و بیشتر سوداگران اصلی این بازار، غیر مسلمانان و حتی از دشمنان اسلام هستند که انبوه ثروت و ارز مسلمانان را به تاراج می‌برند. و به حساب کمپانی‌ها، کارخانه‌ها و جیب سرمایه‌داران بیگانه می‌ریزند و این درست همان وضعی است که در کشورهای اسلامی می‌گذرد. تولیدات و صادرات خارجی بازار مسلمانان را پر می‌کند و بازار تولیدات داخلی کساد می‌گردد و وابستگی و دنباله‌روی روز افزون می‌شود. جا دارد که دولت‌ها، ملت‌ها و برنامه‌ریزان اقتصادی کشورهای اسلامی، بیدار شوند و به این امر بیندیشند. آنان در بازار



مصرف تجدیدنظر کنند و تا آنجا که ممکن است از فرآورده‌های خودی مصرف کنند و از تجمل و تنوع‌گرایی در مصرف، به ساده زیستی و معیشت عادلانه برگردند. همچنین در بالا بردن سطح علم، هنر، حرفه و تولید بکوشند تا استقلال اقتصادی به دست آورند. بازار حج می‌تواند در این بیداری و تحول، نقش آفرین باشد.

همانا هدف اصلی در هر عبادتی، از جمله حج و عمره توجه به خدا و طلب قرب او و تحصیل آخرت است. هرگز نبایستی این مقصد اساسی را با اغراض دنیوی و اهداف مادی کمرنگ کرد. بنابراین، هرگاه از آثار مادی، کسب، تجارت، اقتصاد و معیشت سخن به میان می‌آید، جنبه آلی دارد نه استقلالی؛ زیرا در اسلام، مادیات مقدمه معنویات و دنیا مقدمه آخرت است. از این رو در روایات آمده است:

الْحَجُّ وَالْعُمْرَةُ مِنَ الْأَسْوَاقِ الْآخِرَةِ الْأَلْزِمِ لَهَا مِنْ اضْيَافِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِنْ أَبْقَاهُ أَبْقَاهُ وَلَا ذَنْبَ لَهُ وَإِنْ أَمَاتَهُ أَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ.

حج و عمره دو بازار از بازارهای آخرتند. آن کس که به این دو تمسک جوید در زمره میهمانان خدا است. اگر او را زنده بدارد گناهی برای وی باقی نگذارد و اگر بمیراند او را در بهشت برین جای دهد.

به همین دلیل، از کسانی نکوهش شده است که حج را وسیله تفرج، تجارت و تکدی قرار داده‌اند. پیامبر خدا ﷺ در روایتی که از آینده روزگار خبر می‌دهد، درباره کسانی که حج را وسیله مقاصد مادی قرار داده‌اند، با لحن انتقادی فرموده است:

يَا بِي عَلِيُّ النَّاسِ زَمَانٌ يَكُونُ فِيهِ حَجُّ الْمُلُوكِ نَزْهَةً وَحَجُّ الْأَغْيَاءِ تِجَارَةً وَحَجُّ الْمَسَاكِينِ مَسْأَلَةً. برای مردم زمانی فرا می‌رسد که حج زمامداران، برای تفریح تفرج، حج توانگران برای تجارت و زراندوزی و حج مستمندان، برای سؤال و تکدی‌گری است.

در بدو امر، چنین به نظر می‌رسد که میان روایاتی که از کسب و تجارت در حج نکوهش کرده و روایاتی که تجارت را مجاز می‌دانند و بدان توصیه می‌کنند، تناقض وجود دارد. محدث بزرگ، مرحوم شیخ حر عاملی، در مقام جمع این روایات می‌گوید:

روایت پیامبر ﷺ که «حج اغنیا را تجارت می‌داند» بر بطلان حج دلالت ندارد و در مقام نکوهش نیست؛ بلکه صرفاً جنبه اخباری دارد. یا در مقام نکوهش کسانی که به قصد تفرج و تجارت به حج می‌روند و یا بیانگر کراهت آمیختن سفر حج به تجارت و امثال آن می‌باشد. هر چند در چنین وضعیتی به‌جا آوردن حج صحیح است و تکلیف ساقط می‌شود.

در هر حال، مسلم است که هر عبادتی، اگر با انگیزه مادی و بدون قصد تقرب انجام شود، مسقط تکلیف نخواهد بود. حج نیز چنین است: حج انقطاع از خلق و پیوستن به حق است. ابراهیم وار، از همه

تعلقات رهیدن و از زندان طبیعت خلاص شدن. بنابراین بر حج گزار است که این سفر معنوی و الهی را با مقاصد دنیوی و مادی نیالاید و معنویت حج را کمرنگ نکند. وظیفه روحانیان و راهنمایان این است که زائران خانه خدا و مسافران دیار وحی را پیش از سفر و در سفر، به فلسفه حج متوجه کنند. زائری که پس از عمری انتظار، توفیق حج یا عمره به دست آورده است، نبایستی لحظه‌های شیرین و گران‌قدر این سفر روحانی را خرج بازار، خیابان و سرگرمی کند و به داد و ستد، بپردازد. کالایی حمل کند و با خفت و ذلت در بازارها، به شیوه دوره‌گردها بفروشد! به خصوص آنکه برخی حرکات زنده در انتظار حجاج کشورهای دیگر، برای زائران ما سرشکستگی و موجب وهن است. از این رو نبایستی با فروش تسیح و زعفران و...، حیثیت حاجیان ایرانی را لکه‌دار کرد؛ زیرا آن‌چه در باب تجارت در حج گفته شده، خارج از این رویه عمل است.

غرض از این تذکر، این نیست که بعد اقتصادی حج نادیده گرفته شود. به قول معروف: «هر سخن جایی و هر نکته مکانی دارد».

کسب تجارت در حج و عمره، برای برخی از زائران و غیر زائران امری ضروری است که در روایات بسیاری بدان اشاره شده است؛ زائرانی که قوام معیشت و تأمین زندگی‌شان به خرید و فروش و استفاده از این بازارها بستگی دارد. بسیاری از زائرانی که در حوالی مکه و مدینه زندگی می‌کنند و در موسم حج حاضر می‌شوند، فقیر هستند و توشه سفر آنان، در موسم و خرید و فروش به دست می‌آید و ذخیره مخارج خانواده خود در طول سال می‌کنند. برای آنها، کسب و تجارت موضوعیت دارد و برخی از آنان رانندگانی هستند که اجیر می‌شوند و در ضمن خدمت به حجاج، مناسک حج را نیز انجام می‌دهند. برخی خدمه هستند که به برکت خدمت، توفیق مناسک را نیز به دست می‌آورند. آمار این گونه زائران، بالغ بر صدها هزار است و چنین زائرانی هر سال در موسم حضور دارند. شارع مقدس اسلام، راه را بر اینان نبسته است. علاوه بر اینکه این گروه از زائران، در برگزاری حج و خدمات لازم یاری می‌رسانند، در مجموع خدمات متقابل این گروه‌ها در سفر پر مشقت حج اجتناب‌ناپذیر است و منافای با عبادت و قصد تقرب هم نیست. و اشکالی در اعمال و مناسک این قشر از زائران وجود ندارد.

◀ منابع

۱. مجمع البیان.
۲. البرهان فی تفسیر القرآن.
۳. وسائل الشیعه.
۴. الکافی.
۵. نهج البلاغه.
۶. احتجاج طبرسی.



٧. مستدرک الوسایل.

٨. علل الشرایع.

٩. عیون اخبار الرضا.

١٠. مناسک الحج و العمرة، ابن قیم الجوزیه.

١١. من لا یحضره الفقیه.